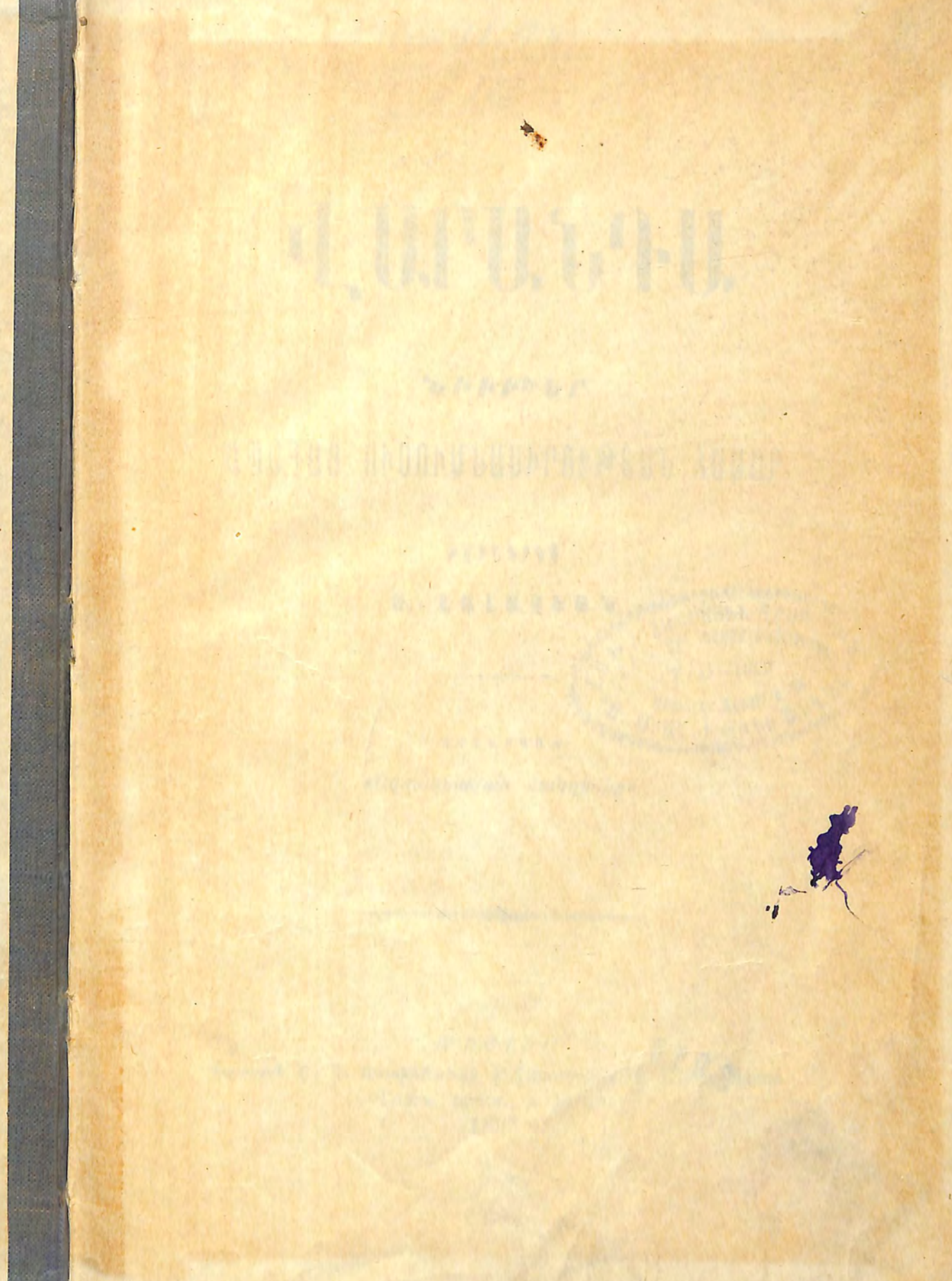
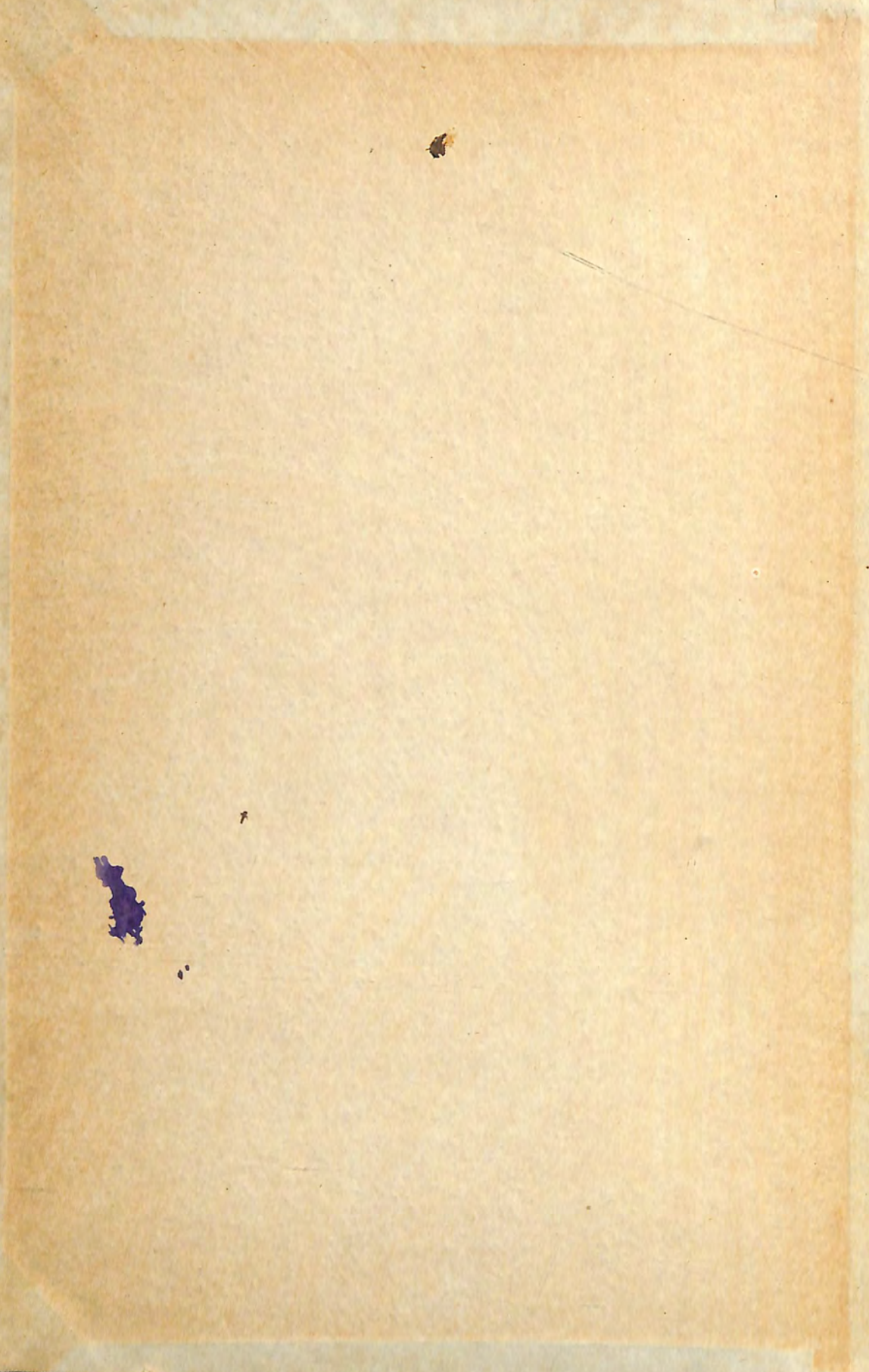

21270

39(=91.99)

L-14

8681549344

384m.
9.

1071

39(=91.99)

L-14

u

u.u

ՎԱՐԱՆԴԱ

ՆԻԻԹԵՐ

ԱՊԱԳԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԽՐԱԳՐԵՑ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ

ԱՐՏԱՏՈՐ

«Ազգագրական Հանդիսից»

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Դ. Ռոտինիանցի ||| Типография М. Д. Ротинианца.
Голов. просп., д. № 41.
1898

1004
18747

2010

8055

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 13 Октября 1898 года..

Յ Ա Ն Կ

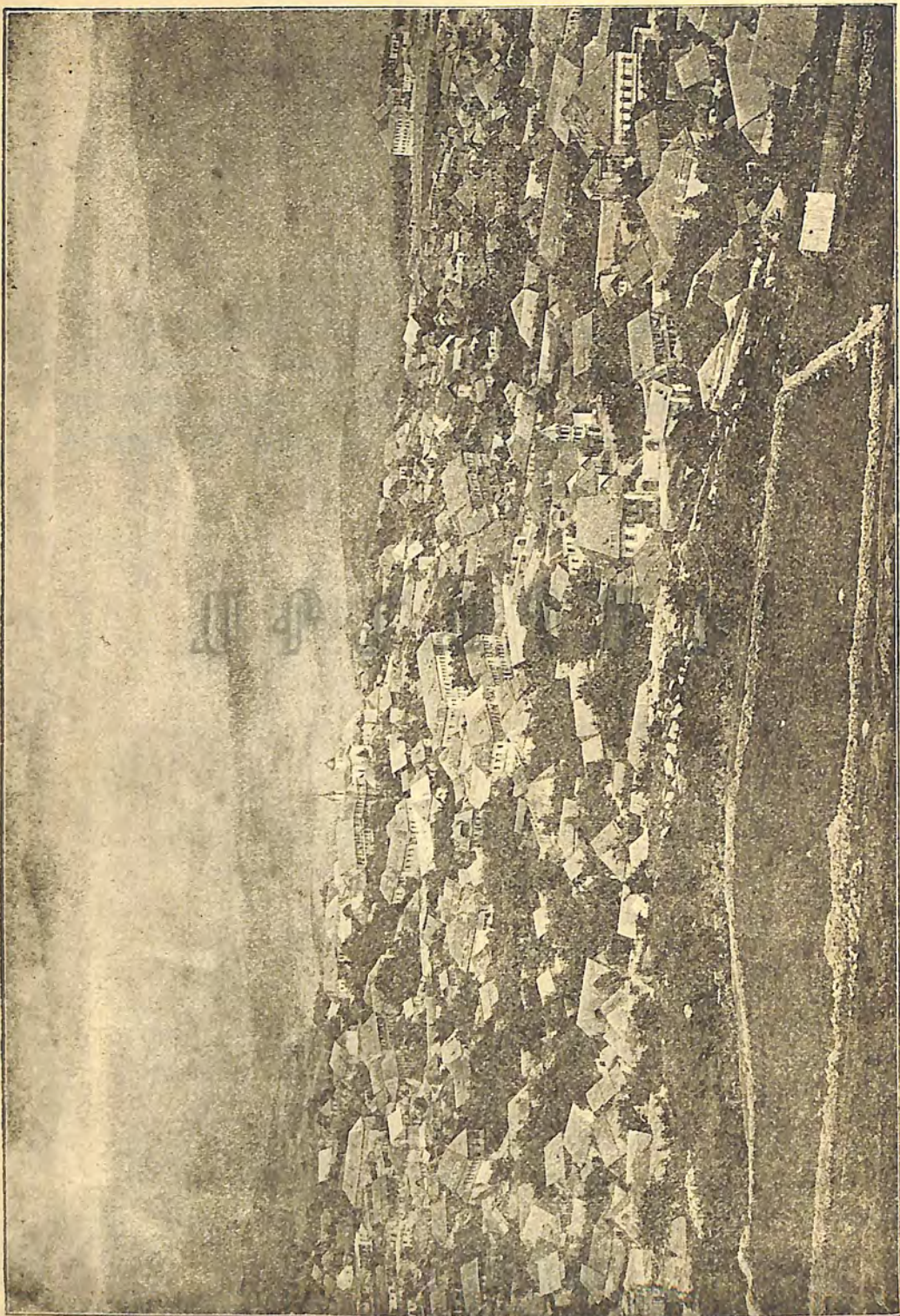
	Երես
1) Պատմական տեսութիւն, Ե. Լ.	5
2) Տեղագրութիւն, Ե. Լ.	9
3) Ստատիստիքական տեղեկութիւններ, Լ. Աթաբէկեանի	54
4) Տնտեսական դրութիւն, Ղ. Տէր-Ղազարեանի	77
5) Հրապարակութիւն, Ե. Լ.	102
6) Ընտանեկան բարք.	113—186
ա) Ամուսնութիւն, Ե. Լ.	113
բ) Տղաբերք և կնունք, Յ. Վ.	144
գ) Ընտանեկան կեանք, Ա. Բ.	151
դ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն	173
ե) Մահ, թաղումն և մեռելոց	178
զ) Հոգու և հանդերձեալ կեանքի մասին	185
7) Հաւատք, Ե. Լ.	187—244
ա) Լեռների պաշտամունք	187
բ) Քարի պաշտամունք	188
գ) Կրակի պաշտամունք	194
դ) Ջրի պաշտամունք	196
ե) Ծառերի պաշտամունք	198
զ) Կենդանիների պաշտամունք	204
է) Լուսաւորների պաշտամունք	216
ը) Ոգիների պաշտամունք	221

Թ) Կախարդութիւն	231
Ժ) Սնոտիապաշտութիւններ	240
8) Նշանատր տօներ, Ե. Լ.	245

ՊԸՏԿԵՐՆԵՐ.

- 1) Շուշի. 2) Շուշեցի հայ կինն ու իւր թողը. 3) Շուշեցի աւանն ու հարսը. 4) Շուշեցի կինը փողոցում. 5) Մուլան ազան տալիս. 6) Զէնքեր. 7) Շուշու ջրկիր. 8) Վարանդեցի հայ գեղջիկուհի. 9) Վարանդեցի հայ կին:

Վ Ա Ր Ա Ն Դ Ա

ՇՈՐՇԻ ԲԱՆԱԲ

ՎԱՐԱՆԴԱ

ՆԻԹԵՐ ԱՊԱԳԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Խմբագրեց Ե. ԼԱՂԱՅԵԱՆ

ՄԻ ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՁՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.

Վարանդան Նախկին Միւս Հաբանդ գաւառն է, որ Քոչուս էլ է կոչուել։ Սա ընկնում է Արցախ նահանգի մէջ և նրա հետ միասին մինչև Արշ-կունեաց անկումը պատկանելիս է եղել Հալեբին. աղնունեան ենթարկուել է Աղնունից պետութեան։

Ժ.Վ. դարում հոնքին ու մոնղոլ թաթարները իրենց ասպատակութիւններն ու աւերումները տիրել են այս գաւառում ևս։ Նոյն նախնաւոր աւերումներ գործել են ալստեղ և՛ Պարսկներն ու Օսմանցիները, շարունակ միմեանց ձեռքից խլելով և՛ այս գաւառը։

Վերջապէս 1692 թուին Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Յուսէինը և նրա եղբոր (Մելիք Միրզա-Բէկի) որդի Մելիք Բաղին Գեղամալ լճի եզերքից գաղթում են իրենց ժողովրդի մի մասի հետ այս գաւառը և բնակութիւն հաստատում Աւետարանոց գիւղում։

1721 թուին այս Մելիք Բաղին դուրս է եկել Արմինիան լեռնաբնակների առաջ և ազատել երկիրը նրանց աւերմունքից։ Այս և միքանի ապսիտի չաղթութիւններով Մելիք-Շահնազարեանները աւարածել են իրենց իշխանութիւնն ամբողջ Վարանդալի վրայ և որպէս Պարսից աւատական իշխաններ՝ կառավարել երկիրը ^{*)}։

^{*)} Խամսալի Մելիքութիւններ, Կր. 23-24.

Այս մեկընթերցից Մեկիւք-Շահնազար Բ-ը սպանելով իւր եղբայր Մեկիւք Յովսէփին, նրա փոխարէն մեկիւք է դարձել և այս ու իւր անբարոյականութեան պատճառով՝ ատելի է եղել թէ իւր ժողովրդեան և թէ խամսաւի միւս մեկընթերին, որոնք միւքանի չարձակութենքով աւերել են սրա երկիրը: Ահա այս ժամանակ նա ձեռք է մեկնել ջիւանշիրցիների զլիսաւոր՝ Փանահ-խանին, որին և՛ որպէս դաշնակցի զնջել է իւր երկրից մի բարձր լեռնադաշտ: Փանահ-խանը 1752 թուին շինել է այլտեղ մի ամուր բերդ և կոչել Փանաբանդ *), բայց քիտոյ, երբ մօտակալ Շօշի զիւղի բնակիչները տեղափոխուել են այստեղ, բերդը կոչուել է Շօշի կամ Շուշի **):

Փաճաճ խանը ջլատելով հալ մեղիքների ուժը և շարունակ պատերազմներ մղելով նրանց դեմ, կամաց կամաց կարողացել է նրանց իրեն ստորադրել:

Փանահ-խանի որդի և չաջորդ Իբրահիմ խանի ժամանակ Պարսից զորապետ Աղա-Մամադ-խանը 1795 թ. գարնանը եկել պաշարել է Շուշին։ Մեկիք-Շահնազարեան Մեկիք Զումշուզը և Մեկիք Բէկլարեան Մեկիք Աբուլը հալ զորքերով ամրացել են Շուշի բերդի մէջ և Իբրահիմ խանի հետ միասին պաշտպանել բերդը։ Քառասուն օր ապարդիւն պաշարումից չնայ Աղա-Մամադ-խանը վերցրել է պաշարումը և զնացել տիրելու Թիֆլիսին։ Այս Աղա-Մամադ-խանը 1797 թ. կրկին անգամ արշաւել է Շուշու վրայ և առել բերդը, սակայն այս անգամ ինքը չ'աճ, սպանուել է իւր սենեկապետի ձեռքով և Պարսից զորքերը չետ են քաջուել իրենց երկիրը։

Նրբ ուսմանը իշխան Յրյիանովի առաջնորդութեամբ գրաւել են Գանձակի բերդը, Խբրահիմ խանը Մելիք Զումշուզի խորհրդով առանց պատերազմի ընդունել է ուստաց հպատակութիւնը (1805): Բալց Էկատէ (1806) զաւաճանել է ուսմանը և հրաւիրել պարսիկներին Շուշին տիրելու: Եւ երբ ինքը շտապել է գլխիով գընալ միամալու Շուշի գիւղի մօտ բանակած սլաւոնաց արքայորդի Աբաս Միրզին, Մելիք Զումշուզն ու փոխ գնդապետ Լիսանովիչը բռնել են նրան և սպանել: Այս պատերազմը ահագին վնասներ տալով տեղի է մինչև 1813 թուականը, երբ Գիւլիստանի դաշնագրութեամբ Վարաքազը անձնուել է ուսմանը:

Սակայն 1826 թ. Աբաս Միրզան իւր մօտ փախած Իբրահիմ խանի որդի Մեհտի խանի գրգռմամբ և Ղարաբաղը կրկին վերադարձնելու տառով 80,000 զորքով նորից արշաւել է վարանդա, և

*) M-me Chantre A travers de l'Arménie.

**) *Paufu, Uhl. Lp. 62-*

պաշարել Շուշին: Ռուսները Աւետարանոց գիւղացի Մատաթեան զօրապետի առաջնորդութեամբ մեծ ջարդ են տուել Պարսից՝ Գանձակի մօտ և հայածել մինչև իրենց երկիրը:

Անուհետև նույն կառավարուել է բուսերից ճշանակուած
գաւառապետներով:

U. V U. f U. U

Սա հին ժամանակներում մի գիւղ է եղել, ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը հիմնարկել, իսկ իւր թոռ Գրիգորիսը աւարտել և օծել է մի եկեղեցի: Երբ Մառքթաց Սանեսան թագաւորը 348 թ. Ս. Գրիգորիսին, որ Աղուանից և Վրաց կաթուղիկոս էր, ձիու պոչից կապելով Վատնեան դաշտում նահատակել է տուել, նրա աշակերտները հաւաքել են տուել նրա նշխարները և բերել ամփոփել այս եկեղեցում: Աչնուհետև ալօ գիւղը դարձել է նախ եպիսկոպոսանիստ և ապա Աղուանից կաթուղիկոսների աթոռանիստ *):

Ե. դարում Աղուանից թագաւոր Վաչագան Գ. պտրել և գըտել է աւստեղ Ս. Գրիգորիսի մասունքները և նորից ամփոփելով, վերանորոգել տաճարը:

Մօտ 1293 թուին Թաթարաց Բատուն խանը կործարեց է ալս
 Վանքը և տարել ս. Գրիգորիսի գաւաղանն ու մի ոսկեձող 36 ակ-
 ներով զարդարուած խաչ: Յունաց կալսեր Գեապլինա դուստրը խընդ-
 բել է ալդ խաչն ու գաւաղանը և ուղարկել Կ. Պօլիս ²⁵):

1387 թվին Ամարասն էլ, Արցախի և ուրիշ նահանգների հետ
 Կնթարկուել է խնդ-Թամուրի աւերումներին:

Ժողովուրդը ալժմա էլ պատմում է, թէ Լանկ-Թամուրը իւր
գօրքերը չարել է Ամարասից մինչև Արաքսը և հրամայել Ամարասի
մանքի քարերը միմեանց տալով թափել Արաքսը ***):

Մեղիք Շահնազար Բ. վերանորոգել և պարտալի է վաճառել ինչպէս և բազմաթիւ սենեակներ չինել ուխտաւորներ չամար:

ՓԵ. դարձում ապստեղի միաբանների համար թրպէս ամբարանոց
չինոսել է Հիրհեր գիւղում մի գեղեցիկ եկեղեցի և միաբանութեան
համար խորհրդ:

Կարծու՛մ է, թէ Ամարասի միաբանութեան ամբարանոց եղել է
և՛ վերին թաղավարդից դէպի հարաւ-արեւմուտք $1\frac{1}{2}$ զերտո հեռա-
ւորութեամբ գտնուող գետնի մէջ թաղուած եկեղեցիին, որ ալժմ Բա-

*) Ինճիճ, Ստոր, Էր. 307.

**) Умбры. 0pp. 71. 2.

***) Բարձրագույն, Ուսման, Գիշ. Կր. 9.

բնածառ անունով ուխտատեղի է: Ահեղեցում գտնուած են հետեւեալ արձանագորութիւնները.

«Սուրբ Պետրոս, կանոնեցի զիսաչս ՚ի փրկութիւն հոգեւոյ իմեջ և ծնողաց իմոց: Արք, որք երկրպագանէք սուրբ Նշանիս զիս ազօթըս... ջիք և Աստուած զձեզ լիշեսցէ. թուին Ն. Խ. Զ. էր:

«Սուրբ Պօղոս: Յամս Աստուածապատիւ և հոգևոր Տեառն Յովհաննիսի Ամարասայ եպիսկոպոսի և պետութեան տեառն Գաղիկալ: Աղուանից իշխանաց իշխանի ևս հալր Կիրակոս առաջնորդ սուրբ ուխտիս եղբոր որդի Կոկոնայ...»

Թուականը միևնույնն է *): ՚ի ղէպ, ասենք, որ այս Բարեաժառի մասին կալ հետեւեալ աւանդութիւնը. Ար. Ժամանակ աշտեղ ապրում էր մի սուրբ եպիսկոպոս, և ամեն անգամ երբ նա երկար ծոմապաշտութիւնից ու ճգնութիւնից չեստէ պատարադ էր մատուցանում, շրջակայքի ծառերը ողջօրի ժամանակ երեք անգամ խոնարհեցնում էին իրենց գագաթները և միմեանց կայցնելով ողջօրն ապրիս: Մի օր էլ մի հեռաւոր հաւ ան ջորի ոսկով բարձում և դալիս է ալդ հրաշքը տեսնելու: Նա խոտաւանում է եպիսկոպոսին՝ նուիրել վանքին իւր հետ բերած ոսկին, եթէ արժանանալ տեսնելու հրաշքը: Եպիսկոպոսը խոտաւանում է, բայց պատարադի ժամանակ պիտում է երկմանել, ի՞նչ արդեօք ումու հետ ջորին էլ պիտի նուիրէ թէ ոչ: Այս երկմտութիւնը ալն հետեւանքն է ունենում, որ ողջօրի ժամանակ ծառերը չեն համբուրում: Եպիսկոպոսը բացատրում է պատճառը և ջերմեռանդ ուխտաւորը խոտաւանում է ոչ միայն ջորին, այլ և ուրիշ շատ թանգագին ընծաներ ուղարկել: Եպիսկոպոսը նորից պատարադ է մատուցանում և այս անգամ կատարում է հրաշքը: Հարուստ հալը դոնութեամբ վերադառնում է իւր երկիրը և ուղարկում խոտացած նուէրները **):

Բայց դառնանք Ամարսին. դարձաւ սկզբում այս վանքը անտէր մնալով թուրքերի ձեռքն է ընկել, որին Աղ. Օղլան անունը տալով իրենց սրբապալար էին դարձրել: Բաղմաթիւ սենեակներն էլ առանհրդ դործ էին անում որպէս մաքսատուն: Բաղդասար մետրապօլիտի աշխատութեամբ 1848 թուին մաքսատունը տեղափոխուել է Երասխի ափի մօտ, իսկ վանքն իւր կալուածներով վերադարձուել Հալոց հոգևոր իշխանութեան:

Վերջապէս 1858 թուին գլխաւորապէս շուշեցիների օժանդակութեամբ հիմնովին շինուել է վանքը:

*) Բարախ. Ուխտ. լիշ. եր 5.

**) Բարախ. Ուխտ. լիշ. եր 10.

ՎԱՐԱՆԳԱՅԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՍՍՀՄԱՆՆԵՐԸ

Վարանդայի սահմաններն են. արեւելեան կողմից՝ Արցախեան գաշտաբերանն (Միլինդիւղ). հիւսիսից և արեւմուտից Գարգար գետը, հարաւից Քիրս, Ղուրու-չայ և Ռեզափայտ լեռնաշղթայի գագաթնագիծը:

Այս գաւառն ամբողջովին ընկնում է այժմեան Շուշուայ գաւառի մէջ (Գանձակի նահանգում):

ԼԵՌՆԵՐ

Վարանդան մի լեռնոտ երկիր է. Արցախեան լեռնաշղթան մտնելով այս գաւառը հիւսիս արեւմուտքից, տարածւում է հարաւ-արեւելք մինչև Ռեզափայտի Ռեզափայտի լեռնաշղթան: Այս լեռնաշղթայի մէջ նշանաւոր են Մեծ և Փոքր Քիրսերը, որ բարձրանում են Շուշու հարաւային կողմում: Մեծ Քիրսի բարձրութիւնն է 9989 ոտնաչափ, որի վրայ ձիւնը միայն ամառուայ տաք եղանակին է հալում, իսկ Փոքրին՝ 7340: Այս լեռնաշղթան մեծ մասամբ պատած է անտառներով:

Մի ուրիշ փոքր լեռնաշղթայ էլ, որ սկսում է Զորագետի և Խրամի խառնուրդի աջ կողմից և հասնում Երասխի ձախ կողմն *), Վարանդայում տալիս է Բողրխան և Քեաթուկ գագաթները:

*) Արցախ. եր. 3.

Բողոքականը (գտնւում է Շուշուց արեւելահիւսիս, ունի 5326 ոտ. բարձրութիւն: Այս գագաթից չորս գօտի են ճիւղաւորուում: Առաջինը ձգւում է մինչև Վարազաբուն գիւղը. երկրորդը՝ դէպի Կղարծի, Ղզղալա, Աշան և այլն գիւղերը, երրորդը՝ դէպի Սարուշէն, Մաւաս, Սխտորաշէն և Խազիզի-սարը. իսկ չորրորդն՝ անցնելով Շօշու գիւղի հարաւ արեւելեան կողմից՝ միանում է Մեծ Քիրսին: Սրա մէջ նշանաւոր է Խաչմաչ գագաթը: Երկրորդ լեռնագօտու մէջ նըշանաւոր է Խաչախուտ (5028 ոտ.) և Պտկսաբերկ (3829 ոտ.) գագաթները:

Գ Ա Շ Տ Ե Ր

Վարանդայում ոչ մի մեծ դաշտ չկայ. կան միայն փոքրիկ դաշտեր, որոնցից նշանաւոր են.

- 1). Ղզղալա գիւղի առջև տարածուած դաշտը:
- 2). Նոր-Շէնի դաշտը, որ գտնւում է երկու լեռների միջև:
- 3). Գիշի, Պառաւաթումբ և Աղքենդի գիւղերի միջև տարածուած դաշտը:
- 4). Խունըշինակ գիւղի դաշտը, որ կազմում է Վարանդայի սահմանը:
- 5). Ճարտարեցիների կալերի մօտ եղած դաշտը:
- 6). Ամարասի դաշտը:
- 7). Նաւատ-խանի դաշտը Շօշի-գիւղի և Աւետարանոցի միջև:
- 8). Բեզիջանի դաշտը, Խաղաս-սարի և Ներքին Թաղաւարդի միջև:

Գ Ե Տ Ե Ր Ը

Վարանդայի ամենանշանաւոր գետը Գարգարն է, որ կազմւում է հինգ գլխաւոր վտակներից.

Ա. Բուն Գարգար, որ բղխում է Քիրս լեռնաշղթայի Չառխտ սարերի հիւսիսային և հարաւային լանջերից և հո-

սում է Շուշի քաղաքի հարաւ արեւելեան խոր ձորով: Սա իւր մէջ է ընդունում Թթու-ջրի առուակը: Այս վտակը տեղացիներից կոչւում է Քարին-տակի գետ, որովհետև անցնում է Քարին-տակ գիւղի մօտով:

Բ վտակը բղխում է Քիրս լեռնաշղթայի հիւսիս-հայեաց լանջերից և հոսում է միւսնոյն քաղաքի հիւսիս-արեւմտեան կողմով: Սրան տեղացիները կոչում են Ղալգալու գետ, Ղալբալի գիւղի անունով: Այս երկու վտակները միանում են Շուշուց 8 վերստ հեռաւորութեամբ Մազի կամրջի տակ: Ահա իսկապէս այստեղից սկսած այս գետը կոչւում է Գարգար:

Գ Դ և Ե վտակները բղխում են Խաչեն գաւառից, մինը Խանածախ գիւղի սարից, միւսը Բալլաջայի սարից, իսկ հինգերորդը Պետրեցւոց սարից:

Բուն Գարգարը նախ հոսում է դէպի հիւսիս, ապա արեւելահիւսիս և կտրելով Արցախեան դաշտի կէսը, անյայտանում աւազի տակ, ապա նորից երևում և հեղեղների ժամանակ թափւում Կուր գետի մէջ:

Երկրորդ նշանաւոր գետակն է՝ Քեօնդալան, որ միայն գարնան ժամանակ հոսնում և խառնւում է Արաքսին: Սա բաղկանում է երկու գլխաւոր վտակներից, որոնցից մինը՝ Քիրսու-չալ — սկիզբն է տոնում Քիրս լեռնաշղթայից և հոսում Աւետարանոց գիւղի հարաւային ստորոտով, միւսը՝ սկիզբն է առնում նոյն լեռնաշղթայից, հոսում Ղառնդեանց անապատի սարի հարաւային ստորոտով և ընդունելով Սարգսաշէնի Շորէն վտակը՝ միանում Քիրսուչային նոյն անապատից բաւական վար:

Սա հեղեղների ժամանակ սաստիկ բարձրանալով բաւական վնասներ է ստատճառում *):

Գ գետակն է Ղուռու-չալը, որ նոյնպէս Արաքսի վտակն է: Սա սկիզբն է առնում Մեծ և Փոքր Քիրսերի միջից: Սրա հետ միանում է Իշխանագետը, Թաղլար և Տումի գիւղերի միջև:

*) Այս տարի քչել տարի էր վրաբնակ 27 թուրք:

Այս գետը այսպէս կոչուելու պատճառն այն է, որ ամառը չորանում է: Ղուռու թուրքերէն նշանակում է չոր: Դ գետակն է Ամարասայ գետակն, որ Չալուն քետեւս կոչուում է: Սա սկիզբն է առնում Սօս, Բերթ, Բարահունջ, Հիրհեր, Խերթան գիւղերի աղբիւրներից և անցնում Ամարասի մօտով:

Լ Ճ Ե Ր

Վարանդան զուրկ է մեծ լճերից. կան միայն շատ փոքր լճեր, որոնք ամառն սուելի ևս փոքրանում են: Սըրանցից նշանաւոր են.

- 1) Սիւլիւկնաձով, Նինգի գիւղի մօտ. այսպէս է կոչուում, որովհետեւ մէջը տզրուկներ կան:
- 2) Ծծքարին ծով, Ծովատեղի գիւղի մօտ, շատ փոքր լճակ է:

ԱՂԲԻՐՆԵՐ

Վարանդան սասաիկ հարուստ է աղբիւրներով, որոնց ջուրը շատ յստակ և քաղցրահամ է: Մեծ աղբիւրներից նշանաւոր է Ղարաբուլախ գիւղինը, որ մի քանի ջրաղաց է դարձնում:

ՔԱՐԱՅՐԵՐ

Վարանդայում կան շատ բնական քարայրեր, որոնք պատերազմների ժամանակ ժողովրդեան ապաստանարան և երբեմն էլ ռազմական կէտեր են ծառայել: Սրանցից նշանաւոր են.

ՀՈՒՆՈՏԻ ԿԱՐԱՆ

Այս քարայրը գտնւում է Շուշու արևելահարաւային կողմում ձգուած խոր ձորի մէջ, Հունոտ գիւղի մօտ, որի անունով և կոչուած է: Քարայրը բաղկացած է երեք աւերից,

որոնցից առաջին երկուսը փոքր են. իսկ երրորդը բաւական բնդարձակ: Այստեղ կայ և՛ ջրի աւազան:

ԾԾԽԱՉ (ՇՄԱՆԷՔ)

Թաղարից ներքե Ղուռուչայ գետակի ձախ եզերքին երկու ահագին քարայրեր են: Ներքևի քարայրի առաստաղի ժայռը ծծանման բարձրութիւններ ունի, որոնցից ջուր է կաթկաթում *):

ԱԻԱՆԱՅ ԿԱՐԱՆ

Քարին-տակը գիւղի հիւսիսային կողմում Աւանայ Բերծում, որ տարածւում է մինչև Շուշի քաղաքի Կոհարաղայի տան տակը: Քարայրի մէջ կայ ջուր:

ՈՐՎԱՆ ՔԱՐԱՅՐ

Գտնւում է Ազոխ գիւղի արևելեան կողմում, ձորակի ձախ կողմի բարձրութեան վրայ: Բաւական խորն է և մէջը կայ մի երեխայ գրկած կնոջ արձան: Կնոջ տարաղը և գլուխը լարդարանքը արցախական են:

ԾԾՔԱՐԻ ԿԱՐԱՆ

Ծովատեղ գիւղի արևմտահիւսիսային կողմում բարձրանում է ծծաքար կոչուած սալը, որի ժայռոտ գագաթին մօտիկ կայ մի ահագին քարայր **):

Կան նաև Ալէքսանայ զուղուն, Եղունիկի (աղաւնու) և Ամարաթների քարայրները Քարին-տակի ձորակում:

ԿԼԻՄԱՆ

Վարանդայի կլիմայի վերաբերութեամբ մենք միայն Շուշու մասին տեղեկութիւններ գտանք ռէալական դպրոցի

*) Տես՝ հաւատքի բաժնում:

**) Տես՝ հաւատքի բաժնում:

Պայմանական անվանումներ	Փոփոխություններ											
	Հարկ	NNE	NE	ENE	E	ESE	SE	SSE	S	SSW	SW	WSW
Ցուն	51,6	12,3	5	7	1,6	12,6	0,3	1,6	2	1,0	1,0	1,0
Փետր	48,6		1	1	3	11	7,3	1,3	0,6	4,6	1,0	3,0
Մարտ	52,0		2	3	6	18	0,3	4,0	1,0	3,3	2,0	0,6
Ապրիլ	42,3	4,0	3	4	5,6	3,3	15	4,3	1,3	1,3	1,3	1,0
Մայիս	41,6	2,0	2	8	13	6,3	14	1,3	1,0	0,3	0,6	0,3
Յունիս	33,6		2	7,5	12	6,3	25	5,0	0,3	0,3	0,3	0,3
Յուլի	45,6	1	1	10,3	15	15	3,3	1,0	1,6	0,3	0,3	0,3
Օգոստ	42,6	2	5	13,6	13	13,3	2,6	1,6	0,6	0,3	0,3	0,3
Սեպտ	51,6	1	4	7	6,6	6,3	3,6	8,0	3,6	0,3	0,3	1,3
Հոկտ	51,3		3,5	4,6	8,3	11,3	3,6	3,6	2,6	2,0	2,0	0,3
Նոյեմ	48,6	4	5	2,3	3,3	14,0	5,6	0,6	1,3	2,6	5,0	0,3
Դեկտ	49,6	5,5	13	9	4	5	6,6	5,3	1,6	4,3	0,6	0,3
Տարեկ	562,0	31,8	30,0	49	83,4	77,7	162,1	46,5	29,3	16,2	15,7	13,3

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Փոփոխություններ

Այս աղիւսակից էլ հետևում է.

1. Քամիները ամենից շատ փչում են արևելա-հարավ-արևելեան կողմից (162,1), ամենից շատ յունիս (25) և ամենից քիչ՝ սեպտեմբեր ամսին (6,3):

2. Սրանից յետոյ ամենից շատ փչում է արևելա-հիւսիս-արևելեան կողմից (83,3), ամենաշատը՝ օգոստոսին (13,6) և ամենաքիչը՝ փետրուարին (1):

3. Յետոյ արևելեան կողմից (77,7), ամենաշատը՝ յունիսին (15) և ամենաքիչը՝ յունուարին (1,6):

4. Յետոյ արդէն հիւսիս-արևելեան (49) և հիւսիսային (31,8) ու հիւսիս-հիւսիսարևելեան (30) կողմերից:

5. Շուշին տարուայ ընթացքում միջին թուով 113,6 օր պատած է լինում մառախուղով, 107,6 օր էլ երկինքը ամպամած է լինում և միմիայն 77,7 օր պարզ է լինում: Ապրիլ, մանաւանդ մայիս և յունիս ամիսները անձրևային են: Առաջին անգամ ձիւն գալիս է նոյեմբերին, թէև երբեմն պատահում է որ սեպտեմբերին և կամ հոկտեմբերին էլ մի մի անգամ գալիս է: Սակայն մինչև յունուար հազիւ իննը անգամ ձիւն է գալիս և միայն յունուարին և մանաւանդ մարտին, ինչպէս և՛ ապրիլին, Շուշին ծածկում է ձիւնով: Սովորաբար մայիսին էլ 3 անգամ ձիւն է գալիս, այնպէս որ մինչև այս ամսի վերջը վառում են վառարանները: Այս ամիսը նաև սաստիկ փոթորկալից է (11), և ամենից աւելի այս ամսին է կարկուտ գալիս (2,6):

Գաւառի կլիման բաւական տաք է Շուշու կլիմայից, այնպէս որ խաղողը հեշտութեամբ հասնում է: Անհամեմատ տաք է Ամարասու դաշտը:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Վարանդայի բուսականութիւնը սաստիկ հարուստ է: Երկիրը ծածկուած է խիտ անտառներով, արտերով, այգիներով, պարտէզներով, և խոտաւէտ արօտներով: Անտառները բռնում են 19,280 դես. տեղ, ուր աճում են հետեւեալ ծառերը. բխի *). բոխի (Грабъ обыкновенный, Carpinus Betulus). բռնի. թիբեռնի. թեղի (карагачъ, Ulmus campestris). լորի (filia Rubra). կաղնի (Quercus Macranthera). կիչի. կէչի—(береза, Betula). կոռեղի. կուզնենի. հացի (Fraxinus. ясень.) հաճարկի. հաճարի—(букъ, Fagus.)

Պտղատու վայրի ծառեր, որ գտնւում են միւսնոյն անտառներում. ճըռ-տանձի. ծտի-տանձի. ճըռ-խնձորի. զկուի (զղեարի), (шиповникъ, Mespilus.) սղնի—(боярышникъ, Cratesegus). սալորի (дикая слива, Prunus divericata). հունի—(кизилъ, cornus mascula.) տկոզնի—(лещина—(лѣсной орѣхъ). corylus). ընկուզի (грецкий орѣхъ, inglans regia). իսկ հանդերում միայն մոխրատանձի և լիւթնի:

ԹՈՒՓԵՐ

Մացառներում և շամբերում. ցախաւելի կամ հորմառկի. գերմարի (земляная груша, Heliauthus tuberosus). թըբըլի. տատակ (чертово колючка, Paliurus aculeatus.) ծմակամոշ (մալինա—малина). սեւամոշ (հանդերի մոշ—ежевника). մռամոշ (2—3 թիզ ցողուն ունեցող—клубника). գետամոշ (գետերի ափի մոշ—земляника). մասուրի (шиповникъ, Rosa esuina). կծրխուրի (барбазисъ, Berberis vulgaris). ցրդի. շուշան. եղինճ (Urtica). աւելուկ. շեպ (Rhanus Rusticus). բոխի:

Ջրերի մէջ կամ մօտերքում՝ ջրիկուտեմ (sium, F. Cresson). դադձ. ցրափափուկ. ճռճռոկ (Erva sativa):

*) Սգտուել ենք «Արցախ»-ից:

Դաշտերում՝ շոմին (վայրի սպանախ—spinacea). տոմբալան (գետնախնձորի նման է և միայն խորոված կարելի է ուտել—Tuber). սամիթ (anethum).

ԻՆՔՆԱԲՈՅՍ ՈՒՏԵԼԻ ԿԱՆԱԶԵՂԻՆՆԵՐ

Ծմակներում լինում են՝ խաղաղ. կռմըզուկ. սմնդուկ. ծմակթափան. սոկոն (սունկ): Հանդերում՝ ձնեբեկ (asparagus). փիփերտ. խնջլոզ. շրիշ խնջլոզ. կնձմնձուկ. տըտըպաշար. ուտումտիտեմ (пастушья сумка, capsella). սիպեղ. թարթանջուկ. պառաւապորտ. եզնաճակատ. գինազոխ:

ՎԱՅՐԻ ԾԱՂԻԿՆԵՐ

Ջրավարդ (մասուրի վարդ). ծմակավարդ. մանուշակ. ձնծաղիկ. նովրուզ. խնձաղայ. նարկիզ. մշահամուկ (անթառամ ծաղիկ). նունուփար. հարսնածաղիկ (Papaver Rhoeas). շուշան. միխակ. ձիւնածաղիկ. զամբաղ. լուծածաղիկ. խնձործաղիկ. կռթնը (Lappa). արջաթանթուկ. տխտրկոռնը. շրնավարունկ. սուտ եղինճ. կածուկ. բիլբիստրի. ագռաւի սողան. նրկարար. ալակիզ. բէանկի. պլանուկ (Conium Maculatum).

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Վարանդայի կենդանիներից նշանաւոր են.

ՎԱՅՐԵՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Արջ. գայլ. աղուէս. չաղալ. գիշերի. առնէտ. սկիւռ. մուկն. եղջերու. նապաստակ:

ԹՈՉՈՒՆՆԵՐ

Կաքաւ. հաւփալ. աղունի (աղունակ). տատրակ. լորամարգի. չարթ. մոշահաւ կամ մշահաւ. որի (տուլաշ). արտուտ. ս. Յակովբի թռչուն. ճնճղուկ. չլածիտ:

ԳԻՇԱԿԵՐ ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ

Արծիւ. անգղ. բաղէ 4 տեսակ. լեւակ. ցին. ուրուր. չորթանագող. բու. հողմահար. գալլագուաւ. ագուաւ. կաչաղակ. ներկարար, ծառակուտկուտ (կտցահար). ճանճագող. չղջիկ. ձկնկուլ. ճայ. ղուլ:

ԵՐԳԵՑԻԿ ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ

Կու. կուկու. յոպոպ. լծի. բաբաճըզտ. չլածիտ. դեղ-ձանիկ. զոզուան. ջրըպըզտպըզտ. չափարծակի. շիւոյշիւոյ. մը-շահաւ:

ՉՈՒՈՂ ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ

Կուռնկ. արագիլ. սասարք. սարեակ. ծիծեռնակ:

ՍՈՂՈՒՆ ԵՒ ԶԵՌՈՒՆ

Օձ. լօկ. քարաթոթոշ. կանաչ մողէս. մողէս. կրիայ. խեցգետին. ոզնի. գորտ. կարիճ. իշախառանջ:

ՄԻՋԱՏՆԵՐ

Շանաճանճ. բոռ. ճախարակ. մշակ. փնթիռն. ճպուռն. մարախ. սևաճանճ. մեծ ճանճ. կանաչ ճանճ. ձիաճանճ. պի-ծակ. լուսատտիկ. կետ. Աստծու կով. Աստծու եզն. զատիկ. ականջմտուկ. ոթես. մոշաթսի. ոսկեպղոջ. սարդ. թիթեռնիկ. աղօթարար (ուռնի կանաչ գոյն և երկար ոտեր):

ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Կով. եզ. գոմէշ. ոչխար. այծ և խոզ: Էշ. ձի. ջորի. ուղտ:

ԸՆՏԱՆԻ ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ

Հաւ. բադ. սագ. հնդկահաւ. աղաւնի:

ՀԱՆԲԵՐ

Վարանդայում դեռ ևս չեն սկսել հանքերը մշակել. միքանի տեղ նկատելի են պղնձի հանքեր, բայց ոչ ոք չի ձեռնարկում մշակելու: Այսպէս Թաղավարդ գիւղի մօտ կայ մի բլրակ, որից բլրում է Կարմիր ջուր անունով մի վտակ, որ իւր մէջ պարունակելով հանքային բաղադրութիւններ, խըմելու համար վնասակար է: Սա անցնում է մի խոր ձորով, որ կոչւում է Չուրաթանին կապ: Անցեալներում մի շուշեցի հայ ձեռնարկել էր այդ տեղի պղնձէ հանքերը մշակելու, բայց շուտով կիսակատար էր թողել:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՋՐԵՐ

Բուն Վարանդայում նշանաւոր հանքային ջրեր չկան: Տեղացիները առաւելապէս օգտւում են «Թթու-ջրից», որ գրտնւում է Զանգեզուրում:

ՇՈՒՇԻ

Նախկին բերդ, իսկ այժմ քաղաք Շուշին տարածւում է 39°, 35' հիւսիսային լայնութեան և 64°, 25' արևելեան երկարութեան տակ գտնուող մի լեռան գագաթին, որ ծովի մակերևոյթից 4373—5026 ոտ. բարձրութիւն ունի: Այս լեռը հարաւ-արևմուտքից արևելահիւսիս տարածուելով՝ հետզհետէ ցածրանում է և ներքին մասում բաւական հարթ տարածութիւն կազմում, մինչդեռ հարաւ-արևմտեան կողմում ձգւում է լեռան սեւը: Լեռան հարաւային կողմում տարածւում է մի անդնդախոր ձոր, որի միջով հոսում է Քարինտակի գետակը: Այս մասում լեռը սաստիկ ժայռոտ և ուղղահայեաց է: Նմանապէս և հիւսիսային կողմը մի խոր ձոր է, որի միջով հոսում է Ղալբալու գետակը: Քաղաքը Փանահիւսանի ժամանակ գլխաւորապէս հիւսիս և արևելեան կողմե-

ՇՈՒՇԵՅԻ ՀԱՅ ԿԻՆՆ ՈՒ ԻԻՐ ԹՈՌԸ

րից պարսպած է եղել, որի երկու, Գանձակի և Երևանեան (արևմտեան) դռները դեռ ևս մնում են, ինչպէս և՛ Գանձակի դրան վերև դրուած միքանի թնդանօթները: Ամբողջ քաղաքը բռնում է մօտաւորապէս 3—4 քառակուսի վերստ տարածութիւն, որը կտրատւում է միքանի մանր և երեք մեծ, հարաւից հիւսիս տարածուող ձորակներով, որոնց միջով հոսում է անձրևի ջուրը, տանելով իւր հետ քաղաքի անմաքրութիւնները:

Քաղաքը բաժանուած է երկու գլխաւոր մասի—Հայոց և Թուրքերի թաղ: Հայոց թաղը գտնւում է քաղաքի վերին մասում, թուրքերինը՝ ներքինում: Այս երկու թաղերը միմեանց հետ համեմատելիս պարզ նկատւում է, որ հայկականը աւելի կանոնաւոր փողոցներ ունի, և որ գլխաւորն է, անհամեմատ մաքուր է: Տների կողմից ևս, մինչդեռ հայկական թաղում գեղեցիկ, երկյարկանի տներ շատ կան, թուրքերի թաղում դրանց թիւը շատ քիչ է:

Ասացինք, թէ Հայոց թաղը մաքուր է, սակայն այս միայն համեմատական էր: Թաղի ամենալաւ մասում միայն կան փոքր ի շատէ լայն փողոցներ, միւս մասերում փողոցներ անգամ չկան, այլ ծուռ ու մուռ նեղ կաճաններ են: Գլխաւոր փողոցների վրայ թէև կան մայթեր, սակայն միայն մի արշին լայնութեան, իսկ փողոցի մէջ տեղը անկանոն քարերով քարած լինելով, սաստիկ խորդուբորդ է, այնպէս որ անվարժ այցելուն շատ դժուարանում է քայլել: Եւ այս է պատճառը, որ քաղաքում կառքեր չեն մանգալիս, որովհետև անիւները շատ շուտով փշրւում են:

Բացի դրանից, այս փողոցները սաստիկ կեղտոտ էլ են: Խանութպանը առանց ճնշուելու փողոց է շարտւում ձմերուկի, սեխի կեղևները և այլն: Ամառը մայիսի առաջ դարձած են լինում ձմերուկ և սեխ. անգործ մարդիկ հաւաքւում են սրանց շուրջը և միմեանց հետ գրազ գալիս, թէ ձմերուկը կարմիր է թէ սպիտակ, որքան է կշռւում, կամ կտրուած կտորի միջի կորիզները զոյգ են թէ կենդ, սեխը համեղ է թէ անհամ, յետոյ կտրւում և ահագին աղմուկով

արտայայտելով իրենց յաղթանակը, հէնց տեղն ու տեղը ուտում և կեղևները շաղ տալիս փողոցի մէջ տեղը: Պարզ է, որ այս հաւաքուած խմբերը կտրում են ճանապարհը և անյորդը ստիպուած է տասնեակ անգամ իջնել մայթից և փողոցի միջով գնալ: Պատահում էլ է, որ գիւղացիները կանգնեցնում են սայլը փողոցի մէջ և եզներին կամ գոմէշներին մայթի վրայ խոտ տալիս: Դէպի փոստատուն տանող փողոցի վրայ, — ասենք, որ փողոցները գրուած անուն չունին, — երեսները գէպի մայթը դարձրած և շատ անգամ մայթը ամբողջապէս բռնած միշտ կանգնած են ջորիներ, էշեր, իրենց գլուխն անցկացրած պարկերի միջի դարմանը ծամելով: Հազուադէպ երևոյթ է փողոցներում սատակած կենդանիների, հոտած թուռչու մքլած պանրի պատահել:

Մի կողմից կեղտոտութիւնը, միւս կողմից սաստիկ ցեխը ստիպում են բնակիչներին տարուայ մեծ մասում կըր/նակօշիկ հագնելու:

Սրա վրայ աւելացրէք և՛ գիշերային մթութիւնը, որովհետեւ միայն գլխուոր փողոցներում են լապտերներ վառում (ընդամենը 172) և այն էլ միմեանցից այնքան հեռու, որ շատ դժուար է առանց լապտերի ման գալ: Եւ այս է պատճառը, որ ծառաները լապտերը բռնած միշտ առաջնորդում են իրենց «աղաներին» և շատ անգամ անքուն լօրանջում կլուբի բակում, սպասելով՝ որ «աղաները» թղթախաղի սեղանից վերկենան, որպէսզի առաջնորդեն գէպի տուն:

Փողոցային տեսարաններից նշանաւոր է և այն, որ քաղաքի յետին մասերում կանայք մի կարպետ են ձգում փողոցի պատերի տակ, վերան նստում և գուլպայ գործելով, իլիկ ճախարակ մանելով զրոյց անում ու անց ու դարձ անողներին մտիկ տալիս:

Գլխաւոր փողոցների վրայ կան միքանի մեծ, լայն պատուհաններով և ահագին դռներով տներ, որոնց պատուհանները երկաթէ խիտ ցանցով պատած են և դռները ամուր կողպէքներ ունին: Յետին մասերում կան պարսպաւոր տներ, սակայն սրանց պատուհաններն էլ պատած են ցան-

ցերով: Տներ էլ կան, որոնց փողոցի վրայի պատերի մէջ դիտմամբ պատուհաններ չեն թողած: Այս բոլորը պարսկական բռնութիւնների ժամանակ տիրոյ անապահովութեան ազդեցութիւնն է, թէև այժմ էլ այնքան ապահովութիւն չի տիրում:

ՇՈՒՇԵՑԻ ԱՅՍՆՆ ՈՒ ՀԱՐՍԸ

Ուրախալի է, որ տների առաջ փոքրիկ պարտէզներ կան, պտղատու ծառերով և երբ մի բարձր տեղից նայում են՝ այդ պարտէզները շատ լաւ ազդեցութիւն են գործում:

Հայկական թաղի գրեթէ կենդրոնում գտնուում է «Թոփխան» կոչուած հրապարակը, որ մօտաւորապէս 250 ք. ս. տարածութիւն է բռնում: Սրա մէջ տեղում մի գեղեցիկ քէօս-

քի մէջ վազում է մի աղբիւր, որի ջուրը այլևս չի խմւում. սրա մօտ մի կողմում գտնւում է հասարակական կշիռը, միւս կողմում մրգավաճառների շարժական վրանները: Այս հրապարակը շուշեցիների տնտեսական և մտաւոր կեանքի կենդրոնն է. այստեղ է ծախւում գլխաւորապէս մթերքների ամենամեծ մասը: Այստեղ խռնուած են միմեանց՝ մարդը, ջըրով կամ փայտով բարձած էշերը, ածուխ բարձած ջորիները ու ուղտերը, փայտակիր ձիաներն և այլն:

Այս փոքրիկ տարածութեան մէջ մինը միւսի կողքին դարսուած են ամեն տեսակ մթերքներ և ամառը ահագին քանակութամբ մրգեր և պտուղներ: Մարդիկ անդադար ձեռով ու ոտով անասուններին հրհրելով, ճանապարհ են բաց անում, անց ու դարձ անում և այս ու այն բանը գընում: Պէտք է ներկայ լինիք սակարգութեան, որ տեսնէք թէ որքան երկար է տևում: Քանի անգամ գնորդը հեռանում և վերադառնում է, միջնորդներ է ուղարկում, ձեռք ձեռքի խփում, սուտ սուտ խոստումներ տալիս, ամօթալի կերպով գովում և պախարակում ապրանքը:

Հրապարակի նեղլիկ մայրերի վրայ կանգնած քաղաքի բուրժուաներն խօսում են վաճառականութեան և ընթացիկ գործերի մասին: Մի փոքր ինչ տարիքաւորները նստած են խանութների սանդուղքների վրայ և առաւելապէս անցեալի մասին զրոյց անում: Պէտք է ասել, որ Շուշում *ռենտա* ունեցող անգործ մարդկանց թիւը փոքր չէ, և սրանք ամբողջ օրը այդտեղ են անցկացնում: Ղարազաղի բազմաթիւ մշակները (համբալ) վիտում են նրանց շուրջը, նրանց գընածները տուն տանելու: Սակայն շատ անգամ հարուստ բուրժուան խնայում է մի երկու կոպէկը մշակին տալու, հանում է գրպանից ահագին գունաւոր թաշկինակը, առածը ածում մէջը և ծանր քայլերով ուղևորւում դէպի տուն: Կիրակի և տօն օրերը այստեղ է լինում և՛ արհեստաւորների դասակարգը: Ինտիլիգենտ դասակարգն էլ, ուրիշ տեղ չունենալով, փոքրիկ պտոյտից յետ, այստեղ է գալիս և խումբ խումբ կանգնած զանազան հարցերի մասին վիճում, բայց

այնպէս բարձր, որ բաւական հեռու կանգնողներն էլ կարող են ազատ կերպով լսել:

Մինչդեռ տղամարդիկ այստեղ են համախմբւում և միմեանց հետ տեսնւում, խօսում, կանայք էլ եկեղեցի են գընում, ուր ամբողջ ժամասացութեան ժամանակ միմեանց հետ խօսում են, աղջիկ են ընտրում իրենց որդիների համար, զանազան բամբասանքներ անում և այլն: Իսկ սրանց չափահաս որդիները գըօսնում են եկեղեցու բակում, եկեղեցի եկող օրիորդներին դիտելով և քննադատելով:

Շուշում կալ չորս եկեղեցի և մի կուսանաց մենաստան: Բոլորից գեղեցիկն է Ղազանչեցուց Ս. Փրկիչ մայր եկեղեցին: Սա նշանաւոր է և՛ ճարտարապետական տեսակէտից. սրա երկարութիւնն է 35, լայնութիւնը 23, իսկ բարձրութիւնը մօտ 35 մետր: Եինուած է բիւզանդական ոճով. յատկազինք խաչաձև է: Չորս քառանկիւնի, իւրաքանչիւր կողմը մի մի հատ լայն մատնէքով (cannelure), սիւների վրայ բոլորում են ուղանալի կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է կաթողիկէն: Ունի 10 պատուհան, իւրաքանչիւրը մի մետր լայնութեան և հինգ մետր երկարութեան: Դռների բարձրում գտնուող պատուհանները խաչաձև են: Դռները երեք են, որոնց առաջ շինուած են գեղեցիկ, բոլորաձև գաւիթներ, երեքական դռներով: Միջին դռների վերև կան մի մի սրբի ուրիշ պատկեր: Եկեղեցին ներքուստ բաւական փառահեղ է. խաչկալը բաւական գեղեցիկ: Չորս ահագին ջահ աւելի ևս փայլ են տալիս: Խորանների վրայ կալ նաև ուրիշ երկու խորան:

Զանգազատունը գտնւում է եկեղեցու արևմտեան կողմում, փոքր ինչ հեռու. սա մի եռալարկ շինութիւն է, որի ստորին յարկի չորս անկիւններում կանգնեցրած են մի մի հրեշտակապետի քարէ արձան, որ չափից դուրս կոպիտ են շինուած: Գեղեցիկ է միայն միակտուր քարից շինուած շղթան:

Եկեղեցին սկսուած է 1868 թ. և աւարտուած 1887-ին:

Միւս երեք եկեղեցիներն ու կուսանաց մենաստանը ճարտարապետական տեսակէտից առանձին նշանակութիւն չունին: Բացի եկեղեցիներից, մինչդեռ ուրիշ գաւառական հայ

քաղաքների, ինչպէս Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Աղէքսանդրապոլի, կանայք համախմբուում են բաղանիսներում, միմեանց հետ տեսնուում, ժամերով խօսուում, աղջիկ ընտրուում, շուշեցիները զրկուած են այսպիսի մի հասարակական և ա-

ՇՈՒՆՅՈՒ ԿԻՆԸ ՓՈՂՈՅՈՒՄ

ռողջապահական տեսակէտից անհրաժեշտ տեղից, որովհետեւ ջուր չլինելու պատճառով՝ բաղանիքներ չկան։ Միմիայն մի թուրքի բաղանիք կայ, որ սաստիկ անմաքուր լինելու պատճառով հայերը չեն յաճախում։ Խեղճ մայրերը ստիպուած են ամէն շաբաթ օր տանը ջուր տաքացնել, փոքրերին լողացնել, իսկ մեծերի միայն գլուխները լուալ։

Սակայն շուշեցի բուրժուա և ինտելիգենտ կիներ ունի որպէս հաւաքատեղի քաղաքային կլուբն ու զբօսավայրը, իսկ արհեստաւորի կիներ՝ Նահատակի գերեզմանը և մօտակայ ուխտատեղիները։

Քաղաքային կլուբը գտնուում է «Թովխանի» կողքին, մի եռալարկանի գեղեցիկ շինութեան մէջ։ Այստեղ թէև կայ գրադարան և ընթերցարան, սակայն աւելի թղթախաղն է ընդունուած, քան թէ ընթերցանութիւնը։ Զմեռը գրեթէ ամէն շաբաթ երեկոյ պարահանդէս է լինում, որի ընթացքում հայ կանայք և օրիորդներն աթոռների վրայ մեխուած մնում են և միայն միքանի ուսուներ թռչկոտում են։ Սակայն երբեմն էլ միքանի հայուհիներ հրաշալի կաքաւում են տեղական կաքաւները, սազանդարների ներդաշնակութեամբ։

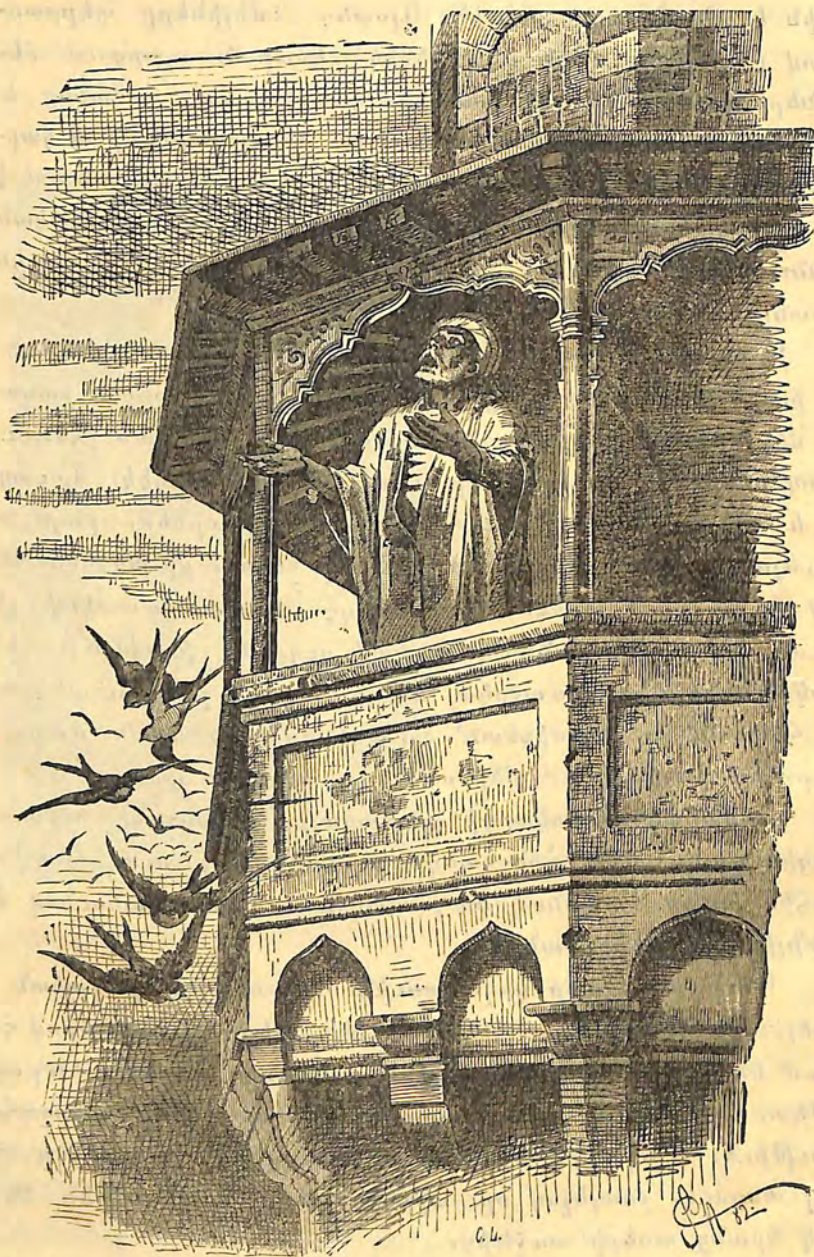
Քաղաքային զբօսավայրը գտնուում է արեւմտահարաւային կողմում, բլրի լանջին։ Այստեղ ճեմելիները տերրասներով բարձրանում են և գեղեցիկ տեսարան պարզում ճեմողների առջև։ Ծառեր շատ քիչ կան։ Երկու հովանոց և մի ամենատեղ բուքետ կազմում են զբօսավայրի միակ դարդարանքը։ Սակայն ամառը շաբաթը երկու անգամ ածում է զինուորական երաժշտական խումբը առաւելապէս տեղական եղանակներ և գրաւում բազմաթիւ ամարանոց եկողներին այդտեղ։

Զբօսավայրի այդպէս անշուք լինելու պատճառն այն է, որ քաղաքը զուրկ է ջրից. կայ միայն երկու աղբւր քաղաքի մէջ, միւսները դուրս են և այն էլ բաւական հեռու, այնպէս որ ջրի մի իշաբեռը արժէ 10—20 կոպէկ։ Լուացքի և այլ գործածութեան համար կան ջրհորներ, բայց առաւելապէս գործ է ածուում անձրեւի ջուրը, որ խողովակներով հաւաքուում լցւում է յատկապէս այդ նպատակով շինուած ջրի շտեմարանները և կամ ուղղակի թափւում մեծ տակառների մէջ։ Առաջիկայ տարին միայն շնորհիւ տեղացի մի հարստի՝ պ. Թամիրեանի՝ շուշեցիները կունենան մաքուր ջուր, որ գալիս է 18 վերստ հեռաւորութիւնից։

Հասարակ դասակարգի զբօսավայր Նահատակի ուխտատեղին գտնուում է Հին-հանգստարանի ներքեւում։ Սա Իբրահիմ խանի ժամանակ նահատակուած Անտօն անունով մի թիֆլիսեցու գերեզման է։

Թուրքաց թաղը կեղտոտութեան բուն է. բաւական է ասել, որ հայոց թաղի կեղտոտութիւնները կոյուղիներով հոսում են մինչև այս թաղը, իսկ այնտեղից անցնում են բացօթեայ արիւների միջով, տարածելով սարսափելի գարշահոտութիւն։ Թուրքերը միշտ հրաժարուել են կոյուղիներ շինել տալուց, չնայելով որ այդ արիւները անցնում են նոյն իսկ նրանց տների առջևից։

Այս թաղում նշանաւոր են՝ գլխաւոր մզկիթը, որ բաւական գեղեցիկ շինութիւն է, Մեհտի խանի բնակարանը,

ՄՈՂԼԱՆ ԱԶԱՆ ՏԱԼԻՍ

ուր այժմ ապրում է նրա աղջիկը, շահագրէի և ուրիշ մի քանի հարուստ մարդկանց բնակարանները:

Այստեղ գտնուում է և՛ ռուսաց միակ եկեղեցին, որ ճարտարապետական տեսակետից ոչ մի արժէք չունի:

Շուշու բնակիչները գլխավորապէս հայեր և շիա-մահ-մետական պարսիկներ են: Հայերը գաղթած են Արցախի Շոշ և ուրիշ գիւղերից, Ղազանչիից, Ագուլիսից և Մեղրիից: Ընդամենը 18796 ար., 14456 իգ. 33252 երկու սեռից: Հայերի թիւն է 11637 ար., 8947 իգ. 20584 երկու սեռից: Թուրքերինը՝ 7159 ար. և 5509 իգ.:

Վարչական կողմից Շուշին գաւառական քաղաք է, և պատկանում է Գանձակի նահանգին, ունի քաղաքագլուխ, դումա, և գաւառապետ: Կայ նաև հաշտարար դատարան, ոստիկանատուն և այլն:

Այստեղ է և՛ Ղարաբաղի Հայոց կոնսիստորիան իւր առաջնորդարանով, որ բացուած է 1830 թ. Բաղդասար մետրապոլիտի օրով:

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԳԻՒՂԵՐԸ

ԶԱՆԱԽԶԻ ԿԱՄ ԱԻԵՏԱՐԱՆՈՅ

Մերիքանիստ Զանախչի կամ Աւետարանոց գիւղը գրտնւում է Շուշուց դէպի արեւելահարաւ, մօտ 17 վերստ հեռաւորութեամբ: Սա տարածւում է մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, որ կտրւում է հարաւային և արեւելեան կողմում Քիրսայ գետի ձորակով, հիւսիս արեւելեան կողմից՝ Հռիփսիմէի ձորով: Իսկ արեւմտեան կողմում ընդհարւում է մի ժայռի, որ լեզուաձև տարածւում է մինչև Կուսանաց անապատը, որ գտնւում է Քիրս գետակի անմիջապէս ափին բարձրացող բլրակի վրայ: Այս ժայռը պարսպի հարաւ-արեւմտեան դրոան մօտ ճեղքճեղքուելով կազմում է մի մթին քարանձաւ, որ «Բաջրատուն» է կոչւում:

Կուսանաց անապատի արեւմտեան կողմից ձգւում է մի

հաստ պարիսպ, որ շրջապատելիս է եղել ամբողջ գիւղը. այժմ կանգուն է միայն մի մասը և մի քանի աշտարակներ:

Գիւղի հարաւային կողմում, անապատին մօտ, գտնւում է Մելիք Բաղու ապարանքը, որ բաղկացած է եղել մի քանի «Ղարադամներից», ամբողջովին քարից շինուած: Այս սենեակները դեռ ևս կանգուն են և նրանց մէջ բնակուողներ կան, մինչդեռ նրանց վերնը իշխան Մատթթեանի շինած յարկը բոլորովին քանդուած է:

Արեւմտեան կողմում, ժայռի անմիջապէս ավին երբեմն կանգնած է եղել Մելիք Յիւսէին Ա. ապարանքը, որի առաջ բացուած է մի հիանալի տեսարան, և որը այժմ բոլորովին աւերակ է:

Իսկ հիւսիսային կողմում, պարսպին կից գտնւում է Մելիք Շահնազար Բ. ապարանքը կամ ամարանոցը, բաղկացած մի քանի զարադամներից և կամարակալ սենեակներից: Գլխաւոր դրան վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը... «Այս ամարաթս Մելիք Շահնազարի (Գ) որդի Սէյին-բէկին, որ է այս շինութիւնս, որ շինել տուած շէնքն է թ. ՌՄԼԵ:

Մելիք Բաղի ապարանքի մօտ գտնւում է Մելիք Բաղու Ռձ թուին շինած Ս. Աստուածածնի եկեղեցին: Չորս անպաշտօն սիւների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ և ռոմանական կամարակալ ձեղուն, որի վրայ բարձրանում է մի փոքրիկ կաթուղիկէ: Եկեղեցին ունի մի աւագ և երկու փոքրիկ խորան, երկու էլ խորհրդարան, որոնց վերեւ կայ մի մի գաղտնի սենեակ, ուր պահուած են եկեղեցու թանգազին իրերը: Եկեղեցում կայ՝ 1) Կենաց փայտի մի մասը, մի արծաթեայ խաչի մէջ. 2) Թաղէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալների մասունքները. և 3) Պանդալիան բժշկի մասունքը:

Գիւղից դէպի արեւմտահարաւ գտնւում է հին գերեզմանատունը, ուր կան բազմաթիւ, ուշագրութեան արժանի տապանաքարեր, ուրիշք պատկերներով ծածկուած:

Այժմ Չանախչին աւելի մի գիւղաքաղաքի է նման: Բազմաթիւ, գեղեցիկ և եւրոպական ճաշակով կահաւորուած

տները, բաւական վայելուչ խանութները բոլորովին կերպարանափոխում են գիւղի տեսքը: Գիւղում կան նաև մետաքսի երեք գործարաններ, որոնք ահագին ազդեցութիւն են ունեցել և ունին գիւղի տնտեսական և բարոյական վիճակի վրայ: Սա և՛ շուշեցիների սիրելի ամարանոցն է:

Այժմեան բնակիչների թիւն է 265 տուն, 973 ար. 849 իգ. ընդամենը՝ 1822 հոգի:

Պարագում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, այգեգործութեամբ և առևտրով:

ՇՕՇՈՒ ԳԻՒՂ

Գտնւում է Շուշի քաղաքից դէպի արեւելահարաւ, հազիւ 4 վերստ հեռաւորութեամբ մի բարձրավանդակի լանջի վրայ: Գիւղի հիւսիսային կողմում ձգւում է մի խոր ձոր, որի միջով հոսում է մի փոքրիկ վտակ, որ թափւում է Գարգարի մէջ: Գիւղը բաւական ընդարձակ տեղ է բռնում, և Շուշուց դէպի հիւսիս գտնուող գրեթէ բոլոր գիւղերի միակ ճանապարհն է դէպի քաղաքը: Գիւղում կայ մի, երկու կամարների վրայ հաստատուած եկեղեցի, ՌձՎ (1655) թուին շինուած: Բնակիչների շատ քիչ մասն է՝ բնիկ, շատերին Մելիք Բաղին է Սոթից բերել և բնակեցրել այստեղ. մի քանի գերդաստան էլ Զրաբերդից են եկել: Պարագում են երկրագործութեամբ. հողն արքունի է, սակաւ և անշրդի: Գիւղում կայ մի բաւական մեծ և գեղեցիկ մետաքսի գործարան, որ գործ է տալիս գիւղի կանանց և աղջիկներին:

Քաղաքի ազդեցութիւնը զգալի կերպով նկատուած է այս գիւղի վրայ: Տներն մեծ մասն արդէն զարադամի վիճակից փոխարկուել է կանոնաւոր, երկյարկանի բնակարանների: Կան մի քանի խանութ և մինչև անգամ մի իջևան:

Գիւղի հանդէպ, դէպի հիւսիս, ձորակի միւս ավի բարձրութեան վրայ կայ մի խարխուլ եկեղեցի, որի արեւմտեան լուսամուտի մէջ մի խաչքարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Թվ. ԶԵ (1458) ես Ղոչ սարկաւագ գոյարեցի

(կանգնեցի) խաչս Ազիզա մաւր իմ»։ Եկեղեցու շուրջը մի ընդարձակ հանգստարան կայ, որի գերեզմանաքարերը ծածկուած են շատ հետաքրքիր ուղիէֆ պատկերներով։

ԿԻՒՆԻ ԶԱՐՏԱՐ

Կիւնի (Արեգդէմ) շարտարի երեք կողմից բոլորում են լեռներ և միայն հարաւ-արեւելեան կողմն է բաց։ Հիւսիսային սարը կոչւում է Ղալին-խութ, ուր երբեմն կառուցուած է եղել մի ամրոց։ Արեւմտեան կողմինը Ս. Եղիշայ կուսի անապատի սարն է։ Գիւղի տները սփռուած են Ղալին-խութի լեռների լանջերին, իսկ գոմերն ու կալերն գտնւում են գէպի արեւելահարաւ, գիւղից մի վերստ հեռաւորութեամբ։ Գրեթէ բոլոր տներին առաջ կան թթենու ծառեր, այնպէս որ համարեա ամբողջ գիւղը ծածկուած է ծառերի մէջ և շատ գեղեցիկ տեսարան ունի։ Կանոնաւոր փողոցներ չկան։ Տների մեծ մասը երկու մասից են բաղկացած. հին զարադամից և նոր, եւրոպական ճաշակով շինուած սենեակներից։ Կան և՛ բաւական թուով երկայրկանի մաքուր տներ։ Այժմ այլ ևս հին զարադամի ձևով տներ չեն շինում։

Բուն գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի, մինն էլ նոր շինում են կալերի մասում։ Գպրոցական շէնք չկայ, թէև գոյութիւն ունէր ս. Գրիգորեան անունով մի ծխական միգասեան ուսումնարան։

Օգը շատ առողջարար է, ջուրը, որ հայթհայթում են երեք աղբիւր, համեղ և մաքուր։

Գիւղի շուրջը տարածւում են այգիներ, ուր բուսնում են թթենիներ, խաղողի որթեր, տանձենիներ և խնձորենիներ։

Բնակիչները գաղթել են Խաչենու, Չարգախլու և Ա. գուլիս գիւղերից, ընդամենը՝ 243 տուն. 1046 արական, 896 իգական. 1942 երկու սեռի։ Պարապում են երկրագործութեամբ. ամբողջ Վարանդայում սրանց ցորենը ամենից լաւն է համարւում, այգեպանութեամբ, քաշում են օղի և գինի և անասնապահութեամբ։

ՍԱՐՈՒՇԷՆ

Համանուն լեռան հարաւ արեւմտահայեաց լանջի վրայ, առանց կանոնաւոր փողոցների։ Բակերում տնկուած են ծառեր, որ բաւական գեղեցկութիւն են տալիս գիւղին։ Տների մեծ մասը զարադամ է, թէև կան և միքանի երկայրկանի գեղեցիկ տներ։ Կայ և մի, Ամենափրկիչ անունով, մի կամսարի վրայ հաստատուած, թէ ներքուստ և թէ արտաքուստ գեղեցիկ եկեղեցի, որ ամբողջ Վարանդայի առաջնակարգ եկեղեցին է։ Եկեղեցում գտնւում է Ու. թուին գրուած մի մագաղաթեայ աւետարան, որին ուխտ են գալիս գրեթէ բոլոր գիւղերից։

Կլիման ցուրտ է, որովհետև արեւմտեան կողմում բարձրացող Քիրս գագաթից շարունակ ցուրտ քամի է փչում, մանաւանդ ձմեռը։ Ամառն էլ շատ հով է։ Բնակիչները բընիկ են. 74 տուն, բոլորն էլ հայ լուսաւորչականներ. 348 ար. 261 իգ.։ Պարապում են երկրագործութեամբ. հողն արքունի է։ Բացի գիւղի շրջակայքի հողերը, ունին նաև Ամարասի մօտ հողեր։ Այգիներ չունին, որովհետև ընդամենը միայն երկու աղբիւր ունին։

Գիւղում կայ մի Հայոց եկեղեցական ծխական երկսեռ միգասեան դպրոց, որի շէնքը կառուցել է Գ. Ալվազեանն իւր ծախքով, և որ բաւական գեղեցիկ և յարմարաւոր է։

ՎԱՐԱՉԱԲՈՒՆ

Այս գիւղը տարածւում է Բողը-Խանի սարից սկիզբն առնող լեռնագոտու Դաւրախութի արեւելեան և Մատաղախութի հիւսիսային լանջերի վրայ։ Առաջը տարածւում է մի փոքրիկ դաշտակ։ Գիւղում կայ մի քարաշէն, բաւական գեղեցիկ եկեղեցի, և Ս. Գրիգորեան եկեղ. ծխական միգասեան դպրոցի բաւական յարմարաւոր շէնք։ Բնակիչները Վարադաղից են. ծերունիներն ասում են թէ Գոչար անունով մի հայ Վարադաղի Բաղը-խանին, նրա ժողովրդին պատճառած նե-

ղութիւնների պատճառով, սպանում և փախչում, վերահաստատում է այս գիւղը, ուր միայն Իբրահիմ խանի միրզաներն էին բնակւում:

Բնակիչներն այժմ 170 տուն են, 506 ար., 425 իգ.:

Պարապում են գլխաւորապէս այգեգործութեամբ, օղեհանութեամբ, գինեգործութեամբ, երկրագործութեամբ (հողը բէկական է) և անասնապահութեամբ:

Թուրքերը և ռուսները այս գիւղին Արանդամին անունըն են տալիս:

ՆՈՐ ԹԱՂԼԱՐ

Այս գիւղը Վարանդայի ամենաբազմամարդ գիւղն է և գտնւում է Շուշուց գէպի արևելահարաւ, Ղուռու-չայ գետի ափին բարձրացող լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջին: Ասել ենք, որ այս լեռնաշղթան տարածւում է մինչև Քիրս գագաթը: Գիւղը թէև գուրկ է կանոնաւոր փողոցներից, սակայն տները բաւական գեղեցիկ են և ղարադամների թիւն անհամեմատ փոքր: Կայ նաև մի եկեղեցի, չորս քահանաներով: Սուրբ Սահակեան միդասեան եկեղեցական ծխական գըպը, որ ունի մի գեղեցիկ, գիւղացիների ծախքով շինուած, շէնք, այժմ փակ է:

Կլիման ցուրտ է: Շատ անգամ մշուշը պատում է ամբողջ շրջակայքը և զրկում անցորդին գեղեցիկ շրջակայքը դիտելու բաւականութիւնից:

Բնակիչները բոլորն էլ լուսաւորչական Հայեր են, 530 ծուխ, 1781 արակ., 1459 իգ. տեղափոխուած Հին Թաղլարից: Պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և որովհետև հողը մեծ մասով աւազոտ, շատ քիչ և պակաս արդիւնաբեր է, ուստի և պարապում են նաև ածխագործութեամբ: Եւ պէտք է ասել, որ Շուշեցիների գործածած ածխի ամենամեծ մասը թաղլարեցիներն են հայթհայթում: Ամառը պարապում են և՛ թթենիների մշակութեամբ և օղեհանութեամբ:

Բնակիչները կենդանիներից թաղլարեցիները գլխաւորա-

պէս ջորիներ են պահում, երկիրը լեռնոտ լինելու պատճառով: Զիւր շատ քիչ կան:

Թաղլարի շուրջը կան նախկին գիւղերի աւերակներ. այսպէս՝ գէպի արևելահարաւ բարձրանում է Մար-Խաթունի (Մայր-Խաթուն) սարը, (4199 ոտ. բարձ.), որի վրայ գրտնւում են համանուն գիւղի աւերակները: Այստեղ կայ մի փոքրիկ մատուռ, ՌժԲ թուին շինուած և մի հանգստարան:

Թաղլարի հարաւային կողմում, Ղուռու-չայի ձախ ափին գտնւում է իշխնեցէք, այսինքն իշխանի գիւղատեղին. իսկ գէպի արևմուտք՝ Հանգած եղցէ (եկեղեցի) անունով մի եկեղեցի, հանգստարան և գիւղատեղի:

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԱՄԱՐԱՍ

Ամարասը գտնւում է Շուշուց գէպի արևելահարաւ 45 վերստ հեռաւորութեամբ, Մուղանի գաշտի մէջ, որ գալով ընդհարւում է Լուսաւորչի և Խաղեցի սարերին և կազմում մի գեղեցիկ հովիտ, որի միջով հոսում է Ամարասու վտակը, սկիզբն առնելով շրջակայ գիւղերի աղբիւրներից:

Վանքը գետեղուած է մի 94 մետր երկարութեան և 56 մետր 50 սանթիմ լայնութեան և 5 մետր բարձրութեան պարսպի մէջ, որի չորս անկիւններում բարձրանում են մի մի բուրգ. իսկ պարսպի մէջ կան հրացան արձակելու տեղեր:

Վանքը 23 մետր երկարութիւն, 12 մետր 50 սանթիմ լայնութիւն և 6 մետր բարձրութիւն ունի: Շինուած է 1858 թուին սրբատաշ մաքուր քարից:

Չորս քառանկիւնի անպատուանդան սիւների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, որոնց յենում է ռոմանական կամարակոյ ձեղունք: Արևմտեան կողմի առաջին կամարների միջև բացւում է մի մետր տրամագծով մի կլոր անցք, որի վրայ շինուած է մի փոքրիկ կաթուղիկէ, որ ծա-

ռայում է որպէս զանգակատուն: Ունի միայն մի դուռն ռոմանական կամարով արեւմտեան պատի մէջ, որի բարձրում նոյնպէս ռոմանական մի պատուհան: Հիւսիսային և հարաւային պատերի մէջ ևս բացւում են մեծ և լայն նոյն ձևի, երեքական պատուհաններ, ինչպէս և՛ մինն արեւելեան պատում: Ունի միայն մի աւագ խորան և երկու խորհրդարան: Սեղանի առջ կախուած է մի գեղեցիկ ջահ:

Ատենի հիւսիսային կողմից 18 ոտ. սանդուղով իջնում են մի ստորերկրեայ 3 մետր 75 սանթեմէտր երկարութեան, մի մետր 90 ս. լայնութեան և $3\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան մի փոքրիկ վիրապ. ուր ամփոփուած է Ս. Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսի նշխարները: Այս մատուռը բացի այժմեան դռնից ունեցել է և մի ուրիշ դուռն արեւելեան կողմից, որ այժմ փակուած է:

Վանքի մէջ, հիւսիսային դասի մօտ, պատին կից գրտնւում է մի բաւական գեղեցիկ գերեզմանաքար, որ ընկնում է մատուռի մէջ ամփոփուած Ս. Գրիգորիսի նշխարների վրայ: Գերեզմանաքարը մի պատուանդանի վրայ դրուած դադաղաձև միաձուլ քար է, որի եզրները գեղեցիկ, շրջափակալ նաշխարով եզրափակուած են: Քարի երեսին քանդակուած է կաթողիկոսական թագ, գաւազան և խաչ, իսկ ներքեում կայ հետեւեալ տապանագիրը.

Տամբարան սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի թողին սրբն Գրիգորի Լուսաւորչի Պարթևի:

Տապանաքարի երկու կողքին՝ ծնեալ յամի 2ԻԲ—322. օծեալ ՅԽ—340 և նահատակեալ ՅԽԸ—348 ի Սանեսան թագաւորէն Մասգթաց ի Դըրբննդ. բերեալ յԱմասարս սուրբ նշխարս ի ձեռն ձեռնասուն սարկաւազաց նորին Արցախունի:

Արձանաքարս սրբոյն Գրիգորիոսի աշխատութեամբ ճարտարապետ Միքայէլ Տէր Խարայէլեանց Շուշեցոց ի յիշատակ կենդանեաց եւ նընջեցնլոց իւրոց: ի 1889 ամի 1 նոյեմբերի:

Գերեզմանաքարի կողքից մի փոքրիկ անցք է բացուած, որտեղից աղօթողներն հող են վերցնում և ուտում և կամ խառնում ջրի հետ և խմում:

Վանքի խորհրդարանում դրուած է Ս. Գրիգորիսի մասունքը արծաթէ ձեռքի մէջ ամփոփուած: Ժողովուրդը մատանիներ է անցկացրել մատերը և մի սաթից պատրաստուած ապարանջան դրել թւը:

Պարսպին կից գտնւում են 24 կամարակապ, բաւական բարձր սենեակներ, որոնք կարօտ են մասնաւոր վերանորոգութեան: Այժմ հարաւային կողմում գտնուած երկրորդ յարկի երեք սենեակը վերանորոգում են վանահօր բնակութեան համար: Կան նաև երկու ընդարձակ գոմ և երկու սենեակ ձիապանների համար:

Վանքի կալուածներն են.

1) Վարելահող՝ մօտ 300 դես.

2) Այգետեղի՝ մօտ 340 դես.

3) Մի ջրաղաց:

4) 10 կով, մի ձի և մի աւանակ: Տարեկան եկամուտը հասնում է 700 ռ.

Վանքը այժմ պահպանում է մի վարդապետ:

Հ Ի Ր Հ Ե Ր

Գտնւում է Ամարասից դէպի հարաւ, համանուն լեռնագօտու հիւսիսային լանջի վրայ:

Այս գիւղում նշանուոր է ս. Գրիգորիսի հոյակապ, սըրբատաշ քարերով շինուած եկեղեցին, որի երկարութիւնն է 19, լայնութիւնը 14, իսկ բարձրութիւնը՝ մօտ 8 մետր: Չորս սիւների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ և ռոմանական ձեղուն: Եկեղեցու ժողովրդեան կանգնած տեղից բարձրանում է մի փոքրիկ գմբէթ: Եկեղեցու մէջ կայ մի սեղան և երկու խորան:

Եկեղեցու վրայ կան հետեւեալ արձանագրութիւնները.

Սեղանի ժողովրդահայեաց երեսին.

Կաման Աստծոյ եւ Պետրոս Կաթողիկոս

Աղուանից սուրբ աթոռոյ Գանձասարայ՝ նորոգեալ սուրբ աթոռս Ամարասայ արհի եպիսկոպոսութեան քոյրը նահանգի Վարանդու եւ Բոչիգու, քանգի փեռեկտեալ եւ պատառեալ էին զվիճակ սորին արարեալ ըստ իւրաքանչիւր կամաց. իսկ մեր զգանկ հայրենի նորոգեալ ժողովեցաք, նորոգեցաք զսիրելի աշակերտս մեր զտէր Բարսեղ արհի եպիսկոպոսն, որ եւ հրամայեցաք սմա շինել զեկեղեցի իմ Հովարան Ամարասայ, զոր եւ շինեալ կատ. քեաց ըստ մերում հրամանի յատուր տաւնի այլակերպութեանն Բրիստոսի. եւ աւրհնեցաք զսուրբ տաճարս անուանելով զսա սուրբ Գրիգորիս՝ քերելով ի նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի ամփոփեցաք երկրիս Վարանդու եւ Բոչիգու, զի եղիցի այս երկու աթոռս մի: Ով ոք զայս վիճակս քաժանել եւ զոր նստեցուցանել այլ տեղի, եթէ կաթողիկոս իցէ կամ եպիսկոպոս Տէր զայնալիսին՝ նզովեալ եղիցի ՅԺԸ. հայրապետացն, ընդ իսաչահանուացն դասեսցի. Յուդայի մասնակից եղիցի: Այս կտակ եւ արձանագիր յաւիտեան մնայ հաստատ:

Հարաւային դրան վրայ.

Շնորհօքն Բրիստոսի եւ Բարսեղ եպիսկոպոս աշակերտ Պետրոս կաթողիկոսին եւ ծնողսն իմ՝ Աղայն եւ Գիւլազայն՝ ի գաւառէն Վարանդու, ի զեղջէ Գիլան՝ նորոգեալ պայծառացուցի զսուրբ աթոռս Ամարասայ, պարսպօք շրջապատեցաք հանդերձ յոգնաթիւ սենեկօք, զեկեղեցիս շքեղացուցաք զարդուք, տուաք շինել զեկեղեցիս անուամբ Սրբոյն Գրիգորիսի Հովարան սուրբ աթոռոյն Ամարասայ, որ եւ մասն քերեալ ՚ի նմանէ ամփոփեցաք աստ, իսկ հիմնարկեցաւ ՌՃԺԶ. թվին, կատարեցաւ ՌՃԻՆ-ին:

Հարաւային խորանի դրան վրայ.

Մեր Հիւրերայ ճամիաթս տանուտէր Ղասուս, մեծ եւ փոքր ճանապարհի գլխի տափին սկիզբն վախժ էր սուրբ Աստուածածնին. մեր եւս վախժ արարաք Սուրբ Գրիգորիսին. ով քակէ, նզովեալ եղիցի յԱստուծոյ:

Աջ խորանի մէջ կան երկու գերեզմանաքարեր, որոնցից մեծի վրայ կայ հետեւեալ տապանագիրը.

Այս է տապան Հայրապետի, սրբազան մեծ վեհապետին

Տեառն Իսրայէլ Գիտապետի, տանս Աղուանից հովուապետի.

Աջորդ սրբոյն Եղիշէի, աթոռակալ Գրիգորիսի.

Փառանգ մեծին Սիմէօնի, և թոռն պետին Ներսիսի,

Զի էր որդի մեծասեռի, իշխանազնեայ այն Ապրէսի, ՌՄԾԷ Հայոց թուի, յուլիսի երեքն վախճանի.

Յիշման առցէ սա արժանի, ով ոք կարգաւ հանդիպեսցի:

Արեւմտեան դրան վրայ.

«Ես Պետրոս կաթողիկոս՝ աշակերտ Ղուկաս վարդապետին ետու շինել կաթողիկէս յիշատակ ինձ եւ աշակերտին իմոյ Բարսեղ եպիսկոպոսին. յիշեցէք ի Բրիստոս:

Աստուած աւրհնէ Բոչիգու ժողովուրդն այն աւրհնութեամբն, որ ոչ անցանէ. ձեռնառու եղեն կրին եւ քարին:

Զաւրութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ՚ի դառն եւ ՚ի նեղ ժամանակիս, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկն մարախ եկեր զերկիրս Աղուանից եւ աւերեաց քաղում տեղիս ՚ի թագաւորութեան Շահ Սուլէմանին, պարոնութեան Միրզա Ղուլի քէկին եւ իշխանութեան երկրիս Վարանդու Մելիք Բաղու որդի Մելիք Շահնա-

զարին եւ օժանդակութեան Ովանիսին եւ քահանայից եւ տանուտեարց, մեծամեծաց եւ փոքունց ամէն. թվին ՌՃԻԲ.

ԿՈՒՍՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏ

«Կուսանաց անապատ» կոչուած վանքը գտնուում է Չանախի գիւղի հարաւ արեւմտեան կողմում, մի փոքրիկ քրծի վրայ, որի եզրները լիզում է Քիրսայ գետակը և առջևում բարձրանում^{*)} Քիրսի, Ղոնգիկի և Մաւասի սարերը, այնպէս որ անապատը իւր կոյսերին միշտ նուիրել է մի գեղեցիկ տեսարան: Անապատի արեւմտեան կողմից ձգւում է նախկին պարիսպը, որ գնում միանում է «Քաջքատուն» կոչուած ժայռին:

Իրան ճակատակալ քարի վրայի արձանագրութիւնը— «Եկեղեցիս թվ ՌԿԵ» — պարզում է եկեղեցու հիմնարկութեան ժամանակը: Իսկ Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանի այս գիւղում տեսած մի գեղեցկագիր Աւետարանի յիշատակարանը^{*)} հաստատում է, որ վանքը շէնել են Գայիանէ և Հռիփսիմէ քոյրերը, Տէր Առաքելի աջակցութեամբ: Այս Աւետարանը ես չգտայ գիւղում, ո՞վ գիտէ ինչպէս է անհետացել:

Բայց աւանդութիւնը այս վանքի հիմնարկութիւնը Աղուանից թագաւոր Վաչագան Գ-ին է վերագրում, իբր թէ սա քրիստոնէութիւնը ուրանալուց յետոյ զղջացել, առանձնացել է այստեղ և իւր կեանքի մնացած օրերը աւետարան կարդալով է անցկացրել, որի համար և՛ գիւղը Աւետարանոց է կոչուել:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Ադա Մամադ-Շահի 1797 թուի արշաւանքի ժամանակ, զինուորները մտնում են այս վանքն աւերելու: Բոլոր կոյսերը փախչում են անտառը և թաք կենում, բացի մինից, որ մի փոքր ուշանում է իւր կիսատ աղօթքը վերջացնելու: Երբ նա դուրս է գալիս, նրա գլխին շողում է զինուորի սուրը, սակայն նա

^{*)} Ճանապարհ. ի մեծն Հայաստան. Մասն Բ. եր. 246—47.

խոյս է տալիս և Աստուածամօր օգնութիւնը հայցելով՝ քաւարից ցած ընկնում և աներեւոյթ ուժի զօրութեամբ անվտանգ հասնում գետնին և թաք կենում անտառում: Այս արշաւանքի ժամանակ շատ թանգագին իրեղէնների հետ կենաց փայտի մի մասն ամփոփող մի արծաթապատ խաչ ևս գերի է տարւում, որ յետոյ, աւանդութեան ասելով՝ աղաւնի դարձած վերադառնում է վանքը ու նորից նախկին խաչի ձևն ստանում:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ ամէն տարի գառիկին մի այժեամբ Աստուած հրամանով գալիս էր այստեղ և մեկնում իւր վիզը՝ զոհուելու, սակայն յետոյ, մարդկանց մեղքի պատճառով՝ Աստուած դադարեցրեց այդ զոհը:

Կուսանաց անապատը շինուած է տեղական տաշած քարից: Յատակագիծը խաչաձև է, 12 արշին երկարութեան, 8 արշին լայնութեան և 7 արշին բարձրութեան: Երկու բոմարներ և կամարակապ ձեղուն, որ արտաքուստ եռանկիւնաձև է: Արեւմտեան կողմում բացւում է մի փոքրիկ դուռն, և վերևում՝ երկու պատուհան: Հարաւային պատի մէջ ևս կայ երկու, իսկ արեւելեանի մէջ մի փոքրիկ պատուհան: Ունի մի սեղան, երկու խորան և մի աւազան: Անապատի արեւմտեան կողմում կայ մի աղեղնաձև կամարակապ ձեղունով անսիւն գաւիթ՝ 6 մետր երկ. 9 մ. լայնութեան, իւրաքանչիւր պատին մի փոքրիկ պատուհանով: Սա եղած է Մէլիք Շահնազարեանների իշխանական ցեղի դամբարանը: Մէլիք Շահնազարեանները Վանուէլ վարդապետի, Մէլիք Միր-Այստեղ գտնուում են Մանուէլ վարդապետի, Մէլիք Միր-Այստեղ գտնուում են Մանուէլ վարդապետի, Մէլիք Յովսէփի, սրանց կանանց և մայրապետի գերեզմանները:

Անապատի շուրջը ամուր պարսպով պատած է եղել, որի միայն հետքերը կան, իսկ պարսպի ներսը եղել են շատ խրցեր՝ կոյսերի բնակութեան համար:

Այժմ վանքը բոլորովին անխնամ է թողնուած: Թէ կուսանաց անապատում և թէ դուրսը գտնուած

Մելիքների զերեզմանների տապանազերերից նշանաւոր են հետեւեալները.

Այս է տապան Մէլիք Շահնազարին (Գ)
Որ է որդի Մէլիք Յիւսէինին.
Արցախ զաւառաց իշխանին,
Վարանդու տիրապետողին.
Սա էր հայր Մէլիք Զիւլշիւտին.
Ըստ ոռւսաց ալկովնիկին,
Ազնիւ ոմն Հայոց ազգին,
Արի եւ քաջ զօրավարին
Խնդրեմ առնել զայս արժանին
Միոյ ընթան հայր մեղային,
ՌՄԴ. թվին (1792)

Այս է տապան Մելիք Զիւլշիւտին
... Սա էր
Թոռն մեծասնունին
Ազնիւ Մէլիք Յիւսէյինին (Բ).
Խնդրեմ առնել զայս արժանին
Միոյ ընթան հայր մեղային.
Թվ. ՌՄԿԱ. ապրիլի ԻՆ (1812)

Այս է տապան Մէլիք Զհանբաշին
Իշխող Վարանդայ զաւառին.
Ազնիւ որդոյ Մէլիք Շահնազարին
Վախճանեցաւ 1822.

Մէլիք Խուրս¹⁾ իշխող Վարանդայ
Թոռն ըստ մարմնոյ Մէլիք Զիւլշիւտայ,
Այս նորա տապան յորում մարմնով կայ,
Կենդանի հոգւով միշտ եւ յարակայ,
Ամաց քառասնից եւ սա յաշխարհէ

Զերծ արդ զտանի յամէնայն չարէ.
Զայս վէմ ետ շինել առն իւրում 'ի ձօն,
Ի պատիւ սորա կին սորին զգօն,
Թվ. ՌՄԶԲ. էր» (1833):

ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՅ ԱՆԱՊԱՏ ԿԱՄ ՂՈՆԴԻԿ

Սա մի փոքրիկ, անտաշ քարերով, առանց կամարի մի մատուռ է Ղւնդեանց անունով, շինուած այն բարձր սարի գագաթին, որ միայնակ բարձրանում է Աւետարանոց, Սարգսաշէն, Վերին Թաղավարդ և Մոշ-խմհատ գեղերի կենտրոնում: Մատրան կից է մի գաւիթ: Անապատի դրան հիւսիսային սեմի վրայ գրուած է ՌԷՃ. Իսկ գաւթի դրան վերև ՌՄԻԷ-ին լիշատակ է գաւիթս Զաքարիա, Յովսէփ և Մելքոն վարդապետացն:

Ծերունիները ասել են գեր. Սարգիս եպ. Զալալեանին, թէ ս. Ղւնդ երկցի ազգականները Վարանդայում պտտելով, նրա նշխարներից, գտել են և բերել ամփոփել այդտեղ և կառուցել եկեղեցի: Եկեղեցում կայ Ս. Ղւնդի պատկերը, որ գեղարուեստական ոչ մի արժէք չունի:

Այս անապատում կան հետեւեալ մասունքները.

1) Մասն Թաղէոսի առաքելոյն, մի արծաթեայ փոքրիկ խաչում:

2 և 3) Մասն Յովհաննու Մկրտչի, գետեղուած մի արծաթեայ փոքր և մի մեծ խաչում:

4) Ղւնդեանց մասունք, մի արծաթի միջակ խաչում: Անապատի շուրջը պարիսպ է քաշուած, որի ներսում կան միքանի հին սենեակներ, որ այժմ կիսաւեր են: Այժմ եղբայր Ժամհարեանները մի երկյարկանի գեղեցիկ բնակարան են շինում ուխտաւորների համար:

Պարսպի մէջ կան բաւական թուով զերեզմաններ:

Անապատումս բնակւում է իբրեւ պահապան մի քահանայ իւր ընտանիքով:

ԵՂԻՇԱՅ ԿՈՒՍԻ ԱՆԱՊԱՏ

Գտնուում է Շուշուց գեղի արևելք, Սոս գեղի, Լուսաւորչի սարի, Քերթ և Դուզի ձարտար գեղերի միջև բարձրացող բաւական բարձր սարի վրայ, ուր կան նաև թեղի և տիկի ծառեր:

Մենաստանը 16 մետր երկարութիւն, 9 մետր 75 սանտ. լայնութիւն և 5 մետր բարձրութիւն ունի: Երկու հասարակ սիւնի վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ և՛ կամարակապ ձեղուն, որի մէջտեղից բարձրանում է մի փոքրիկ կաթուղիկէ, որ ծառայելիս է եղել իբրև զանգակատուն: Մենաստանը շինուած է անտաշ որձաքարով: Մենաստանի մէջ կայ մի աւագ սեղան, երկու խորհրդարան, աւագան, չորս լուսամուտ և մի դուռն արևմտեան կողմից:

Աւագ խորանի տակ ամփոփուած է Ս. Եղիշէ կուսի նըշխարները, և բեմի մէջ կայ մի փոքրիկ խորանաձև բացուածք, որի մէջ կայ մի փոքրիկ, բաց շատ խորը ծակ, որ հաւանականօրէն հասնում է մինչև կուսի գերեզմանը: Հիւանդները աղօթելուց և մոմեր վառելուց յետոյ մի անմեղ երեսայի ձեռքը փաթաթում են շորերով և այդ խորանի մէջն են երկարացնել տալիս: Ասում են թէ միքանի բուսից լետոյ հիւանդի ցաւած տեղին համապատասխանող մի ոսկր թռչում կանգնում է երեսայի թևին: Անմիջապէս վերցնում են այդ ոսկրը, ձգում ջրի մէջ և այդ ջրով լուանում հիւանդի ցաւող մասը, որ իսկոյն և եթ լուանում է:

Բեմի վրայ կայ մի քարեայ խաչկալ, որի հարաւային դրան երկու սիւնի վրայ գրուած է. «Յիշատակ է Համասուտանց Միրզախանի որդի Մանուէլ Վարդապետիս այս խաչկալս. եղբարքն իմ Պապան և Վանլալան, քորար իմ Գուլասմար, ենթադիհ, ծնողքն իմ Մխանոիմ, կողակից իմ Նազուր, որդի իմ Հախնագար, Շահպատ, Սիրուն, Վաւմին, Մագրովանին և տատերն իմ Բաջուն, Դոստաշին, թվ. ՌձԴ.:

Դրան ճակատի քարի վրայ՝ Կարողութեամբն ամենազօրին Աստուծոյ ես նուաստ տէր Յոհան անձամբ տկար արե-

ղայս և որդէգիր Փոքր տէր Յովանս շինեցաք սբ. գեղեղեցիս ըստ անուան Սրբուհոյ կուսին Եղիշէի՝ ի կաթուղիկոսութեան տեառն Երեմիայի և տանս Աղուանից որ ի մայր աթոռոյն Գանձասարայ վասնորոյ լիշել աղաչեմք հանդերձ ծնողովք մերովք ՌձԴԻ.

Արևմտեան պատի մէջ կան խաչաքարեր, որոնցից լուսամուտից վերև գտնուողի վրայ գրած է.

Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, ես անարժան ուստայ Կաբրելս շինեցի այս եկեղեցիս ի ձեռամբ իմով, ով կարգաւ մէկ բերան ողորմի ասէ. Խաչս լիշատակ է Գաբրելիս և ծրնողաց իմոց և դստերաց և որդոց իմոց:

ԲՈՒ ԵՂՑԻ (ԵԿԵՂԵՑԻ)

Հացի գեղից գեղի արևելք, փոքր ինչ հեռու մի սարի լանջին գտնուում են բազմաթիւ գերեզմաններ, երկու միմեանց մօտ գտնուող եկեղեցի, երկու մատուռ և երեք բեմ: Ժողովուրդը այս բոլորին Բուի եղցէ անունն է տալիս:

Առաջին եկեղեցին գտնուում է լեռան գագաթին, մի հարթութեան վրայ և ունի 7 մետր երկարութիւն, 7¹/₂ մետր լայնութիւն և 8 մետր բարձրութիւն: Շինուած է սպիտակ անտաշ քարով: Սիւներ չունի և կամարակապ է, առանց դմբէթի, ունի մի նեղ աւագ սեղան և երկու խորհրդարան, որոնց դռները գեղեցիկ նշխերով և խաչերով եզրափակուած են: Զախ խորանը կիսով չափ քանդուած է: Սեղանի առաջ դրուած է մի քար, որի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը:

Թվին 2ԺԹ: ի տերութեան Տր Ստեփանոսի յն . . . սիսի (յեպիսկոպոսութեան ներսիսի) ես Մխիթար որդի Խ . . . կանգնեցի զխաչս:

Եկեղեցու մէջ կան բաւական թուով գերեզմաններ, որոնցից մինն ունի հետեւեալ տապանագիրը.

Այս է տապան Տր Յոհանիսին որդի Տր Կարապետին. թվ. ՌՄԽԷ.

Բ. Եկեղեցին առաջին արևմտեան կողմումն է, երեք մե-

տըր հեռաւորութեամբ. երկարութիւնն է 6 մետր 50 ս., լայնութիւնը՝ 4 մետր 18 սանտ. և բարձրութիւնը՝ 7 մետր:

Արեւմտեան պատը գրեթէ ամբողջովին ծածկուած է խաչերով, միակ դռան շուրջը կան գեղեցիկ քանդակներ և կողքերին մի մի ուրիշ սիրամարգ, որոնց ձախի կողքում փորագրուած է.

*Ձխաչենիկ վարդապետ սուրբ եկեղեցոյս
յաղաւթս յիշեցէք 'ի Բրիստոս:*

Բ. մատուռն գտնուում է լանջի ստորոտում. արեւմտեան պատի արտաքին երեսը խաչերով ծածկուած: Արդէն կիսաւեր է: Սրա դռան հիւսիսային սեմի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

*2. Շահէն վարդապետ եկեղեցոյս յիշեցէք 'ի Տէր
Դռան վերեւում.*

... քահանայ եւ եղբայր իմ Վարդամ եւ վարդայր ... ունափա շինեցաք զեկեղեցիս քաղում աշխատանալ յեպիսկոպոսութեան Տէր Յովանիսին եւ տէր Եսայիսի յիշատակ հոգոց ազգաց եւ ծնողաց մերոց, որք կարուայր յաղաւթս յիշեցէք աշխատողք եկեղեցոյս:

Ա. բեմն գտնուում է Բ մատուռից փոքր ինչ վերև: Բարձրութիւնն է 3 մետր 60 ս., լայնութիւնն է 3 մետր 25 ս., հաստութիւնը 1 մետր 83 սանտ.: Սրա արեւմտեան երեսին գետեղուած են խաչարձաններ, եզրափակուած գեղեցիկ նշխարներով:

Բ. բեմը առաջնի հարաւային կողմումն է, իսկ Գ. փոքրը ինչ աւելի հեռու երկրորդից:

Այս բեմերի վրայ կան արձանագրութիւններ, բայց որովհետեւ բաւական եղծուած են, ամփոփ միտք չի գուրս գալիս: Միայն յայտնի է լինում որ առաջինը շինուած է ՆԱ, երրորդը 2Ժ թուին:

ԿԱՐՄԻՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ծովատեղ գիւղի մօտ մի բլրակի վրայ գտնուում է կարմիր եկեղեցին, որ Մելիք Փաշայեանների դամբարանն է եղած: Սա բաղկացած է մի փոքրիկ, անսիւն, կամարակալ եկեղեցուց և երեք ստորերկրեայ մատուռներից, որոնք միմեանց հետ հաղորդակցուում են փոքրիկ դռներով: Մատուռների, ինչպէս և՛ եկեղեցու մէջ կան գերեզմաններ, որոնց տապանաքարերը ահագին միապաղաղ քառանկիւնի սև քարեր են, առանց մի որևիցէ գրութեան կամ քանդակի, որոնց ներքին կողմում կանգնացրած են միւսնոյն լայնութեան և մի սաժէն բարձրութեան խաչարձաններ, հրաշալի նշխերով եզրափակուած: Խաչերի ներքև կան տապանագրեր:

Ա. մատրան ճակատակալ քարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Թվ. ՌՅ. Դաւիթ եպիսկոպոս՝ յիշատակ է եկեղեցի վանքս որ լինի սա դամբարան եւ շիրիմ մերոց նախնեաց:

Ա. մատրան խորանի հարաւային խաչի վրայ.

Թվ. ՌԼԵ. 'ի հայրապետութեան Դաւիթ, առաջնորդի Մէլիք Փաշիկ, Պետրոս եպիսկոպոս:

Բեմի խաչի վրայ.

Դաւիթ արքեպիսկոպոս զխաչս Առան վարդապետի Տորոնեց... եւ զիս իշա (յիշեա).

Խորանի հիւսիսային կողմի խաչքարի վրայ.

Թվ. ՌԻՆ. 'ի հայրապետութիւն Տէր Յովանիսի. առաջնորդութիւն Մելիք Փաշին. յանուն Աստուծոյ եւ Սահակ եպիսկոպոս կանգնեց զխաչս 'ի փրկութիւն եղբայր իմոյ Ղազարին, աղաւթըս յիշեցէք:

Բ. մատրան մի մեծ խաչի վրայ.

Այս է Սահակ եպիսկոպոսն, որ փոխեցաւ... միւս կողմի վրայ.

Անուամբն Աստուծոյ եւ Պետրոս եպիսկո-

սրոս, Դաւիթ խան այսօր կանգնեցինք զխաչս
'ի փրկութիւն Սահակ եպիսկոպոսին, աղաւթեցէք:

Գ. մատրան մէջ մի խաչքարի վրայ.

Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ, ես Մէլիք
Աւան կանգնեցի զխաչս 'ի փրկութիւն հօր իմոյ
Մէլիք Պապին եւ մաւր իմոյ խոնդի խաթունին,
ով որ յիշէք 'ի Տէր, յիշեսցիք առ Աստուած. թմ.
ՌԺԾ. ին:

Մի ռբիշ խաչի վրայ.

Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ ես Մէլիք
Աղամ որդի Մէլիք Պապին որդոյ Նախիջանայ
Թոռանն որդոյն Թոմասին որդոյ մեծի իշխանին
Աւանայ կանգնեցաք զխաչս 'ի փրկութիւն նախ-
նեաց մերոց, ով որ երկրպագէք, յիշեցէք 'ի Տէր,
Աստուած զօնք յիշէ:

Այլ խաչարձանի վրայ.

Իշխանութեան Թահմազին, հայրապետու-
թեան տեսուն Գրիգորիսի եւ առաջնորդութեան
ուխտիս Սահակայ եպիսկոպոսի...

Այս եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիւ գերեզմաններ,
որոնց միջանիսի տապանաքարերը շատ գեղեցիկ են: Այստեղ
կայ և մի այլ, ուր Սարգիս Զալալեանի աստուծեամբ ածուած
են սրից և սովից մեռածների գիակները:

ԲՈՂՐԻՍԱՆԻ ՎԱՆՔ

Գտնուում է համանուն սարի հարաւ արևելեան կողմում
ձգուող մի փոքր ձորակի ձախ լանջին, փոքրիկ հարթակի
վրայ: Երկարութիւնն է 9 մետր, լայնութիւնը՝ 5 մետր 60 ս.:
Շինուած է մի կամարի վրայ, անտաշ կաթնագոյն քարով, որ
ուռնի մի դուռն, երեք լուսամուտ և երկու խորհրդարան:

Վանքի շուրջը բոլորում է մի պարիսպ, որ ուռնի մի
դուռն: Պարսպի հարաւային և արևմտեան կողմերում ներ-
քուստ շինուած են բազմաթիւ խցեր միաբանների բնակու-

թեան համար, որոնք այժմ բոլորն էլ, բացի վանահօր սե-
նեակից, կիսաւեր են:

ՄԱԻԱՍԻ ՎԱՆՔ

Մաւա գիւղի մօտ, մի բարձր բլրի վրայ, որի արևե-
լեան և հիւսիսային կողմերում արձանանում են ահագին
ժայռեր, միացած միմեանց հետ մի հաստ պարսպով, որի
այժմ միայն հետքերն են մնում: Վանքը կառուցուած է եր-
կու սիւների վրայ. խորանի տակ կայ չորս գերեզմանաձև
շիրիմ: Պարսպի մէջ եղած են խցեր, միաբանների համար,
բայց այժմ բոլորն էլ աւերակ են: Այս վանքը և իւր շիրիմ-
ները մեծ ուխտատեղի են համարւում:

ՇՈՇԿԱՅ ՎԱՆՔ

Խաչմաչ և Մամիայ գիւղերի միջև տարածուող լեռնա-
գօտու գագաթին (4669 ոտ.) է գտնւում: Մի կամարի վը-
րայ հաստատուած 9 մետր երկ. և 6 մետր լայնութեան
վանք է, որ ուռնի մի սեղան, երեք լուսամուտ և մի դուռն
արևմտեան կողմից: Գաւթում կան միջանի ծառեր, որ սուրբ
են համարւում:

ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԲԵՐԴԵՐԸ

ՂԶՂԱԼԱ (ԱՂԶԿԱՅ ԲԵՐԴ)

Համանուն գիւղից դէպի հիւսիս բարձրանում է մի լեռ,
որի արևելեան մասում տարածւում է մի ընդարձակ դաշ-
տավայր, հիւսիսային կողմում հազիւ մի վերստ հեռաւորու-
թեամբ ցցւում է Քարին-կտուր սարը, արևմտեան կողմում Մեծ
Նահատակի և Սուաջաքար, իսկ հարաւայինում Փոքր Նա-
հատակի և Փլեկի սարերը, որոնք փոքր ինչ աւելի բարձր
են սրանից:

Այս սարի հիւսիսային և արևմտեան կողմերը ուղղա-
հայեաց ժայռեր են, իսկ արևելեան և հարավային կողմերը
զառիվայրեր: Ահա այս սարի վրայ է գտնուում Ղըզղալան:

Նկատելի է, որ մի հաստ պարիսպ և մի խոր խրամ
բոլորելիս են եղել այս սարի շուրջը: Լեռան զազաթին նույն-
պէս նկատուում է մի պարիսպ, հետևապէս և կարելի է են-
թադրել, որ միջնաբերդ էլ է եղել: Բերդի արևմտեան լան-
ջին կան երեք աւազան, գտնուած փողրանքները ցոյց են
տալիս, որ ջուրը բերուած է եղել Փլեկի սարից: Միջնաբեր-
դի մէջ նկատելի են ստորերկրեայ շինութիւններ:

Մի գիւղացի ինձ ցոյց տուեց մի բրոնզեայ թուր, որ
գտել էր բերդի ստորոտում մի գերեզմանի միջից: Յաւալի
էր, որ գիւղացին թուրը ոսկեայ կարծելով՝ կտոր կտոր էր
արել, մաս մաս ծախելու համար:

ՂԱԼԻՆ-ԽՈՒԹ

Այսպէս կոչուում է այն սարը, որ բարձրանում է Կիշու,
Մշկապատի և Կիւնի ձարտարի միջև, և որ ունի 3735 ոտ.
բարձրութիւն: Սրա հարավային և արևմտեան կողմերն ան-
մերձենալի քերձեր են, իսկ արևելեան և հիւսիսային կող-
մերում տարածուած է եղել մի ամուր պարիսպ, թէև ա-
ռանց աշտարակների, որի միայն հիմքերն են մնացել: Կան
միքանի ջրաւազաններ և հիւսիսային պարսպի ստորոտում
մի անուշահամ աղբիւր:

ԲՐԴԱՀՈՆՁԻՆ ՂԱԼԱ

Ներքին Թաղավարդի արևելեան կողմում բոլորովին
առանձնացած կանգնած է 3300 ոտնաչափ բարձրութեան
մի սար, որի արևելեան, հարավային և արևմտեան կողմերն
ահագին ժայռեր են, իսկ հիւսիսային կողմը սառսիկ զառի-
վայր: Այս կողմում, ժայռից ժայռ ձգուում է կրկնապարիսպ,
որի արտաքինն ունի և՛ աշտարակներ: Ահա այս է Բրդա-

հոնջին կամ Բրդաունջ զալան, որ միայն մի դուռն ունի
արևելեան կողմից: Լեռան զազաթին գտնուում է և՛ մի միջ-
նաբերդ, ուր կան բնակարանների հետքեր: Կան միքանի
այրեր և ջրի աւազաններ: Բերդի մէջ ոչ մի աղբիւր չկայ,
միայն արևելեան ստորոտում բղխում է մի աղբիւր, որ հա-
ւանականօրէն ջուր է մատակարարելիս եղել բերդին: Այժմ
բերդը ամբողջովին ծածկուած է խիտ անտառի մէջ *):

Ե. Լ.

*) Իմ ճանապարհորդութեանս ժամանակ ուղեցոյց եմ ունեցել
Գեր. Մակար եպ. Բարսուղարեանի «Արցախը», որ բաւական նը-
պաստել է ինձ, մանաւանդ այ ճանապարհութիւնները ընդօրինակելիս:

ՄՏԱՏԻՄՏԻՔԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շուշու ամբողջ գալառի մասին)

Ամենից առաջ մի քանի կարևոր բացատրութիւններ ուսումնասիրութեան վալրի, նիւթերի և տեղեկութիւնների դասաւորութեան մասին:

Ինչո՞ւ տեղեկությունները վերաբերում են Շուշու գա-
ւառին և ոչ բազառապէս Վարանդալին:

Վարանդան այն սահմաններում *), որը նրան տեղական ժողովուրդն է տալիս, ինչպէս յայտնի է, այժմ առանձին վարչական միաւոր չի կազմում և ամբողջութեամբ մըտնում է Շուշու գաւառի մէջ, իսկ որովհետեւ այն սակաւաթիւ ստատիստիկական նիւթերը, որ մենք ունէինք մեր ձեռքի տակ, վերաբերում էին Շուշու ամբողջ գաւառին, դրա համար էլ միայն Վարանդայի բնակչութեան ստատիստիկա մենք չէինք կարող կազմել: Առաջարկելով ներողամիտ ընթերցողներին Շուշու գաւառի (գլխաւորապէս հայ) բնակչութեան ստատիստիկան, թոյլ ենք տալիս մեզ կարծել, որ այն՝ ինչ բնորոշ է ամբողջ գաւառի բնակչութեան, բնորոշ կը լինի և Վարանդայի համար, որովհետեւ վերջինս թէ կլիմայական և թէ տնտեսական ու կոլտուրական տեսակէտից շատ չի տարբերւում գաւառի միւս մասերից, գործրինակ Խաչէնի հայ գաւառակից, որ Վարանդայից յետոյ ամենահայաբնակ տեղն է Շուշու գաւառում:

*) Տե՛ս «Տեղագրութիւն» :

Չուռենալով աւելի ստույգ և արժանահաւատ աղբիւրներ, մենք ստիպուած էինք օգտուելու այնպիսի հիմնարկութիւնների հաւաքած նիւթերից, որոնց ձեռնհասութիւնը ստատիստիքական գործում չափազանց կասկածելի է: Չնայած այն բոլոր խտուրթեան և զգուշութեան, որը մենք գործ ենք դրել այդ նիւթերի վերաբերմամբ, վերջիններիս վրայ հիմնուող մեր տեղեկութիւնները բնականաբար միայն մօտաւորապէս ճիշտ են: Թէ ինչո՞ւ մենք վստահացանք նմանօրինակ «միայն մօտաւորապէս ճիշտ» թուեր տալ ընթերցողներին, դա այն պատճառով, որ այդ թուերը ևս ընդունակ են ընդհանուր գծերով ցոյց տալ ստատիստիքական մի քանի երևոյթների զարգացումը Շուշու գաւառում, որովհետեւ նոյնատեսակ սխալները բոլոր տարիների թուերի մէջ փոփոխել չեն կարող այս կամ այն երևոյթի զարգացման բնաւորութիւնը տարիների ընթացքում: Իբրեւ նիւթ մեզ ծառայել են տեղական կօնսիստորիայի 1881—1895 թուականների «տարեական ժամագրեալ հաշիւ»-ների տեղեկութիւնները, պսակների, ծնունդների և նշնեցեայների մասին Շուշու գաւառում, լեւտոյ Շուշու գաւառապետի 1895-ի «Отчетъ-ը, նահանգապետին գաւառի գրութեան մասին և վերջապէս Կովկասեան ստատիստիքական կոմիտէի 1893 հրատարակած «Сводъ статистическихъ данныхъ о населеніи Закавказскаго края, извлеченныхъ изъ посемейныхъ списковъ 1886 г.»

Նիւթերի դասաւորութեան մէջ մենք հետեւել ենք G. Rümelin-ի «Die Bevölkerungslehre» յոգուածին Schönberg-ի քաղաքատնտեսութեան յայտնի ձեռնարկի մէջ և գերմանական կառավարութեան հրատարակած «Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich» ժողովածուն. սրանցից էլ վերցրել ենք եւրոպական ժողովուրդներին վերաբերող թուերը:

Ա.

ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ

I. Բնակչությունը թվում է խտությունը 1886 եւ 1895 թ. սկիզբներին

Աղիւսակ 1.

	Տարածու- թիւնը կիւմիսի	Բնակչութիւնը (հայ եւ թիւրք) 1886-ի սկզբին			Բնակչութիւնը (հայ եւ թիւրք) 1895 թ. սկզբին			Մի քա- ռակուսի կիւմիսի վրայ		Բնակչ. աճումը 1886-95
		Արաւ.	Իգաւ.	Միաս.	Արաւ.	Իգաւ.	Միաս.	1886	1895	
Գաւառը քաղաքի հետ. . .	5204 ₃₂	72664	58304	130968	80393	65527	145920	25 ₃₂	28 ₃₄	11 ₃₂
Միայն գաւառը	5200 ₃₄	56890	46295	103185	61597	51071	112668	20	21 ₃₆	8 ₃₈
Քաղաքը	3 ₃₅	15774	12009	27783	18796	14456	33252	—	—	19 ₃₅

*) Աղիւսակի մէջ բերուած 1886 թուականի իդական բնակչութեան թիւը 5000-ով աւելի է «СВОДЪ»-ի մէջ բերուած թուից: Ահա թէ ինչ հիման վրայ մենք աւելացրել ենք այդ 5000-ը: 1886 թուականին եղել է Շուշու գաւառում թիւրքերը ըստ «СВОДЪ»-ի 32209 արական եւ 20678 իգական (1000 տղամարդի վրայ միայն 646 կին!), իսկ 1895 թ. 34050 արական եւ 27301 իգական, ուրեմն 9 տարուաւ ընթացքում աւելացել են 1841 տղամարդ եւ 6623 կին, հետեւապէս եւ՝ կանաչք համարեա թէ չորս անգամ աւելի արագ են աճել քան թէ տղամարդիկ: Բացի դա անկարելի է, քանի որ 1) դա-զիի տուած տեղեկութիւնների հիման վրայ թիւրք տղաներ շատ են ծնուում քան աղջիկներ (օրինակ՝ 1895 թ. ծնուել են Շուշու գաւառում 498 տղա եւ միայն 342 աղջիկ թիւրք մանուկներ) եւ 2) որովհետեւ կանանց ինչ որ իմիդրացիայի կամ տղամարդկանց էմիգրացիայի մասին խօսք անգամ չի կարող լինել: Թիւրք կանաչք իսկապէս 9 տարուաւ ընթացքում 6623-ով չեն աճել, եւ այդ անորմալ երեւոյթը պէտք է բացատրել նորանով, որ 5000-ի չափ կանաչք չեն մտել 1886-ի վիճակագրութեան մէջ եւ դրա համար էլ ուստիկանու-թեան 1895 թ. աւելի ճիշտ տեղեկութիւնների մէջ երեւան են գա-

1895 բնակիչների թուի մէջ չեն մտցրուած 1329 (ա-րական 1036, իգական 293) զինուորական եւ աստիճանաւոր-ների դասակարգերին պատկանող ռուսներ, լեհեր, հրէաներ, վրացիներ եւ այլն եւ 1913 օտարահպատակներ (1096 արա-կան, 817 իգական): Նոյնը եւ 1886-ի բնակիչների թուի մէջ:

II. Բնակչությունը ըստ ազգությունների եւ դաւանու-թիւնների 1886 եւ 1895 թուներին:

Աղիւսակ 2.

Տարի	Ամբողջ գաւառի (քաղաքի հետ) բնակչութիւնը			Միայն գաւառի բնակչութիւնը			Քաղաքի բնակ- չութիւնը		
	Միասին	Հայ	Թիւրք	Միասին	Հայ	Թիւրք	Միաս.	Հայ	Թիւրք
1886	130968	73081	57887	103185	57893	45292	27783	15188	12595
		56,2%	43,8%		56%	44%		54,5%	45,5%
1895	145920	84569	61351	112668	63985	48683	33252	20584	12668
		58%	42%		57%	43%		61,8	38,2

Թէ 1886-ին եւ թէ 1895-ին հայերը գաւառում եւ քաղաքում բնակչութեան մեծամասնութիւնն են կազմում: Մի բան եւս արժանի է ուշադրութեան, որ հայ բնակչութեան համեմատական թիւը (°/o-ը) թէ գաւառում եւ թէ քաղա-քում (մանաւանդ այստեղ) 9 տարուաւ ընթացքում բարձրա-ցել է, իսկ թիւրքերինը ընկել:

Բոլոր հայերը, բաց առած մի քանի տասնեակ (ճիշտ թիւը յայտնի չէ) բողոքականներ, լուսաւորչական են, իսկ թիւրքերից 59204 (արական 32820, իգական 26384) շիա-

լիս իբրեւ նոր աւելացածներ: Յօդուտ մեր ենթադրութեան խօսում է եւ այն, որ աղջկիսով ստացած աճումը՝ (6623-ից հանած 5000) եւ 1623 աւելի նորմալ է թիւրք կին բնակչութեան համար եւ նոյնպէս աւելի նորմալ է (մեր երկրի համար), աղջկիսով ստացած սեռերի թուական չարաբերութիւնը՝ 1000 տղամարդի վրայ 802 կին, հա-մարեա թէ նոյնքան, որքան եւ հայերի մէջ (1000-ի վրայ 826):

ներ են և 2147 հոգի (1230 արական և 917 իգական) սիւն-նինքեր:

III. Բնակչութիւնը ըստ բնակչութեան տեղի 1886 և 1895 թ.

Աղիւսակ 3.

Տարի	Ամբողջ բնակչութ.		Հայ բնակչութեան		Թիւրք բնակչութ.	
	որ % է ապրում	Գաւառում	որ % է ապրում	Գաղաքում	որ % է ապրում	Գաղաքում
1886	78,6	21,4	79,2	20,8	78,2	21,8
1895	77,4	22,6	75,5	24,5	79,6	20,4

Մի երևոյթ իսկոյն և եթ աչքի է ընկնում այս աղիւսակի մէջ. դա քաղաքի հայ բնակչութեան % -ական աճու-մը և գիւղական բնակչութեան % -անկումն է:

Մեր նպատակից և ոյժերից վեր է այստեղ բացատրել այդ երևոյթի պատճառները:

Թիւրք բնակչութեան մէջ նոյնը չի նկատուում, քաղա-քի բնակչութեան սաստիկ դանդաղ աճման պատճառով:

IV. ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՏ ՍԵՌԻ

Սեռերի թուական յարաբերութիւնը 1895-ին:

1000 տղամարդի վրայ ամբողջ գաւառում (քաղաքի հետ) գալիս են 812 կին

»	»	»	միայն գաւառում	»	»	836	»
»	»	»	քաղաքում . . .	»	»	773	»
»	»	»	Հայ տղամարդի վրայ ամբողջ գաւառում	»	»	826	»
»	»	»	»	»	»	853	»
»	»	»	»	»	»	769	»
»	»	»	»	»	»	794	»
»	»	»	»	»	»	808	»
»	»	»	»	»	»	786	»

Շուշու գաւառում, ինչպէս և բոլոր հարաւային եր-

կիրներում, տղամարդկանց թիւը աւելի շատ է քան թէ կա-նանց *): Բայց մեզ մօտ երկու սեռերի թուերի զանազանու-թիւնն աւելի մեծ է, քան թէ որևէ ուրիշ վիճակագրու-թեան ենթարկուած հարաւային երկրում: Այդ մասամբ կա-րելի է բացատրել նրանով, որ բոլոր կանայք (նամանաւանդ թիւրքերի մէջ) չեն մտել ոստիկանութեան հաւաքած տե-ղեկութիւնների մէջ: Աղիւսակի մէջ հետաքրքիր է այն ե-րևոյթը, որ սեռերի թուական յարաբերութիւնը գաւառում թէ հայերի և թէ թիւրքերի համար աւելի նորմալ է քան թէ քաղաքում, երևի այն պատճառով, որ այստեղ աշխա-տանքի համար եկած ամուրի տղամարդկանց թիւը շատ մեծ է:

Բ.

ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆ

I. ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ամուսնութիւնների թիւը և բնակչութիւնը (հայ և թիւրք) **) 1895 թ.

Աղիւսակ 1.

	Ամուսնու-թիւների թիւը	Բնակչու-թիւնը 1000-ներով	1000 բնակչի վրայ գալիս են ամուս-նութիւններ
Ամբողջ գաւառի հայ և թիւրք բնակչութիւնը	808	144	5,65
Ամբողջ գաւ. հայ բնակչութիւնը.	473	85	5,63
Ամբ. գաւ. թիւրք բնակչութիւնը.	335	59	5,68
Միայն գաւառի հայ և թիւրք բնակչութիւնը	607	110	5,52
Միայն գաւ. հայ բնակչութիւնը.	331	64	5,25
Միայն գաւ. թիւրք բնակչութիւնը	276	46	5,87
Քաղաքի հայ և թիւրք բնակչու-թիւնը	201	34	6,1
Քաղաքի հայ բնակչութիւնը. . .	142	1	7,1
Քաղաքի թիւրք բնակչութիւնը .	59	13	4,5

*) Խաղաղութիւնը 1000 տղամարդի վրայ գալիս են. . . 995 կին

Յուդայականութիւնը 906 »

Հնդկականութիւնը 954 »

**) 2147 սիւնի թիւրքերի չեն մտցրուած, որովհետև նրանց մասին տեղեկութիւններ պակասում են:

1895 թ. 1000 բնակչի վրայ քաղաքում աւելի շատ պսակներ են գալիս, քան թէ գաւառում (1000 հայ բնակչի վրայ քաղաքում 7,1, իսկ գաւառում 5,25), միւս կողմից 1000 թիւը բնակչի վրայ աւելի շատ պսակներ են գալիս, քան թէ 1000 հայ բնակչի վրայ:

2. Ամուսնութիւնները եւ հայ բնակչութիւնը 1881—95 թ.

Աղիւսակ 2.

Տարի	Գաւառում (առանց քաղաքի)			Քաղաքում		
	Բնակչութեան մասնաթիւը 1000 ներով	Պսակներ թիւը 1000 բնակչի վրայ	Բնակչութեան մասնաթիւը 1000 բնակչի վրայ	Բնակչութեան մասնաթիւը 1000 ներով	Պսակներ թիւը 1000 բնակչի վրայ	Բնակչութեան մասնաթիւը 1000 ներով
1881—1885 *)	56	372	6,6	14	158	11,3
1886—1890 *)	59	340	5,9	16	141	8,8
1891	61	365	6	18	170	9,4
1892	62	433	7	19	170	9
1893	63	512	8,1	19	142	7,5
1894	63	552	8,7	20	139	7
1895	64	331	5,2	21	142	6,8
1881—1895 *)	63	439	7	19	153	8

Այս աղիւսակի մէջ եւ նկատուած է նոյն երեւոյթը, որի վրայ մենք վերեւում մատնանիշ եղանք, այն է, որ 1000 բնակչի վրայ քաղաքում աւելի շատ պսակներ են գալիս,

*) Միջին թուով մի տարուայ համար:

քան թէ գաւառում: Արժանի է լուրջ ուշադրութեան եւ ուսումնասիրութեան մի փաստ եւս, որ քաղաքի պսակների թիւը թէ 1000-ի վրայ (1881—85-ի համար 11,3, 1886—90-ի համար 8,4, 1891—95-ի համար 8) եւ թէ բացարձակապէս (158—142) տարեցտարի պակասում է: Գաւառում ընդհակառակը նա անընդհատ աճում է, թէև ոչ այնպէս արագ, ինչպէս ընկնում է քաղաքում: Ամուսնացողների $\frac{1}{100}$ հայ ժողովրդների մէջ շատ չի տարբերուում եւրոպական ժողովուրդների ամուսնացողների $\frac{1}{100}$ եւ (1000 բնակչի վրայ գալիս են պսակներ՝ Գերմանիայում 7,6, Անգլիայում 7,4, Բելգիայում 7, Շվեյցարիայում 6,8, Շվեդիայում 6,3):

3. Հայ ամուսնացողների հասակը 1881—1890 թ. Զինուորագրութիւն.

Աղիւսակ 3.

Տարի	Գաւառում 100 ամուսնացող տղամարդկանցից եղել են						Քաղաքում 100 ամուսնացող տղամարդկանցից եղել են					
	Մինչև 21 տ. հասակում	21—25	26—30	31—35	36—40	40-ից բարձր	Մինչև 21 տ. հասակում	21—25	26—30	31—35	36—40	40-ից բարձր
1881	26	50	13	4	4	3	9	32	42	5	10	2
1882	34	48	10	4	2	2	6	38	42	6	5	3
1883	29	52	9	5	3	2	10	33	40	7	5	5
1884	22	48	17	6	4	5	15	32	45	2	5	1
1885	40	37	10	4	3	6	9	35	44	4	4	4
1886	49	34	9	3	3	2	7	50	29	8	3	3
1887	5	70	16	4	4	1	4	37	41	7	7	4
1888	—	—	—	—	—	—	0	23	52	15	8	2
1889	3	28	43	12	10	4	3	28	46	11	8	4
1890	9	40	35	7	6	3	4	37	41	7	7	4
Միջին թուով 1881—1886	34	45	11	4	3	3	9	38	40	5	5	3
Միջին թուով 1887—1890	6	46	31	8	6	3	3	31	45	10	7	4

Այս աղիւսակը բերում ենք այստեղ ցոյց տալու համար այն ահագին սօցիալական ազդեցութիւնը, որ ունեցել է զինուորագրութիւնը Շուշու գաւառում: Մինչև 1886 թ. այսինքն մինչև հայերից զինուոր վերցնելը, 100 ամուսնացող տղամարդկանցից 34-ը գտնուում են եղել (գաւառում) մինչև 21 տ. հասակում, 1886 թ. յետոյ 100 ամուսնացող տղամարդկանցից նոյն հասակում գտնուում են եղել միայն 6 հոգի: Նոյն թուականից յետոյ սաստիկ բարձրանում է 26—40 տարեկան հասակում ամուսնացողների թիւը (մինչև 1886 թ. դրանք կազմել են ամուսնացողների 18 $\%$, իսկ 1886-ից յետոյ 45 $\%$), իսկ 21—25 տ. հասակում ամուսնացողների $\%$ համարեա թէ նոյնն է մնացել (մինչև 1886 թ. 45 $\%$, 1886-ից յետոյ 46 $\%$): Նոյն երևոյթը նկատուում է և քաղաքում այն տարբերութեամբ, որ այստեղ պակասել է և 21—25 տարեկան հասակում ամուսնացող տղամարդկանց թիւը (մինչև 1886 թ. 100-ից ամուսնացել են այդ հասակում 38 հոգի, 1886 թ. յետոյ միայն 31): Նոյնպէս սաստիկ բարձրացել է 25—35 տ. հասակում ամուսնացողների թիւը (մինչև 1886 թ. բոլոր ամուսնացողների 45 $\%$, 1886-ից յետոյ 55 $\%$): Առհասարակ նկատելի կերպով բարձրանում է 1886 թուականից տարիքաւոր ամուսնացողների թիւը (մինչև 1886 թ. գաւառում 100 ամուսնացողներից 10 հոգի գտնուում են եղել 31—40 տ. և 40 տ. բարձր հասակում, իսկ 1886 թ. յետոյ 17 հոգի. քաղաքում մինչև 1886 թ. 13 հոգի, 1886-ից յետոյ 21): Զինուորագրութիւնից յետոյ պսակուողների թիւը գաւառում չի պակասել, այլ ընդհակառակը մենք նկատում ենք անընդհատ, թէև դանդաղ աճումն *):

*) Տես «Բնակչութեան շարժումն», աղիւս. 2.

4. Ամուսնացողները (հայ) 1881—90 թ.

Աղիւսակ 4.

Տարի	100 պսակներից եղել են գաւառում				100 պսակներից եղել են քաղաքում			
	մինչև 21 տ.	21—25 տ.	25—35 տ.	35—40 տ.	մինչև 21 տ.	21—25 տ.	25—35 տ.	35—40 տ.
1881	82	—	11	7	73	1	16	10
1882	85	1	7	7	81	1	12	6
1883	84	—	9	7	79	—	10	11
1884	80	1	12	7	75	4	11	10
1885	79	—	16	5	78	—	11	11
1886	77	—	14	9	81	—	10	9
1887	91	—	9	—	78	2	11	9
1888	—	—	—	—	84	—	10	6
1889	79	2	13	6	77	1	10	12
1890	81	—	11	8	82	2	8	8
1881—1890	82	0,5	11,5	6	78,8	1,1	10,9	9,2

Ամուսնութիւնների ահագին մեծամասնութիւնը (գաւառում 82 $\%$, քաղաքում 78,8 $\%$) կատարւում է ամուրի տղամարդի և աղջկայ մէջ: Այդ կարգի ամուսնութիւններից յետոյ երկրորդ տեղը բռնում են այլի տղամարդկանց ամուսնութիւնները աղջիկների հետ, երրորդ տեղը բռնում են այլի տղամարդկանց ամուսնութիւնները այլի կանանց հետ

և չորրորդ ու ամենաչնչին տեղը բռնում են ամուրի տղամարդկանց ամուսնութիւնները այրի կանանց հետ: Մի բան աչքի է ընկնում աղիւսակի մէջ. գաւառում, ուր սեռերի թուական յարաբերութիւնը աւելի նորմալ է (1000:853), քան թէ քաղաքում (1000:769), աւելի քիչ են ամուսնանում այրի կանանց հետ, քան թէ քաղաքում (100 ամուսնացող կանանցից եղել են այրի՝ գաւառում 6,5%, իսկ քաղաքում՝ 10,3%):

5. Ամուսնութիւնները ըստ ամիսների (հայերի մէջ)

1885—1890 թ.

Աղիւսակ 5.

Ամիս	100 պսակներից գաւառում կատարուել են							100 պսակներից քաղաքում կատարուել են						
	1885	1886	1887	1888*	1889	1890	1885 մինչև 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890
Յուն.	25	20	27	—	13	18	21	32	10	14	9	14	10	15
Փետր.	2	14	16	—	13	16	12	3	23	12	23	27	17	18
Մարտ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	1
Ապրիլ	*)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Մայիս	4	2	—	—	—	1	1	4	—	—	—	—	2	1
Յունիս	2	3	3	—	2	4	3	7	9	5	4	3	5	5
Յուլիս	2	4	1	—	2	2	2	5	3	7	6	3	6	5
Օգոստ.	4	4	4	—	4	3	4	8	8	10	12	6	18	10
Սեպտ.	9	8	1	—	2	5	5	11	12	9	10	7	12	10
Հոկտ.	11	10	3	—	14	7	9	7	11	11	15	12	11	11
Նոյեմ.	15	15	14	—	18	15	15	10	13	14	6	7	8	12
Դեկտ.	26	20	31	—	32	29	28	13	11	18	9	11	11	12

*) Թուերը պակասում են.

Թէ քաղաքի և թէ գաւառի համար բնորոշ է այն, որ մարտ և ապրիլ ամիսներին մեծ պասի պատճառով պսակներ չեն լինում: Պսակների minimum'ը գաւառում ընկնում է ամարային և աշնանային առաջին ամիսների վրայ, մայիսից մինչև հոկտեմբեր, գիւղական ժողովրդի պրօդուկտիւ գործունէութեան ամենաբուռն ժամանակը. ամենաշատ ամուսնութիւններ կատարւում են նոյեմբերից մինչև փետրուար (maximum դեկտեմբերին): Քաղաքում ամենից քիչ ամուսնութիւններ լինում են մայիս, յունիս, յուլիս ամիսներին, օգոստոսին արդէն պսակների թիւը բաւականին մեծ է և կամաց կամաց աճելով փետրուարին հասնում է իր maximum'ին: Այս երկու աղիւսակները միմեանց հետ համեմատելիս մի բան աչքի է ընկնում. գիւղական հարսանիքների 76% կատարւում է նոյեմբերից մինչև փետրուար ամիսները և միայն 24% մայիսից մինչև հոկտեմբեր, այսինքն դաշտային աշխատանքների ժամանակ, իսկ քաղաքում նոյեմբերից մինչև փետրուար եղած հարսանիքների % -ը 57 է, իսկ մնացած ամիսներինը 43: Քաղաքի բնակիչները (արհեստաւորներ, վաճառականներ, բանուորներ, աստիճանաւորներ և այլն), ունենալով այնպիսի պարապմունքներ, որոնք ամբողջ տարուայ ընթացքում հաւասար աշխատանք են պահանջում և տարուայ այս կամ այն ժամանակից համարեա թէ կախումն չունին (իբրև բացառութիւն պէտք է լինէր շրջիկ արհեստաւորներին և բանուորներին՝ հիւաներին, որմնադիրներին, քարտաշներին և այլն, որոնք ամառը աւելի շատ են բանում, քան ձմեռը), իրենց կեանքի մէջ աւելի քիչ են ենթարկւում տարուայ եղանակների ազդեցութեան, քան գիւղացիները:

II. Ծ Ն ՈՒ Ն Գ Ն Ե Ր

1. Ծնունդները (օրինաւոր եւ ապօրինի) եւ բնակչութիւնը (հայ եւ թիւրք) 1895 թ.

Աղիւսակ 1.

	Ծնունդների թիւը	Բնակչու- թիւնը 1000-ներով	1000 բնակչի վրայ ընկնում են ծնունդն.
Ամբողջ գաւառի հայ եւ թիւրք բնակչութիւնը.	3121	144	21,6
Ամբողջ գաւ. հայ բնակչութ.	2097	85	25
» » թիւրք »	1024	59	17,3
Գաւառի (առանց քաղաքի) հայ եւ թիւրք բնակչութ.	2332	110	21,2
Գաւառի հայ բնակչութիւնը	1492	64	23,3
» թիւրք »	840	46	18,2
Քաղաքի հայ եւ թիւրք բնակչ.	789	34	23,2
» » բնակչութիւնը	605	21	28,8
» թիւրք »	184	13	14,2

Աղիւսակից երեւում է, որ 1895 թ. 1000 բնակչի վրայ քաղաքում աւելի շատ ծնունդներ են եղել, քան թէ գաւառում և որ 1000 հայ բնակչի վրայ թէ գաւառում և թէ քաղաքում աւելի շատ ծնունդներ են եղել քան թէ 1000 մահամեղական բնակչի վրայ: Թէ առաջին և թէ երկրորդ երեւոյթները կարող են ճիշտ լինել, բայց տարբերութիւնը մի կողմից քաղաքի և գաւառի, միւս կողմից հայ և թիւրք ծնունդների մէջ մեր կարծիքով այնքան մեծ չը պիտի լինի, ինչպէս աղիւսակում, որովհետեւ բազմաթիւ երեխաներ գաւառում առհասարակ և մանաւանդ թիւրքերի մէջ, որոնք մինչև ցուցակի մէջ մտցնուելը (հայերի մօտ մինչև մկրտուելը) մեռնում են, չեն մտնում մեր բերած թուերի մէջ. նոյնպէս չեն մտնում ցուցակի մէջ ապօրինի ծնունդների մեծամասնութիւնը: Մեռելածին մանուկների թիւը թէ գաւառում և թէ քաղաքում բոլորովին ուշադրութեան չի արժանանում, չնայած նրան, որ դրանք մի պատկանելի կօնտինգենտ են կազմում բոլոր ծնունդների թուի մէջ:

2. Ծնունդները եւ հայ բնակչութիւնը 1881—1895 թ.

Աղիւսակ 2.

Տարի	Գաւառում (առանց քաղաքի)						Քաղաքում							
	Բնակչութիւնը 1000-ով	Ծնունդների թիւը			1000 բնակչի վրայ ընկն. են ծնունդներ			Բնակչութիւնը 1000-ով	Ծնունդների թիւը			1000 բնակչի վրայ ընկն. են ծնունդներ		
		Տղամ.	Եղբիկ	Միասին	Տղամ.	Եղբիկ	Մական- սարակ		Տղամ.	Եղբիկ	Միասին	Տղամ.	Եղբիկ	Մական- սարակ
1881—1885	56	902	650	1552	16,1	11,6	27,7	14	303	291	594	21,6	20,8	42,4
1886—1890	59	943	701	1644	16	12	28	16	320	302	622	20	18,9	38,9
1891	61	1131	752	1883	18,5	12,3	30,8	18	345	280	625	19,1	15,5	34,6
1892	62	986	749	1735	15,1	12,1	28	19	323	303	626	17	16	33
1893	63	1162	892	2054	18,4	14,2	32,6	19	324	315	639	17	16,6	33,6
1894	63	1128	794	1922	17,9	12,6	30,5	20	294	311	605	14,7	15,6	30,3
1895	64	845	647	1492	13,2	10,1	23,3	21	326	279	605	15,5	13,3	28,8
1891—1895	63	1050	767	1817	16,7	12,2	28,9	19	322	298	620	17	15,6	32,6

Վերեւում քաղաքի և գաւառի ծնունդների մասին նկատածը տեսնում ենք և այստեղ. առաջինում 1000 բնակչի վրայ անհամեմատ աւելի շատ ծնունդներ են գալիս, քան թէ վերջինում: Գաւառի ծնունդները թէ բացարձակապէս (1881—85 1552, 1886—90 1644, 1881—95 1817) և թէ 1000-ի վրայ (27,7, 28, 28,9) աճում են, իսկ քաղաքում (ինչպէս և պսակների թիւը) թէ բացարձակապէս (622 և 620) և թէ 1000-ի վրայ պակասում (42,4. 38,9 և 32,6): Քաղաքի ծնունդների պակասիւր մենք մասամբ բացատրում ենք նրանով, որ այստեղ ամուրի տղամարդկանց (աշխատանքի համար եկած) 0/0-ը աճում է, իսկ ամուսնացածներինը ընկնում:

Եթէ աղիւսակի մէջ դուրս բերուած թուերը (1000-ի վրայ) համեմատելու լինինք՝ եւրոպական ժողովուրդների ծնունդների թուերի *) հետ, կը տեսնենք որ մեր թուերը շատ ցածր են. դա այն պատճառով, որ եւրոպական թուերը վերաբերում են բոլոր ծնունդներին (գրանց մէջ մտնում են բոլոր ապօրինի և մեռելածին երեխաները), իսկ մեզ մօտ միայն բոլոր մկրտուած երեխաներին:

*) 1000 բնակչի վրայ գալիս են ծնունդներ՝ Գերմանիայում 38,18 (1881—90), Իտալիայում 38, Ֆրանսիայում 26,6, Մեծ-Բրիտանիայում 35,4, Բելգիայում 34,1, Նորվեգիայում 32,1:

Աղիւսակից երևում է, որ ամենայն տարի աւելի շատ տղաներ են ծնւում, քան թէ աղջիկներ (Գաւառում 1881—1885 թ. ծնունդ են 902 տղայ և 650 աղջիկ, 1886—90 943 տղայ և 701 աղջիկ, 1891—95 1050 տղայ և 767 աղջիկ, քաղաքում 1881—85 303 տղայ և 291 աղջիկ, 1886—90 320 տղայ և 302 աղջիկ, 1891—95 322 տղայ և 298 աղջիկ): Ինչպէս կարելի է տեսնել այս թուերից, տարբերութիւնը տղայ և աղջիկ ծնունդների մէջ գաւառում աւելի մեծ է քան թէ քաղաքում, ուր մի քանի տարիներում աղջիկ ծնունդների թիւը համարեա թէ հաւասար է ծնունդ տղաների թուին (1881—85 և 1893 թուին), իսկ 1894 թ. մինչև անգամ աւելի շատ աղջիկներ են ծնունդ քան թէ տղաներ:

3. Ապօրինի ծնունդների համեմատական թիւը.

Գաւառում

1881—85	1	ապօրինի ծնունդ ընկնում է	1108	ծնունդների վրայ
1886—90	1	»	822	»
1891—95	1	»	324	»

Քաղաքում

1881—85	1	ապօրինի ծնունդ ընկնում է	208	ծնունդների վրայ
1886—90	1	»	346	»
1891—95	1	»	387	»

Ապօրինի զաւակների թիւը եւրոպական^{*}) հետ համեմատած՝ չափազանց քիչ է, երեւի այն պատճառով, որ ապօրինի զաւակներից շատ քիչերն են մինչև մկրտուելը ապրում (եւրոպական ժողովուրդների համար արդէն ապացուցուած է, որ մահացութիւնը ապօրինի զաւակների մէջ աւելի մեծ է, քան թէ օրինաւորների մէջ. ապօրինի ծնունդների մէջ մեռելածինների 0/0-ը աւելի մեծ է քան թէ օրինաւոր ծնունդների մէջ): Ըստ աղիւսակի՝ ապօրինի ծնունդների թիւը քաղաքում տարեցտարի պակասում է (թէև հակառակը պիտի լինէր, քանի որ ամուրի տղամարդկանց թիւը հետզհետէ աւելանում է), իսկ գաւառում աճում է և վերջին հինգամեակի ընթացքում ապօրինի ծնունդների համեմատական թիւը գաւառում աւելի մեծ է քան թէ քաղաքում:

^{*}) Գերմանիայում ապօրինի ծնունդները կազմում են բոլոր ծնունդների 8,80/0, Ֆրանսիայում և Իտալիայում 6,30/0, Անգլիայում և Ուելսում 5,50/0, Բելգիայում 7,10/0, Շվեյցարիայում 40/0:

4. Ծնունդները եւ յղութիւնը ըստ ամիսների (հայերի մէջ) 1885—90 թ.

Աղիւսակ 4.

Ծննդեան ամիսները	Յղութեան ամիսները	Գաւառում 100 ծնունդներից եղել են						Քաղաքում 100 ծնունդներից եղել են					
		1885	1886	1887	1888	1889	1885 մինչև 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1885 մինչև 1890
Յունուար	Ապրիլ	12	12	13	10	12	11	11,6	12	8	11	10	9
Փետրուար	Մայիս	9	10	8	9	11	9	9,3	8	10	10	9	12
Մարտ	Յունիս	8	8	8	9	11	9	9	10	11	9	8	9
Ապրիլ	Յուլիս	7	7	9	7	7	6	7,2	6	8	9	9	8
Մայիս	Օգոստոս	9	8	8	6	7	8	7,6	8	7	7	6	9
Յունիս	Սեպտեմբ.	7	7	7	7	5	6	6,5	8	7	6	7	5
Յուլիս	Հոկտեմբ.	9	9	7	6	5	6	7	9	6	7	6	6
Օգոստոս	Նոյեմբեր	8	8	8	10	8	9	8,5	7	7	7	9	9
Սեպտեմբ.	Դեկտեմբ.	10	9	7	9	9	8	8,7	9	8	9	10	10
Հոկտեմբ.	Յունուար	6	7	8	9	8	8	7,6	9	10	9	12	7
Նոյեմբեր	Փետրուար	8	8	9	9	10	11	9,1	7	10	9	9	8
Դեկտեմբ.	Մարտ	7	7	8	9	7	9	7,9	7	8	7	5	8

Թէ գաւառում և թէ քաղաքում ամենից քիչ ծնունդներ պատահում են յունիսին (minimum) և յուլիսին, ուրեմն ամենից քիչ յղութիւններ լինում են աշնան սկզբի ամիսներին՝ սեպտեմբերին և հոկտեմբերին: Ամենից շատ ծնունդներ ընկնում են թէ գաւառում և թէ քաղաքում յունուար (maximum), փետրուար, մարտ և սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսների վրայ: Ուրեմն ամենից շատ յղութիւններ լինում են գարնան ամիսներին, տարուայ այն ժամանակին, որին բանաստեղծը *пора любви и страсти небжимо* է կոչում և ձմեռուայ երեք ամիսներին, հարսանիքների և տնային փակ կեանքի սէզոնում:—Աղիւսակի մէջ հետաքրքիր է մի բան ևս, այն է, որ ծնունդների թիւը ղեկտեմբերին (յղութիւնը մարտին) թէ գաւառում և թէ քաղաքում համեմատելով նախընթաց և գալիք ամիսների թուերի հետ՝ շատ ցածր է: Չլինի թէ այդ երևութիւնը պէտք է վերագրել այն բանին, որ մարտը (մեծ պատը) ապաշխարութեան և ժուժկալութեան ամիսն է:

III. ՄԱՀԱՑԻՈՒԹԻՒՆ

1. Մահացութիւնը եւ բնակչութիւնը (հայ եւ թիւրք) 1895 թ.

Աղիւսակ 1.

	ննջեցեալների թիւը			բնակչութիւնը 1000-ներով			1000-ից վախճանուել են		
	Տղամարդ	Կին	Բոլորը	Տղամարդ	Կին	Կոթակներ	Տղամարդ-կանցից	Կանանցից	Բնակչից
Ամբողջ գաւառի հայ և թիւրք բնակչութիւնը.	905	694	1599	79	65	144	11	11	11
Ամբողջ գաւ. հայ բնակչ.	511	418	929	47	38	85	11	11	11
» » թիւրք »	394	276	670	32	27	59	12	10	11
Գաւառի (առանց քաղաքի) հայ և թիւրք բնակչ.	640	443	1083	60	50	110	10	9	9,8
Գաւառի հայ բնակչութ.	318	237	555	35	29	64	9	8	9
» թիւրք »	322	206	528	25	21	46	13	10	12
Քաղ. հայ և թիւրք բնակչ.	265	251	516	19	15	34	14	17	15
Քաղաքի հայ բնակչութ.	193	181	374	12	9	21	16	20	18
» թիւրք »	72	70	142	7	6	13	10	12	11

Քաղաքի հայ բնակիչների մահացութիւնը ճիշտ երկու անգամ մեծ է քան թէ գաւառիներ (քաղաքում 18⁰/₁₀₀, գաւառում 9⁰/₁₀₀): Քաղաքի թիւրք բնակչութեան մահացութիւնը համարեա նոյնքան է, որքան և գաւառում: Մահացութիւնը գաւառում թիւրքերի մէջ աւելի մեծ է, քան թէ հայերի մէջ, իսկ քաղաքում ընդհակառակը: 1895 թ. կին ննջեցեալների բացարձակ թիւը փոքր է տղամարդ ննջեցեալների թուից, իսկ 1000 կնոջ վրայ ամբողջ գաւառում նոյնքան կին է մեռել, որքան 1000 տղամարդի վրայ տղամարդ: Մի բան ևս արժանի է ուշադրութեան աղիւսակի մէջ. այդ այն է, որ 1895 թ. կին ննջեցեալների ⁰/₁₀₀-ը գաւառում ցածր է (1000 տղամարդից մեռել են 10, 1000 կանանցից 9), իսկ քաղաքում բարձր տղամարդկանց ⁰/₁₀₀-ից (1000 տղամարդից մեռել են 14, իսկ 1000 կանանցից 17) և գաւառի կին ննջեցեալների ⁰/₁₀₀ շատ ցածր է քաղաքի կին ննջեցեալների ⁰/₁₀₀-ից (1000 կանանցից գաւառում մեռել են 9, իսկ քաղաքում 17):

2. Մահացութիւնը հայերի մէջ 1881—95 թ.

Աղիւսակ 2.

Տ Ա Ր Ի.	Գ Վ Ա Ի Ռ Ո Դ Ա Ք Մ						Ք Վ Ա Ղ Ա Ք Մ Ո Դ Վ											
	Ն.Ձ.Ճ.Ճ.Ն.Ա.Ն.Ե.Ր.			Բնակչությունը 1000-ներով:			1000-ի վրայ ընկնում են ննջեցեալներ:			Բնակչությունը 1000-ներով:			1000-ի վրայ ընկնում են ննջեցեալներ:					
	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական			
Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական	Ինքնակրթական				
1881—85	262	196	458	30,5	25,5	56	8,6	7,7	8,2	149	153	302	7,8	6,2	14	19,1	24,7	21,6
1886—90	446	286	732	32,5	26,5	59	13,7	10,8	12,8	181	153	334	9,4	6,6	16	19,2	23,2	20,9
1891	659	426	1085	33	28	61	19,9	15,2	17,8	228	226	454	10	8	18	22,8	28,2	25,2
1892	710	494	1214	34	28	62	20,9	17,6	18,6	235	218	453	11	8	19	21,3	27,2	24
1893	361	260	621	34	29	63	10,6	9	9,8	179	178	357	11	8	19	16,3	22,2	18,8
1894	474	373	847	34	29	63	14	13,1	13,4	207	205	412	11	9	20	18,8	22,8	20,6
1895	318	237	555	35	29	64	9	8,2	8,7	193	181	374	12	9	21	16,1	20	17,9
1891—95	504	360	864	34	29	63	14,8	12,4	13,7	208	202	410	11	8	19	18,9	25,2	21,6

1895 թ. հայերի մահացիությունից մասին նկատածը տեսնում ենք և այստեղ. 15 տարի շարունակ գաւառում մահացությունը (թէ տղամարդկանց և թէ կանանց) աւելի ցածր է, քան թէ քաղաքում, գաւառի կտնանց մահացությունը $\frac{0}{100}$ ցածր է տղամարդկանց մահացությունից $\frac{0}{100}$ -ից (1881—95 թ. գաւառում 1000-ի վրայ աւելի քիչ կին է մեռնում, քան տղամարդ, իսկ քաղաքում ընդհակառակը կանանց մահացությունը շատ մեծ է տղամարդկանց մահացությունից:

Եւրոպական թուերի *) հետ համեմատած Շուշու գաւառի մահացությունից թուերը շատ ցածր են. այդ այն պատճառով, որ եւրոպական թուերի մէջ մտնում են և ծնունդը յետոյ շուտով վախճանուած մանուկները, իսկ մեզ մօտ դրանք, չմտնելով ծնունդների ցուցակի մէջ, վախճանուածների ցուցակի մէջ էլ չեն մտնում:

3. Մահացությունը հայերի մէջ ըստ ամիսների 1885—90 թ.

Աղիւսակ 3.

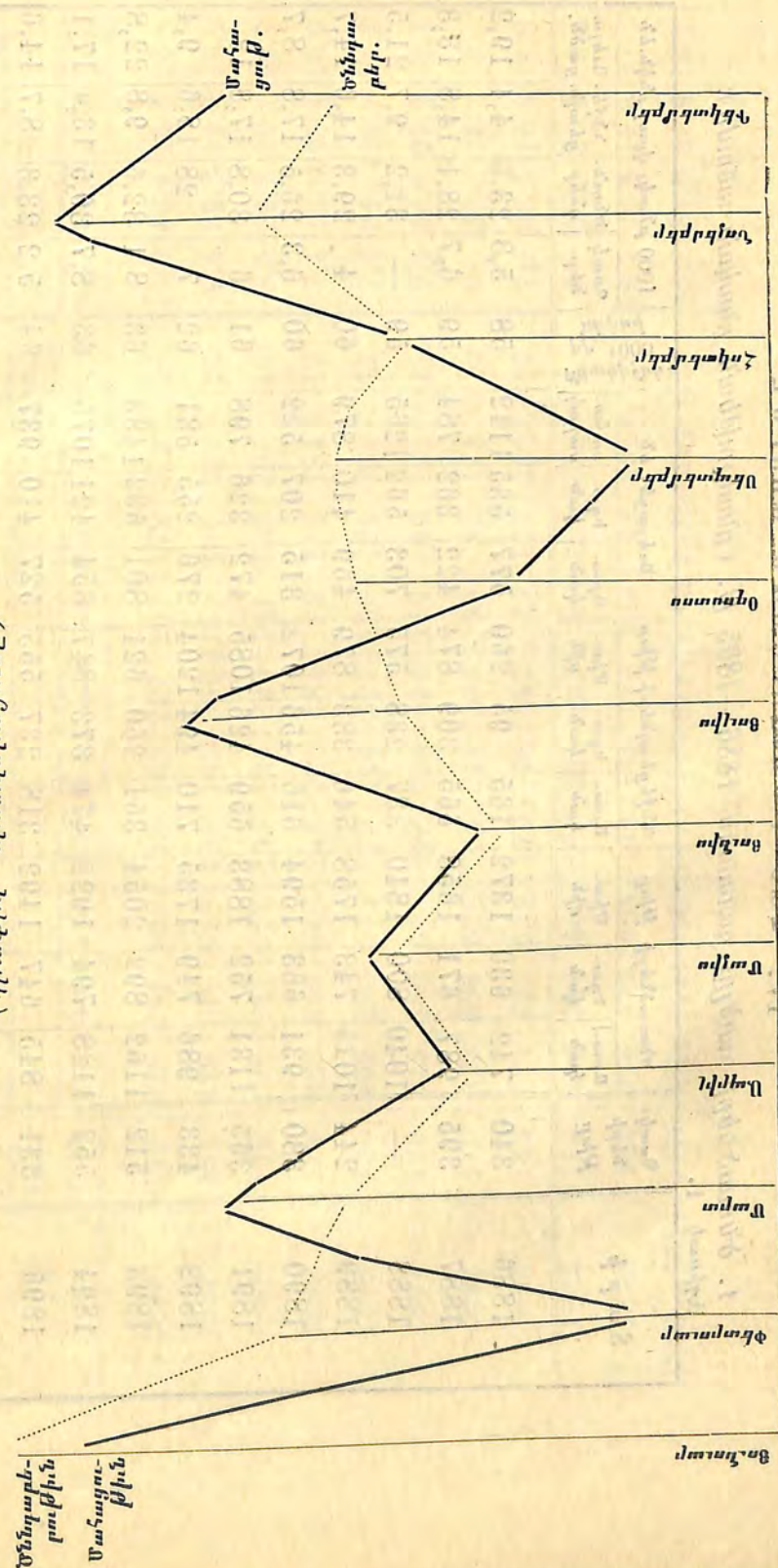
Ամիս	Գաւառում 100-ից վախճան. են							Քաղաքում 100-ից վախճան. են						
	1885	1886	1887	1888*	1889	1890	1885 միջ. 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 միջ. 1890
Յուն.	11	10	5	—	9	14	9,8	14	15	18	11	6	16	11,6
Փետր.	9	8	3	—	4	8	6,4	10	14	13	9	6	11	10,5
Մարտ	8	10	5	—	3	7	6,6	12	6	12	14	6	15	10,9
Ապրիլ	9	8	5	—	3	7	6,4	6	8	8	5	6	6	6,5
Մայիս	4	5	5	—	4	5	4,6	6	6	8	6	5	8	6,5
Յուն.	8	8	7	—	4	5	6,4	3	8	9	8	5	5	6,3
Յուլիս	8	8	11	—	8	5	8	4	9	10	8	7	4	7
Օգոս.	5	7	9	—	13	9	8,6	9	7	7	11	9	6	8,2
Սեպ.	7	7	12	—	12	10	9,6	9	8	7	7	11	7	8,2
Հոկտ.	11	9	11	—	13	8	10,4	7	4	4	6	14	6	6,8
Նոյեմ.	7	11	14	—	14	10	11,2	9	6	6	8	11	5	7,5
Դեկտ.	13	9	13	—	13	12	12	11	9	8	7	14	11	10

Թէ գաւառում և թէ քաղաքում ամենից քիչ ննջեցեալներ լինում են ապրիլ, մայիս (minimum) և յունիս ամիսներում, ամենից շատ ննջեցեալներ լինում են գաւառում հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր և յունուար ամիսներում, իսկ քաղաքում դեկտ., յունուար (maximum), փետր. և մարտ ամիսներում:

*) Արեւմտեան Աւստրիա 29,3 (1000-ից մեռնում են), Գերմանիա 26,8, Իտալիա 30, Շվեյցարիա 23,5, Ֆրանսիա 22,4, Ֆինլանդիա 22,2.

**) Թուերը պակասում են:

4. Մահացությունը 16-ից 36 տարեկան կանանց մէջ եւ ծնունդները ըստ ամիսների (գրաֆիկ պատկերացումը):

1886 թ. սկզբից մինչև 96 թ. սկիզբը (տաս տարուայ ընթացքում) գաւառի հայ ծնուածները աւելը մեռածների վրայ հաւասար է 9336 (5216 արական, 4120 իգական), իսկ քաղաքում—2491 (1269 արական, 1222 իգական): Ամեն տարի միջին թուով 1000-ի վրայ աւելացել են գաւառում 15,3, իսկ քաղաքում 13,9: Այս երկու թուերն էլ շատ բարձր են *) եւրոպական ժողովուրդների աւելացածների $\frac{0}{100}$ -ից: Աւելացածների $\frac{0}{100}$ քաղաքում քանի գնում պակասում է, իսկ գաւառում աւելանում:

3. Հայ բնակչութեան իսկական աճումը 1886 թ. սկզբից մինչև 1895 թ. սկիզբը:

(Էմիգրացիա և բնական աճումն),

	Բնակչութիւնը 1886-ի սկզբին	Բնակչութիւնը 1895-ի սկզբին	1886—1895 թ. բնակչութեան իսկական աճումը	1886—1895 թ. բնակչութեան բնական աճումը (ծնունդն. աւելը)	Էմիգրացիայով աւելացած (+), կամ էմիգր. պակասած (—) բնակչութեան թիւը	Բնակչութեան իսկական աճումը 1886—1895 թ. ուղ
Գաւառ և քաղաք	73081	84569	11488	10659	+ 829	15,6%
Գաւառ	57893	63985	6092	8399	—2307	10,4%
Քաղաք	15188	20584	5396	2260	+3136	35,5%

Լ. Աթարէզեան

*) Ծնուածների աւելը մեռածների վրայ Գերմանիայում (1000 բնակչի վրայ) հաւասար է 11,4, Ֆրանսիայում 2,3, Մեծ-Բրիտանիայում 13,9, Իտալիայում 9,2, Շվեյցարիայում 7,3, Բելգիայում 10, Շվեդիայում 12,1, Ֆինլանդիայում 7,1 (1881—90 թուականների համար):

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Մասնաւոր մարդու համար, մի մարդու, որ ցանկանում է ճանաչել իւր հաշիւները և նրանց կեանքի զանազան երեւոյթները պարզել իւր և ուրիշների համար, դործը վերին աստիճանի դժուար է: Որպէս զի տալ օր. Շուշու գաւառի տնտեսական դրութեան լիակատար նկարագիրը, բաւական չէ չրջել ալդ գաւառում, իբրև տուրիստ, որին ժողովուրդը ցանկութիւն անգամ չունի անսխալ տեղեկութիւններ տալու: Եւ ալդ որոշ չափով հասկանալի է. ծանր պայմանների մէջ ապրող զիւղացին կարծում է, թէ իւրաքանչիւր ճշմարիտ տեղեկութիւն, որ նա տալիս է, պիտի աւելացնի մի նոր հոգս նրա չարատանջ կեանքի մէջ, պիտի աւելացնի մի քանի ժամ էլ առանց աչն էլ չոգնեցնող աշխատանքի վրայ: Ի նկատի պէտք է ունենալ և՛ տուրիստի միանգամայն զարմացնող դերը զիւղերում, երբ նա առաջարկում է հարցեր զիւղացուն: Յիշում եմ, երբ ես հարցնում էի սրանոցի տիրոջ՝ նրա ալդ սեփականութեան մասին, նա աչն քան թերահաւատութեամբ էր նայում ինձ, որ ալդ բոլորին իսկապէս կարելի էր խղճալ նրան...

Բայց ալդ բոլորը դեռ կարելի է լրացնել: Աչն՝ ինչ որ պատմում է զիւղացին իւր և իւր երկրի վիճակի մասին, դեռ բաւական չէ՝ ալդ երկրի տնտեսական դրութեան լիակատար պատկերը ներկայացնելու համար: Պէտք է ունենալ թուեր: Միակ աղբիւրը, որից ես կարողացել եմ հանել թուեր, ալդ «Кавказский календарь»-ի մի քանի տարուայ հատորներն էին: Բայց որքան կարելի է հաւատալ ալդ հրատարակութեան, քանի որ իւրաքանչիւր քաղաքում պատահում են նորանոր կուրիոզներ: Անկարելի է ալդտեղից արտագրել թուեր՝ անհոգ մնալով նրանց ճշտութեան նկատմամբ: Կարելի է երեւակայել ուսումնասիրողի դրութիւնը, երբ նա հանում է «կալկալ-սկի կալենդար»-ից մի տարուայ հայհաճատիկների ընդհանուր քանակութիւնը և չետոյ համեմատելով ալդ «գաւառապիտի տուած»՝ նոյն տարուայ մասին տեղեկութիւնների հետ, տեսնում է, որ մէկի թուերը չեն համապատասխանում միւսին, ալ մէկը միտից տարբերում է 70,000-ով:

Իմ աչս աշխատութեան մէջ պակասում են թուեր շատ հար-

Ա) ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

I. ԵՐԿՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ա) Հացահատիկները—Երկրագործութիւնը Շուշու գաւառում ժողովրդի ամենակարեւոր պարագմունքն է։ Գաւառի գաշտալին և լեռնալին մասերում հողը մշակւում է արօրով (ալաթ), իսկ գութալներ, որը պահանջում է աւելի մեծ թւով բանւոր և անասուն, գրեթէ վերացւած է։ Եթէ չհաշուենք մի քանի ունեւոր գիւղացիներին, գաւառում ժողովուրդը երկրագործական եւրոպական տեսակի գործիչներ չունի։ Տիրապետող սակաւահողութիւնը չի ստիպում գիւղացիներին ունենալ կատարելագործուած մեքենաներ, որովհետեւ նրանք չունին փող, գաւառում չկալ համալնական վարկ և ժողովուրդը չունի տեխնիկական գիտութիւններ։ Հալ երկրագործը բոլորովին չէ պարարտացնում հողը։ աղբը նա գործադրում է, եթէ անտառներ չեն, իբրեւ վառելիք և սակաւ անգամ միայն կտրում է ալգիները։ Միակ միջոցը, որով գիւղացին ուժեղացնում է հողը, ալգ արտերի անցան թողնելն է (запущение)։ Եթէ երկու-երեք տարի մի արտում ցանեն, երրորդ կամ չորրորդ տարին նոյն արտը չեն մշատում, ալ թողնում են մի կամ երկու տարի, որից չետոյ ցանում են կամ դարձեալ առաջուալ արմտիքը կամ մի ալը։ Հաղիւ է պատահում, որ միենոյն արտը երեք տարի իրար վրալ ցանուի, սովորաբար երրորդ տարին ուրիշ հացահատիկ են սերմում։ Զրովի արտեր մեր երկրագործը չունի։

Սակաւահողութիւնը, բանւոր անասնի պակասութիւնը չաճախ ստիպում են գիւղացիներին կամ բոլորովին չպարապել երկրագործութեամբ, պանդխտել, կամ եթէ պարապում են, ոչ ալապէս, բալց եթէ միանալով իրենց համագիւղացիներին հետ, ընկերովի։ Ալապէս, եթէ գիւղացին չունի գոնէ մի լոճ եզ—minimum 2 զուգ—նա ընկերանում է իւր համագիւղացու հետ և երկուսը միասին մշակում են ունեցած հողերը, կամ համագիւղացիները միանալով վերցնում են մի երրորդից հող և մշակ ու հոտաղ վարձելով, միասին տանում են գործը։ Ստացած բերքի չորրորդ մասը արւում է նրան, որից վերցրուել է հողը, իսկ մնացածը կիսւում է։

Հացահատիկների ցանքով պարապող գիւղացիների թիւը հետզհետէ ընկնում է։ Թաղլարում ալգ աւելի աչքի է ընկնում, ու

որովհետեւ ալգտեղ բնակիչների մօտ $\frac{2}{3}$ միայն պարապում է ալգ ցանքով։

Ցանուող հացահատիկները հետեւայններն են. աշնանացան և դարնանացան ցորեն, գարի և կորեկ։ Ձեռքի տակ ունեցած նիւթերից հանելով Շուշու գաւառին վերաբերեալ թուերը, երևում է, որ ստացուած հացահատիկների ընդհանուր քանակութիւնները հետեւեալ ութ տարիներում եղել են.

Տարիներ		1886	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895
Զեռովներ	Ստացուած է հացահատիկ դաւառում	424,566	149,146	147,745	257,417	386,750	481,358	508,230	620,700
	Մի հոգու վրալ գալիս է գաւառում	4,11	1,39	1,37	2,37	2,52	4,34	4,54	5,5

1886 թուին Շուշու գաւառի գիւղացին ունեցել է աւելի մեծ քանակութեամբ հացահատիկներ, քան ալգ հարկաւոր էր նրան կերակրուելու և սերմահատիկ պահելու համար։ Գալիս է 1889 թուականը, երբ գիւղացին չունի հացի անհրաժեշտ քանակութիւնը։ 90 թուին նոյնպէս. նոյնը կարելի է տեսլ 91 և 92 թուերի մասին, եթէ ի նկատի ունենանք ալն հանգամանքը, որ գիւղացին՝ բացի անհրաժեշտ քանակութիւնից, պիտի շատ աւելի ունենար, որպէս զի կարողանար ծածկել նախորդ տարիների վնասները։ Չմոռանաք, որ 1879, 80 և 81 թուականներն էլ գիւղացին անց է կացրել դէպքում թուականներ և անկասկած պարտքերի տակ է մնացել։ Գիւղե-ժուարութեամբ և անկասկած պարտքերի մասին։ Ալապէս ուրեմն 89 թուի ցանքի անբերրիութիւնը և նրա հետեւանքները մասամբ մոռացւում են միայն 93-ին, որից սկսած մինչև 95 թիւը գիւղացին արդէն բաւական հաց ունի, որը սակաւ չէ տալիս ալն օգուտը, ինչ որ սպասում էր նա, որովհետեւ 94 թուից հացի գինը նկատելի կերպով ընկնում է։

Յիշելու է և ալն հանգամանքը, որ գաւառը՝ զրեթէ միայն

տալիս է քաղաքին հաց: Իրաւ, եթէ Զիրաւէլի կամ Զէվանչիրի դաւառները հացահատիկ բերէին Շուշու շուկաները, անկասկած պիտի չունենային այն օգուտը, ինչ որ ունենում է մեր գաւառի գիւղացին: Այդ բաւական պարզ է, որովհետեւ ճանապարհների հեռաւորութիւնը, ժամանակի և աշխատանքի վատնումը Զիրաւէլի կամ Զէվանչիրի գաւառի գիւղացիների համար աւելի մեծ է քան Շուշու գաւառի, մինչդեռ քաղաքի շուկաներում հացի տիրապետող զինը մնում է՝ գաւառի ամենամօտիկ և ամենահեռու, ամենալաւ և ամենալատ հացերի գների միջինը:

Այդպէս ուրեմն՝ Զիրաւ և Զէվ գաւառները, եթէ վաճառում էլ են հաց Շուշու շուկաներում, այն էլ աննշան քանակութեամբ, եթէ ալ դպէս է, նշանակում է մեր գաւառի գիւղացին իւր հացի մի մասը տալիս է քաղաքին: Յետոյ՝ վերը բերած աղիւսակի թուերի մէջ մտնում է և կարտօֆիլի քանակութիւնը, որը, սակայն, գիւղացին չէ գործադրում, իբրև հաց: Իսկ գարին բացառիկ դիպուածներում միայն հացի տեղ է գործադրում:

Որպէս զի ցոյց տամ առանձին առանձին ցանուող հացահատիկները և նրանց քանակութիւնները, մէկից ստացածը և մի հոգու վրա՝ եկող հացի քանակութիւնը միայն գաւառում, դնում եմ ներքեւ երկրորդ աղիւսակը: Այդ չորս տարուց ընթերցողը կարող է տեսնել, որ հացահատիկների մէջ գերադաս տեղ բռնում է աշնանացան ցորենը, որից չետոյ գալիս է գարին և ապա կորեկը: Այդ դասաւորութիւնը բնորոշ է գաւառի համար ոչ միայն այդ մի քանի տարիների վերաբերմամբ, այլ և ընդհանրապէս:

Տ Գ Վ Ե Ր Ս	Ս Զ Ն Ա Ն Ա Մ Ե Ն	Գ Բ Ե Ր Ս	Կ Ո Ր Ն Կ	Մ Ե Ր Ս Ե Ր Ս		Մ Ե Ր Ս Ե Ր Ս	
				Գ Բ Ե Ր Ս	Ս Զ Ն Ա Ն Ա Մ Ե Ն	Գ Բ Ե Ր Ս	Ս Զ Ն Ա Ն Ա Մ Ե Ն
1886	58,419	35,097	52,335	71,104	367,733	5,1	8,000
1889	35,097	81,208	117,630	2,5	2,3	5,0	2,180
1891	52,335	117,630	2,5	2,3	5,0	2,180	2,180
1894	71,104	367,733	5,1	8,000	2,180	2,180	2,180
1894	71,104	367,733	5,1	8,000	2,180	2,180	2,180

*) 58,419. 292,905. 5,0.

բ) Բաժնեատերերի Երկրագործական պարագործական միություններից մեկն էլ, իբրև գիւղատնտեսական շահակետ մի ձևով՝ բամբակի մշակումն է։ Երկար ժամանակ չէ, որ բամբակը տարածուել է Շուշու գաւառում, հազիւ 10 տարի առաջ սկսուած լինի տնտեսութիւնը։ Սակայն կարճ ժամանակի ընթացքում նա բաւական առաջ է գնացել։ Հաւանա-կանաբար բամբակի առաջագիւղութիւնը բաւական սերտ կապ ունի ալն հանգամանքի հետ, որ տարուաւ որոշ ժամանակին ժողովուրդը կարող է փող ունենալ բամբակի վաճառումից. իսկ ալն փողը շատ հարկաւոր է գիւղացուն, — պետական հարկերի և զանազան ծախ-քերի համար, որոնց նա չէ կարողանում ծածկել հացահատիկների ցանմամբ միայն։ Ներքե բերուած թուերը ցոյց են տալիս մաքուր բամբակի ալն քանակութիւնը, որ ստացուած է 1890, 1893, 94 և 95 թուերին։

1890 թ.	1893 թ.	1894 թ.	1895 թ.
2,138 փ.	4,3008 փ.	4,474 փ.	4342 փ.

գ) Կարտոֆիլի Գանձակի Նահանգում Շուշու գաւառը գրեթէ երկրորդ տեղն է, ուր մեծ քանակութեամբ կարտոֆիլ է ցանուում։ Հետեւեալ վեց տարիներում ստացուած է կարտոֆիլ.

Տարիներ	1886	1889	1890	1891	1893	1894
Ցանուած է	94	530	4,950	3,070	16,830	13,753
Հետվերտ						
Ստացուած է	470	3,882	18,450	16,850	85,570	73,597
Հետվերտ						

Այս աղիւսակի թուերից պարզ երևում է, որ տասն տարի առաջ գաւառում կարտոֆիլ ցանում էր աննշան քանակութեամբ, ալն ինչ ալժամ շատ մեծ ծաւալ է ստացել նա, և ցանում է աւելի մեծ քանակութեամբ, քան օր. զարնանացան ցորենը։

Երկրագործական բանուորներ։ Սրանք պատկանում են գիւղական ժողովրդի ալն մասին, որը չունի երկրագործութեան համար անհրաժեշտ բանուոր անասունը, գործիները և բաւականաչափ հող. քաղցի դրանից ունի զգալի պարտքեր։ Գիւղացիները ալն պալմաններից աւտիպուած՝ կամ թողնում են իրենց ծննդավայրը աւելի երկար ժա-

մանակով, կամ պանդխտում են շրջակա թիւք գիւղերը՝ նրանց դաշտերում աշխատելու համար և կամ վերջապէս, եթէ հնարաւոր է, աշխատում են իրենց համագիւղացիների մօտ։

Հասակաւոր գիւղացին չէ ծառայում իւր համագիւղացուն ամբողջ տարով. քչերը միայն գարնան կամ աշնան աշխատում են ուրիշ արտերում և ստանում 7—10 ռուբլ ամսավարձ։

Վերն ասացի, թէ աղքատ գիւղացին պանդխտում է շրջակա թիւք գիւղերը աշխատութիւններ գտնելու համար, — դրանք հետեւեալներն են.

1) Վարդո. Սա ցանում է մահմեդական գիւղացու արտերը, գործադրելով նրա անասունը, գործիները և սերմահատիկը։ Գործատէրը տալիս է վարդին մի օգնական. վարդն էլ պարտաւորում է մասնակցել հնձին և ստանում է բերքի $\frac{1}{5}$ -ը։

2) Հնձող. Ստանում է 20-ից 3-ը, ինչպէս ասում է գիւղացին, կամ 15%։ Եթէ վարձը տրւում է փողով, հնձողն ստանում է իւրաքանչիւր փանջակի համար—5 խուրձ—20—25 կոպ. և կարող է հնձել օրը 4 փանջակ, minimum 2 փանջակ։

3) Հօտաղ. Սա տարիքով աւելի փոքր է քան վարդն ու հնձողը, որովհետեւ իւր գործը համեմատաբար աւելի քիչ ֆիզիքական ուժ և փորձառութիւն է պահանջում։ 10—15 տարեկան գեղջուկը ծառայում է իւր պարտատիրոջ տանը. վարձւում է ամբողջ տարով. գործատէրը նշանակում է նրան 10—20 ռուբլ տարեվարձ, ստանում է ուտելիքը, հագուստն ու տրեխը։

Հօտաղը վարձւում է և ամսով. ալն զիպուածում նա ստանում է 4 ռուբլ ամսավարձ, ուտելիքն ու տրեխը։

Կին բանուորներ. Հաջ կինը իւր գիւղից դուրս, ուրիշ գիւղի դաշտերում չէ աշխատում։ Նրա զբաղմունքն, իբրև երկրագործ բանուորի, քաղհանն է։ Քաղհան անող կինն ստանում է 15—20 կոպ. օրավարձ։

II. ԱՅԳԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Այգեգործութիւնը գաւառում վաղուց տարածուած պարապմունք է ժողովրդի համար. իսկ վերջերս նա նկատելի կերպով ծաւալում է և երկրագործութիւնից չեւոյ՝ առաջ է գալիս, իբրև ամենակարեւոր տնտեսութիւն։ Չէ կարելի ասել, թէ գիւղացին մեծ օգուտներ ունի ալգիւններից, որովհետեւ նա առ ալժամ մեծ քանակութեամբ օղի կամ գինի *) չէ արտահանում։

*) Այգեգործութիւնն այստեղ սահմանափակում է խաղողի և թթի ալգիւնների մշակմամբ, որովհետեւ գաւառում պաղատու ծառերի ալգիւնները շատ չեն։

Այգեգործութեան արդիւնաբերածը մեծ գումարներ է տալիս հարուստ գործարանատէրերին, իսկ գիւղացին ինքը չաճախ ծախում է իւր ալգին կամ աւելի լաւ ասել, — որոշ վարձատրութիւն ստանալով զիջում է մի որևէ հարուստ գործարանատէրի՝ շահագործելու մի տարի և այդպէս գրեթէ՝ իւրաքանչիւր տարի։ Խաղողի ալգիններից ստացած գինին հաջ գիւղացին գործադրում է տանը և միայն քիչ քանակութեամբ վաճառ է հանում։ Պաւառում իւր գինով չայտնի է Ղզղալան։ Վերջինիս տուած գինին վաճառում է աւելի թանգ գնով, քան մնացած տեղերինը։ Թուրք ազգաբնակիչները, խաղողի ալգինները կամ ծախում է՝ (իւրաքանչիւր տարի գրեթէ) շահագործելու հալերին կամ ինքը խաղողը վաճառում, իբրև պտուղ։ Խաղողից թուրքերը պատրաստում են բէքմէզ։

Շուշու գաւառի հաջ գիւղացու պատրաստ գինին շուտով թըթւում է։ Այս վերջին երեոյթը, բացի այն որ գիտութեան բացակայութեան հետևանք է, ունի մի ալ պատճառ էլ։ Ղա գաւառի աշխարհագրական դիրքն է և սրա հետ կապուած վաղաժամ ցրտերն ու ձմեռը, որոնք ստիպում են գիւղացուն խաղողը քաշել — դեռ չհասած։ Պաւառի զաշտալին մասերում և աւելի տաք տեղերում միայն քիչ ուշ է սկսում խաղողաքաղը։

Գինին պատրաստում է շատ հասարակ կերպով։ Խաղողը թափւում է հնձանի կամ «չրվիշի» մէջ և չետոյ տղամարդիկ մերկ ոտերով սկսում են կոխտել խաղողը. գոչացած հեղուկը թափւում է հնձանից կարասների մէջ, — այդքանով վերջանում է գինի պատրաստելու պրոցէսը։

Ներքև բերած վեց տարիներում գաւառում պատրաստուած է գինի — վեղորոնբով հաշուած.

1884 թ.	85 թ.	90 թ.	93 թ.	94 թ.	95 թ.
95,406	40,000	130,000	180,000	186,000	17,900

1895 թուականին գաւառում ստացուած գինու քանակութեան փոքրութիւնը պիտի բացատրել այն հանգամանքով, որ այդ տարի գաւառում տիրում էր խաղողի հիւանդութիւն։ Իսկ ընդհանրապէս թուերից երևում է, որ խաղողի ալգինները բաւական նշանաւոր տեղ են բռնում երկրում։ 95 թուի տեղեկութիւններից երևում է, որ գաւառում խաղողի և թթի ալգինները բռնում են 7—8 հազար դեսեատին հող, որից 5 հազարը միայն խաղողի, իսկ 2—3 հազար դեսեատինը թթի ալգինները։

Թթի ալգինների շահագործութիւնը հաջ գիւղացուն տալիս է որոշ չափով օղի և կերակրում է նրա շերամին։ Թուրք ազգաբնա-

կութիւնը բոլորովին չէ պատրաստում օղի. թթի ալգինները նա նուիրում է շերամի որդերի կերակրելուն։

1895 թուին գաւառում պատրաստուած է 300,000 վեղոր օղի. հաշուելով վեղորի գինը 4 ռ. 50 կոպ., կը տեսնենք, որ ալգեգործութիւնը միայն օղի արտադրելով, տուել է 1,300,000 ռուբլի. եթէ աւելացնենք դրա վրայ գինին 17,900 վեղոր՝ 23,270 ռուբլւ արժողութեամբ, կ'ունենանք 1,323,270 ռուբլի։ Այդ միլիոնը միայն ցոյց է տալիս գաւառի ալգեգործութեան ահագին նշանակութիւնը, իբրև գիւղատնտեսական նշանաւոր և օգտաւէտ ճիւղերից մէկի, բայց նա չէ ցոյց տալիս ժողովրդի տնտեսական զրոյթեան աստիճանը։ Իսկապէս Շուշու գաւառը տալիս է արժողութիւններ, որոնց ամենամեծ մասը մնում է չօգտւող հարուստ ալգետէրերի և գործարանատէրերի, իսկ ժողովուրդն ալ բոլորից վերցնում է այնքան, որքան կարող է վերցնել անփող, արդիւնաբերութեան ձեռնարկութեան անկարող գիւղացին։ Արդիւնաբերուած օղին և գինին գրեթէ ամբողջապէս դուրս է եկել նրա ալգիններից և նրա աշխատանքի պետուդն է, սակայն ալ բոլորից նա չահել է այնքան, որ պիտի շահէր, եթէ տասնապատիկ պակաս աշխատած և քրտինք թափած լիներ, որովհետև նա ստիպուած է եղել անձեռնտու պայմաններով վաճառել իւր ալգինների պտուղը։

Այգեգործական քանութիւններ.

1. Դարիշի. սա ստանում է ամբողջ սէզոնի համար, որը տեսւում է 6 կամ 7 շաբաթ, 10—15 ռուբլ. Հասակով դարիշիները լինում են 12—15 տարեկան։

2. Թուռ Թափողներ. ստանում են ամսական 20 ռուբլ. ամբողջ սէզոնի համար 30—35 ռուբլ. Սէզոնը տեսւում է չունիսի 10-ից մինչև չուլիսի վերջը։

3. Շալ բռնող կանայք ստանում են ամսական maximum 6 ռուբլ.։

4. Խաղող քաղող կանայք ստանում են 10—20 կ. օրավարձ։

5. Խաղող կրող (տղամարդ) » » 30—40 » »

6. Խաղող կոխող » » » 40—60 » »

Պարնան խաղողի ալգինների հողը փափկացնում են. դրա համար վարձւում են բանուորներ, որոնք բահում են ալգու հողը և ստանում են 30—50 կոպ. օրավարձ։

Օրավարձ բանուորն ստանում է գործատէրից՝ բացի դրամական վարձատրութիւնից՝ կերակուր։

III. ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Անասնապահութիւնը հաջ ազգաբնակութեան մէջ զարգացած չէ: Նա կապուած է երկրագործութեան հետ: Հաջ ազգաբնակութիւնը չէ պահում աւելի մեծ քանակութեամբ անասուն, քան որ քան հարկաւոր է երկրագործական պահանջներին մինիմալ կերպով բաւականութիւն տալու համար: Նրա ամենաանշան մասը միայն ունի մեծ քանակութեամբ տաւար, ոչխար, այծ ու խոզ: Տաւարը նիհար է, հասակով ցած և վառուցւոյց: Մի քանի հաջ գիւղեր միայն — Տումի, Թաղոտ, Աւետարանոց և Շոշլ — պարապուում են անասնապահութեամբ, սակայն ալստեղ էլ վերջինս երկրագործութեան չափ զարգացած չէ: Իսկ մնացած գիւղերում աւելի չաճախ պատահում են ծխեր, որոնք տաւար բուրդովն չունին, ինչու և երկրագործութեամբ չեն պարապուում: Տաւարն արածում է արօտատեղերում և ցլած արտերում: Արօտատեղերը ըստ մեծի մասին գտնւում են թւորք ելլաղչիների ձեռքին, որոնք զարնանը չւում են տափարակներից լեռները:

Պ. Ա. Գալանթարի աշխատությունից *) տեսնում ենք, որ տառարի քաշը 5—7—8 փուլ է: Կովը տալիս է օրական 8—15 ֆունտ կաթ—մալխին և չունիսին: Ամբողջ տարուաչ համար, միջին թուով, կովը տալիս է ոչ աւելի քան 9.5 ֆունտ:

Դուչու գաւառում թուրք ազգաբնակութեան մէջ անասնապահութիւնը բռնում է գերադաս տեղ՝ համեմատելով գիւղատնտեսական միւս ճիւղերի հետ: Գարնան սկզբներին գաւառի թուրքերը թողնելով իրենց բնակութեան վայրերը, չլում են լեռները, որտեղ անասնապահութեան վերաբերեալ բոլոր գործերը կատարում են կանայք: Տղամարդիկ մասամբ մնում են տափարակներում՝ իրենց վառու ցանքին նպելու և հունձը հաւաքելու: Գարնան և ամառը ստացած արդիւնքներից թուրքերը վաճառ են հանում մի մասը: Բուրդը, իւղը և պանիրը նրանք ծախում են հացերին, փոխանակում են ցորենով և ալյւն:

Կովից ստանում են օրական 8—15 ֆունտ կաթ—մալիսին և չոնիսին՝ չեսոլ 4—6 ֆունտ: Կարելի է ասել, թուրքերի կովը տալիս է 8.25 ֆ. կաթ, միջին թուով: Գտնելով առաջին և վերջին թուերի (9.5 և 8.25) միջինը, ստանում ենք մոտ 8.9 ֆունտ. այդքան, ուրեմն, կաթ է ստացւում մի կովից պ. Ա. Քալանթարի տեղեկութիւնների համաձայն:

²⁾ А. Калантаръ. Скотоводство на Кавказѣ.

Ներքև դնում եմ 1891 և 1895 թվերում գալառի ունեցած անասունների աղիւսակը:

U 7 f u w l 1.

Անատոմիաներ	1891 թ.			1895 թ.		
	Գա- ղաք	Գաւառ	Բոլորը	Գա- ղաք	Գաւառ	Բոլորը
Ձի	210	6,212	6,422	370	12,600	12,970
Էշ	85	13,000	13,085	320	13,200	13,520
Ջորի	145	800	945	160	840	1,000
Եղ-կով	550	59,161	59,711	580	64,400	64,980
Գոմէշ-մատակ	—	10,000	10,000	—	11,200	11,200
Ոչխար (հաս.)	650	139,221	139,871	220	155,000	155,200
Ած.	66	5,644	5,710	380	8,200	8,580
Խոզ	—	12,880	12,880	60	22,000	22,060
Ուղտ	—	219	219	—	256	256

Խողապահույթեամբ պարապում են միայն հացերը, իսկ ուղտերը պատկանում են թուրքերին:

Բացարձակ թուերից էլ ներկում է, որ 1891 թվուց մինչև 1895-ը անասուններն ընդհանրապես չբազմացել են: Այժմ տեսնենք, ինչպես է արտադպտում այդ զարգացումը գաւառի ազգաբնակչության թուի վերաբերմամբ: Վերցնում է միայն գաւառը:

U. 7 h. u. w. l. 2. *)

Անասուններ			Ծխերի հոտ. թիւը		Բնակիչն. մ. թիւը		Մի ծխին գալիս է		Մի հոգուն գալիս է	
	1891	1895	1891	1895	1891	1895	1891	1895	1891	1895
Զի . .	13,716	20,250	18,157	18,778	108,942	112,668	0,75	1,07	0,125	0,179
Եզ-կով.	79,161	86,800					4,38	4,56	0,75	0,79
Ուխտար.	143,926	161,835					7,9	8,6	1,32	1,43
Խող . .	12,880	22,000					1,22	2,02	0,2	0,37

*) Երկրորդ աղիւսակի մէջ բոլոր ջորիններն ու էշերը դարձրած են

Վերը բերած թուերից երևում է, որ իւրաքանչիւր ծխին 1891 թուին ընկնում է ձի 0,75. ասել է թէ՛ այդ թուին գաւառում կա- լին ծխեր, որոնք ամենին ձի չունէին: Եթէ թուերն էլ չլինէին, այդ կարելի էր ասել համարձակ կերպով գոնէ հայերի համար: Նոյն բանը կարելի է ասել 95 թուի մասին. կոտորակն աճել է մինչև մի ամբողջ և աւելի:

Այսպէս թէ այնպէս՝ թուերը ցոյց են տալիս գաւառի վերա- ցական բարեկեցութիւնը, միջին հարստութիւնը, բայց իրողութիւնը: Եթէ լինէին թուեր տնտեսական դրութեան մասին, որոնք ցոյց են տալիս ձի, եղ, ոչխար և այլն չունեցող ծխերի քանակութիւնը, մենք պիտի տեսնէինք, որ այդպիսիները կազմում են նշանաւոր կոն- տինգէնտ: Գետոյ այդ չորս տարուալ ընթացքում կրկնապատկուել է գաւառի ձիերի թիւը: Այդ կրկնապատկումը բացատրել ձիերի աճ- մամբ չէ կարելի: Ընթերցողը կարող է ենթադրել, թէ ազգաբնա- կութիւնը վերը չիլած ժամանակի ընթացքում հարստացել է որոշ չափով, բայց գուցէ այդ երևոյթը հետևանք է գիւղական ունեւոր դասակարգի հարստութեան զարգացման և ոչ գաւառի ժողովրդի ընդհանրապէս, որն աւելի հաւանական է:

Ինչ վերաբերում է խոզերին, վերջիններս պատկանում են հա- ցերին, որովհետև թուերը ազգաբնակչութիւնը խոզապահութեամբ չէ պարագլուտ. ուստի 2-րդ աղիւսակի վերջին չորս սիւնակները թուերը վերաբերում են միայն հայերին:

1891 թուից մինչև 1895 թիւը՝ իւրաքանչիւր տարի մի հազար մարդու վրայ, գաւառում, աւելացել է մօտ 37 հոգի, իւրաքանչիւր հազար ձիի վրայ 102 հատ, հազար ոչխարի վրայ 102 հատ, հազար եղևիովի վրայ 125 հատ *): Թէև այս թուերից գաւառի համար օրէնք հանել չէ կարելի, բայց նրանք գոնէ ցոյց են տալիս, որ անասուն- ներն այդ չորս տարուալ ընթացքում աճել են աւելի արագ քան մարդիկ:

Համեմատութեան համար մենք ալտեղ դնում ենք Ռուսաս- տանի մի քանի նահանգների **) վերաբերեալ թուեր, որոնցից ըն- թերցողը կը տեսնի որ այդ նահանգներում իւրաքանչիւր ծուխն ա- լելի քիչ տաւար և այլ անասուններ ունի, քան մեր գաւառում:

ձիեր, գոմէշներն ու մատակները—կովեր, ուղտերն ու այծերը—ոչխարներ, հաշուելով մի ձիին հաւասար 2 էջի և $\frac{1}{5}$ ջորու, մի կովը կամ եղը— $\frac{1}{2}$ գոմէշի կամ մատակի, իսկ մի այծը $\frac{5}{6}$ ոչխարի:

*) Հազար խոզի վրայ աւելացել է 115 հատ:

**) Այդ թուերը վերաբերում են Նավարասսիայի, Մալարասսիայի և Զերնապոմի մի քանի նահանգներին: Տես „Нов. Время“, №№ 7312, 14, 17 և 20.

Աղիւսակ 3.

Անասուններ	Մի ծխին գալիս է ուս. նահանգ.		Մի ծխին գալիս է Շուշու գաւառ.	
	1862	1893	1891	1895
Ձի. . . .	2,06	0,59	0,75	1,07
Տաւար . .	2,47	0,84	4,38	4, 6
Ոչխար . .	7,87	2,02	7,9	8,6
Խոզ . . .	1,66	0,37	—	—

1895 թուին գաւառում ստացուած է բուրդ 10,230 փութ, ո- րից ծախել են 8,300 փ.—3 ր. 20 կոպէկով փութը, ընդամենը 26,560 րուբլ:

IV. ՇԵՐԱՄԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Շերամապահութիւնը մեր գաւառում վաղուց տարածուած է. Գաւառի բոժոժը մի ժամանակ եղել է խալալան դեղին տեսա- կից: Շերամապահ գիւղացին իւր տանը ոտնաչարխով պատրաստում է եղել թել, որը գնել են տեղական վաճառականները և արտահա- նել արտասահմանեան քաղաքները:

Նօթանասնական թուականներին գալիս են մեր գաւառը ֆրան սիացիներ, որոնք մեծ քանակութեամբ սերմ են հանում տեղական բոժոժից, իսկ արտասահմանեան հիւանդոտ սերմը բերում են տա- րածում գաւառում: Այդպիսով հիւանդանում է սերմի գործադրուող տեսակը և տեղի է տալիս ուրիշ տեսակներին: Սակայն այդ թուա- կաններին տեղական (չուշեցի) վաճառականները արտասահմանից օրինակում են մանարանը և միտաքս ոլորող մեքենան և այնուհետև սրանց բոլոր ջանքը լինում է բերել առողջ սերմ Յելլիւսի եղանա- կով պատրաստած: Այդպիսով շերամապահութիւնը կրկին առաջ է գնում: Այժմ գիւղացին սերմ ստանում է կամ գործարանատէրերից կամ ուրիշ մարդկանցից, որոնք չըջում են գիւղերը և սերմ բաժա- նում որոշ պալմաններով:

1890 թուին գաւառում ստացուած է բոժոժ 2,138 փութ, 1893-ին 4,300 փ., 1894-ին 17,000 փ. և 1895-ին 9 000 փութ:

1895 թվին, գաւառապետի տեղեկութիւններով համաձայն, 4,300 փութ բոժոժ ուղարկուած է արտասահման:

V. ՄԵՂՈՒԱՅՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

Գաւառում մեղուապահութեամբ պարապում են քչերը միայն, և ստացած մեղրը գիւղացին մեծ մասով գործադրում է տանը: Ժողովուրդը մեղու պահել չգիտէ, այնպէս որ չաճախ փեթակները լրջում են որդներով, որոնք ոչնչացնում են մեղուներին: Այդ է պատճառը, որ գիւղացիների մէջ մեղուաբուծութիւնը տարածուած չէ: Նա ունիմ թուեր՝ ստացուած մեղրի և մոմի քանակութեան մասին՝ միայն 1895 թուի համար, որ և բերում եմ.

Մեղուապահութեամբ պարապող թիւը	Փեթակների թիւը	Ստացւած	Ստացւած	1000 ծիւն գալիս է մեղուապահ ծիւնը	Մի փեթակից ստանալի է մեղր և մոմ
		Փութ	Փութ		
46	283	75,6	9,8	2,44	0,3

VI. ԶԿՆՈՐՍՈՒԹԻՒՆ

Վարանդալում մեծ լճեր և գետեր չլինելու պատճառով բառկայէս ձկնորսութեամբ պարապողներ չկան: Միայն սիրողները, այն էլ ազատ ժամանակներում, որսում են մի քանի տեսակ ձրկներ, որ գլխաւորապէս իրենք են գործածում և կամ շատ քիչ դէպքերում վաճառի հանում: Բացի սովորական ուռկանից (թռու), գործ են ածում և՛ ձվարան: Սա կոնաձև հիւսուած մի կողով է, մէջը մըտցրած մի երկրորդը, որ աւելի փոքր է և երկու ծայրից էլ բաց: Մեծի մէջ թափում են հացի փշրանքներ և առհասարակ այնպիսի բաներ, որոնք կարող են դրուել ձկներին:

ձվարանը տեղաւորում են մի այնպիսի անկիւն, ուր ջուրը թափում է աննշան բարձրութիւնից: Ձկները մտնում են ձվարանի

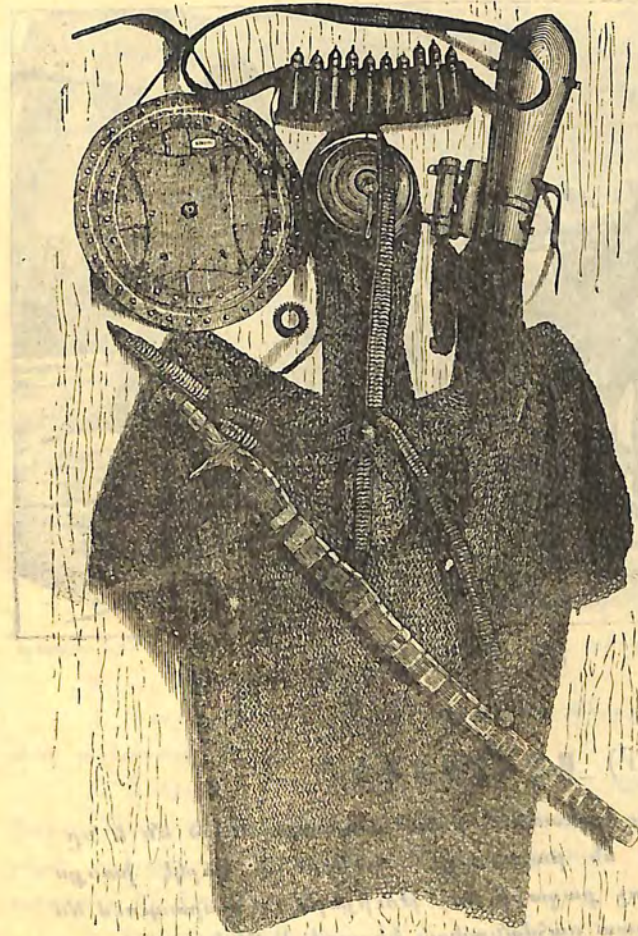
մէջ և երբ վերջինս հանում են, նրանք մէջն են փնտում: Զուկ որսում են նաև ջրի ընթացքը փոխելով:

VII. ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Որսորդութեամբ պարապում են նոյնպէս սիրողները, գործածելով առաւելապէս ամբողջ կովկասում գործածական հին ձկնաքերը: Սպանած որսը սովորաբար իրենք են գործածում և կամ ծա-

րում մեծ մասամբ իրենց գիւղերում: Առաւելապէս Աւետարանոց, Թաղար, Թաղավարդ և այլ գիւղերի բնակիչները իրենց շըրջակայ անտառներում որսում են եղջերու, ալծեամ (քոչ), արջ, գալ, վայրի կատու, չաղալ և այլն:

Առհասարակ խմբով են գնում որսի և թռչուն որսալու համար տանում են իրենց հետ «դամլա», որ քառանկիւնի մի շրջանակի վրայ կայցրած գոյնզգոյն կտոր է: Սրա վրայ կան երեք ծակ, երկուսը որսորդի աչքերի, իսկ երրորդը հրացանի հա-

Զ է ն ք ե ր

մար: Թռչնորսը դամլան ձկնին բռնած ստալ է, գնում, ծածկուելով նրա ետևում:

Թռչուններին «ծղարակով» էլ են որսում:—Այդու մէջ կամ մի որևէ չարմար տեղ մի փոս են փորում և բերանը ծածկում երկու բարակ տախտակով՝ փեղկերի նման: Սրանք լենում են չիլիինների վրայ—թարմ ու ձկուն ուտիկներ, որոնք թռավ չորս են, իւրաքանչիւր փեղկի համար երկուսը և կատարում են զսպանակի դեր: Երբ թռչունը կանգնում է տախտակների վրայ, չիլիինները՝ նրա ծանրութիւնից կռանում են, փեղկերը բացւում են փոսի մէջ և նա ընկնում է ծղարակը: Դրանից լետոյ չիլիինները կրկին ուղղւում են, փոսը ծածկւում է և թռչունը մնում փակուած:

Շուշու ջրկիր.

Բ) ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Արհեստները մեր գաւառում բաւական տարածուած են և նր բանցով պարապւում են բացառապէս հացերը: Ի հարկէ խօսքս գիւղերի մասին է և ոչ քաղաքի, ուր թուրքերն էլ պարապւում են արհեստներով, բայց շատ սահմանափակ կերպով: Ամենից աւելի տարածուած արհեստները քարտաշուծիւնը, որմնադրութիւնը և հիւնութիւնն են: Չնայելով արհեստաւորների թուի մեծութեան, նրանցից միայն քչերը մնում են գաւառում, իսկ մեծ մասը պանդխտում

է զանազան կենդրոններ աշխատանք գտնելու համար: Դրանք պանդխտում են չաճախ կարճ ժամանակով և լետոյ վերադառնում, մնում են տանը որոշ ժամանակ և դարձեալ գնում են: Ինչ վերաբերում է գաւառում մնացող արհեստաւորներին, նրանք մեծ մասով երկրագործներ էլ են: Դրանք բոլորն ստանում են գործատէրից կերակուրը, իսկ գործատէրը աշխատութիւնների մէջ ակտիւ մասնակցութիւն է ունենում: Կան և աշնայիսի արհեստաւորներ, որոնք մի քանի արհեստ գիտեն:

Արհեստաւորների բանուորական օրն սկսւում է գիւղում վաղ առաւօտից և տևում է մինչև երեկոյեան վերջալոյսը՝ մի ժամի չափ: Դադար ունենալով:

Վարպետը գաւառում իւր աշակերտի տէրն է: Գործ մտնելու օրից՝ աշակերտը իւր տան համար գրեթէ չպիտի աշխատի. նա՝ մինչև քարզան դառնալը՝ բացի վարպետի հետ աշխատելուց, արհեստին վերաբերեալ գործերը կատարելուց, ծառայում է և՛ նրա տանը:

Արհեստաւորի բանուորական օրը քաղաքում սկսւում է գրեթէ ժամը 5-ից և տևում է մինչև 6 կամ եօթը: Կան արհեստաւորներ, որոնք աւելի շուտ են վերջացնում օրուայ աշխատութիւնները, Դադարը լինում է միայն կէսօրին, ճաշի համար և տևում է աչքքան ժամանակ, որքան հարկաւոր է ճաշելու համար:

Ներքև ես դնում եմ գաւառի աշն արհեստաւորներին, որոնք պարապւում են միայն իրենց արհեստով, ապա պիտի լինեմ նրանց, որոնք զբաղւում են իրենց արհեստով միայն ձմեռը:

I.

1. Դերձակներ. սրանք կատարում են ոչ միայն մի գիւղի պատուէրները, այլ և շրջակայ հայ և թուրք գիւղերինը:

2. Հիւսնիներ—նոյնպէս:

3. Դարբիններ—ձմեռը գնում են թուրք գիւղերը և աշն տեղ աշխատում:

4. Պայտառներ, որոնք աշխատում են որևէ գիւղում և շրջակայ թուրք գիւղացիների համար: Պատառները չորեքշաբթի օրերն աշխատում են մալականների շուկայում: Նրանք պատերն ստանում են Շուշուց:

5. Տակառագործներ:

6. Որմնադիրներ:

7. Նրաժիշտներ—բոլոր գիւղերում երաժիշտներ չկան. եթէ

որն է գիւղ ունի, երաժիշտներ, շրջակայ թուրք և հայ գիւղերն էլ հրաւիրում են նրանց:

8. Անասնաբուծներ:

9. Մսագործներ:

II.

Դերձակներ, կլէկչիներ, դարբիններ և տակառագործներ, որոնք ուրիշ արհեստներ էլ ունին: Սափրիչներ. թաղարում կա մի սափրիչ, որը և՛ որմնագիր է, և՛ հիւան, և՛ ձէթ պատրաստող, և՛ օղէգործարանատէր:

Նոյն գիւղում կա մի համատագործ և մի դերձակ, որոնք աշխատում են պատուիրատուի տանը՝ գործադրելով նրա մատերիալը:

Արհեստաւորների աշակերտներ. — Բոլոր աշակերտները մինչև քարգահ դառնալը՝ ստանում են իրենց վարպետներից հագուստ և կերակուր, իսկ վարձ չեն ստանում:

1. Դերձակի աշակերտը երկու տարի վարձ չէ ստանում, քան իբրև քարգահ ստանում է 25—50 ռ. տարեվարձ:

2. Դարբնի աշակերտը երկու և կէս կամ երեք տարի սովորում է. դարբնի քարգահն ստանում է եղած արդիւնքի $\frac{1}{4}$ ը:

3. Կլէկչու (կլալեկոդ) աշակերտը սովորում է արհեստը 6 ամսում, դրանից չետոյ, եթէ ընկերանում է վարպետի հետ, ստանում է արդիւնքի $\frac{1}{3}$ ը: Կլէկչիները գիւղերում իրենց վարձն ստանում են արմտիքով:

4. Տակառագործի աշակերտը սովորում է արհեստը $2\frac{1}{2}$ կամ 3 տարուա ընթացքում. չետոյ իբրև քարգահ՝ ստանում է 40—50 ռուբլ տարեվարձ:

ԿԻՆ ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐ

1. Հացթուխ. — Բացառապէս հացթխութեամբ պարապուող կանայք դաւառում շատ քիչ են, որովհետև իւրաքանչիւր տանտիրէ կին գիտէ հունցել և թխել: Երեք պատ հաց թխելուց չետոյ—մի ժամում նա ստանում է 3 հատ բոռոյ:

2. Բուրդ գզող } ստանում են 10 կոպ. օրավարձ:

3. Թել մանող }

4. Կապերտ գործող կինը մի կաղ երկարութեան և երկու կաղ լայնութեան կապերտը գործելուց չետոյ ստանում է 2 ռ. 50 կ. — 3 ռուբլի: Գործը տեսնում է մօտ մի ամիս: Օրավարձ կապերտ գործողն ստանում է 10—20 կոպ.: Պէտք է ասել, որ Շուշու գաւառում բաւական դարգացած է գորգագործութիւնը: Թէև առանձին ուում բաւական դարգացած է գորգագործութիւնը, թէև առանձին գործարաններ չկան, բայց շատ տներում գործում են գորգ, կապերտ, ձիու չուլ և այլն:

1895 թուի գաւառի արհեստաւոր վարպետների, աշակերտների և բանուորների թիւը ցույց է տալիս ներքև զետեղած աղիւսակը:

Արհեստաւորներ	Շուշի քաղաք			Շուշու գաւառ		
	Վարպետ	Բանուոր	Աշակերտ	Վարպետ	Բանուոր	Աշակերտ
Հացթուխ	13	9	3	6	4	—
Կանդիտեր	4	3	5	—	—	—
Մսագործ	12	11	—	9	—	—
Դերձակ	80	29	62	12	—	7
Կին դերձակ	1	1	—	—	—	—
Գլխարկ կարող	24	4	20	3	—	1
Կօշկակար և մաշկակար	85	2	60	3	—	2
Դարբին	18	—	5	10	—	—
Պողպատագործ	15	5	9	—	—	—
Պղնձագործ	3	2	1	—	—	—
Զինագործ	1	—	1	—	—	—
Վառարանագործ	3	1	—	—	—	—
Թիթեղագործ	11	3	6	—	—	—
Պալտաւ	12	—	—	9	—	—
Դանակ սրող	4	—	4	—	—	—
Կլալեկոդ	9	—	3	2	1	2
Հիւսնիւր	12	6	9	1	—	1
Ատաղձագործ	10	3	7	7	—	—
Ապակեգործ	3	—	—	1	—	—
Կառք շինող	1	—	1	1	—	1
Քարտաշ	13	—	6	8	—	—
Ժամագործ	4	—	4	—	—	—
Սափրիչ	34	8	29	2	2	—
Ներկարար (պոյաճի)	10	2	8	—	—	—
Ներկարար	2	—	—	—	—	—
Կաշեգործ	7	—	2	—	—	—
Թամբագործ	4	—	4	—	—	—
Սառած	16	8	—	—	—	—
Թաղիքագործ	4	1	2	—	—	—
Անասնաբուծ	2	—	—	3	—	—
Սափրիչ	15	—	9	19	—	4
Լուսանկարիչ	2	—	—	—	—	—
Տպարանատէր	2	—	10	—	—	—
Կառապան	—	—	—	15	—	—
Սպանագործ	6	2	3	—	—	—
Ընդամենը	440	120	273	111	7	18

Հազար հոգու վրայ, քաղաքում գալիս է 22 արհեստավոր, իսկ գաւառում 1,27: Քաղաքում և գաւառում հազար հոգու վրայ գալիս է 8,6 արհեստավոր. քաղաքում և գաւառում եղած արհեստավորների թուի 17,75% կազմում են կօշկակարները, դերձակները 19,6%, սափրիչ 7,74%: Յետոյ գալիս են գլխարկ կարողները, դարբինները, հիւսնները, սառածները, քարտաշները և այլն:

Այս աղիւսակն առանց թերութիւնների չէ. կան արհեստավորներ, որոնց թիւը շատ պակաս է քան թէ այդ պիտի լինի, օր. քարտաշները, հիւսնները և այլն:

Գ) ԳՈՐԾԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Արդիւնաբերութեան այս տեսակը մեր գաւառում օրըստօրէ աճում, զարգանում է. 1893 թուի տեղեկութիւնների համաձայն, նահանգի գինու և օղու գործարանների $\frac{2}{3}$ -ը զեանդուած է Շուշու գաւառում: 1895 թուի պաշտօնական տեղեկութիւնների համաձայն, գաւառում այդ տարի եղել են հետեւալ գործարանները:

Գործարանների տեսակը	Շուշի քաղաք			Շուշու գաւառ		
	Գործարանների թիւը	Արդիւնաբերութեան արժէքը	Բանուորների թիւը	Գործարանների թիւը	Արդիւնաբերութեան արժէքը	Բանուորների թիւը
Մետաքս մանող	1	14,000	80	12	210,000	720
Մետաքս ոլորող	1	13,000	90	4	87,500	310
Գինու և օղու .	—	—	—	7	360,000	500
Կաշու.	6	2,500	9	—	—	—
Օճառի	4	2,300	6	—	—	—
Պղնձու.	10	3,200	17	—	—	—
Աղիւսի	2	1,200	6	—	—	—
Բոլորը . .	24	36,200	209	23	657,500	1530

Ինչպէս տեսնում ենք, ըստ արդիւնաբերած արժողութեան գործարանների մէջ առաջին տեղը բռնում են մետաքսի, օղու և գինու գործարանները: Ինչ վերաբերում է գինու և օղու գործարաններին, սրանցից եօթը կատարելագործուած են, իսկ մօտ 1000 տեղական ձեռք են:

Ըստ պաշտօնական տեղեկութիւնների՝ 95 թուին գաւառում եղել են 18 մետաքսի գործարաններ, իսկ այս տարի, մի ֆաբրիկանտի ասելով, ամբողջ գաւառում կա 26 գործարան, որոնցից 16 մանարան և 10 մետաքս ոլորող: Անկարելի է ենթադրել, որ մի տարուալ ընթացքում գործարաններն աւելացել են 8-ով: Հաւանականաբար պաշտօնական տեղեկութիւնը անսխալ չէ...

1895 թուին պատրաստուած է 1100 փութ մետաքս և 280 փութ ֆրիզոն:

Մինչև 1883 թուականը գաւառում պատրաստուած թելն ուղարկւում էր Մարսէլ, բայց այդ թուից չետոյ և մինչև այժմ մետաքսի թելն ուղարկւում է Մոսկուա, իսկ ֆրիզոնը Ֆրանսիա:

Բանուորները մետաքսի գործարաններում երկու սեռի են: Դրանց մէջ փոքրահասակ երեխաները աւելի շատ են, որովհետև ֆաբրիկանտներին ձեռնտու է ունենալ շուտ սովորող և անշահ վարձ ստացող բանուորներ: Մի քանի տարի առաջ՝ այժմեան աղջիկ բանուորների տեղը բռնում էին տղաներ, բայց ֆաբրիկանտները վերջիններին այլ ևս չեն պահում, որովհետև աղջիկները թէ մաքուր աշխատող են և թէ կարգերին անպայման հնազանդուող, իրենց խօսքով—«լսող» են:

Բանուորների օրավարձը 7—40 կոպէկ է. մինիմալ վարձն ստանում են այն բանուոր երեխաները, որոնք հաւաքում են գործարանում թափուած որդերը և դուրս են հանում:

Բանուորական վարձերի աղիւսակ (գաւառի համար):

Ա տ Ե Ի Ճ Կ Ե Լ Ե Դ	Ամսավարձ բանուորներ						Օրավարձ բանուորներ									
	Միջին	Հատուկ	Գաւառի	Պղնձի	Շաւի	Հնձող	Ֆաբրիկանտ	Մետաքս	Սովորող	Սովորող	Սովորող	Սովորող	Սովորող	Սովորող	Սովորող	Սովորող
Minimum .	7	1	5	6	—	45	15	10	30	40	30	7	—	—	—	10
Maximum .	10	4	8	7	6	90	20	20	40	60	50	40	10	10	20	20

*) Մետաքսի գործարաններում աշխատող բանուորները միայն:

Աշխատանքը մետաքսի գործարաններում սկսում է առաւօտեան ժամը 6-ից և տևում է մինչև 8-ը—ամառը, իսկ ձմեռը 6-ից մինչև 6-ը մանարան գործարաններում: Ուրող գործարաններում բանուորները թէ ձմեռ և թէ ամառ աշխատում են 6-ից մինչև երեկոյեան 8-ը: Գաղարը լինում է կէս օրին, որը տևում է մօտ մի ժամ: Ուրեմն աշխատանքը տևում է 11—13 ժամ: Չպէտք է մոռանալ, որ գործարաններում աշխատող բանուորներին, մանաւանդ կին բանուորներին, մեծ մասը կազմում են 8—12 տարեկան երեխաներ:

Բոլոր գործարաններում գաւառում և քաղաքում աշխատել են 1895 թուին 1739 բանուոր, որոնցից մեծ մասն ընկնում է մետաքսի, գինու և օղու գործարաններին, ուրեմն բանուորներին մեծ մասը—գաւառումն են:

Պէտք է ասել, որ գործարանի շուրջը գտնուած գիւղերից էլ (մօտիկ, ի հարկէ) բանուորներ են գալիս:

Հազար հոգու վրայ քաղաքում և գաւառում գալիս են 11,9 գործարանական բանուոր, գաւառում միայն հազարի վրայ գալիս են 13.3, քաղաքում միայն—6.2: Հազար հազ բնակչի վրայ միայն գաւառում գալիս են 23.4 գործարանական բանուոր:

ԱՌԵՒՏՈՒՐԸ ԳԱՒԱՌՈՒՄ

Ժողովրդի անշան մասը միայն պարապում է առևտրով: Վերջինս ոչնչով չէ տարբերում հասարակ մանրավաճառութիւնից: Գիւղերում պատահում են խանութպաններ, որոնք՝ գիւղական ժողովրդի պահանջների համեմատ՝ պահում են զանազան տեսակի ապրանքներ: Գիւղացիք իրենց հարկաւոր առարկաները գնում են նույնպէս քաղաքում և աւելի չաճախ՝ շուկաներից, որոնք երկու են ամբողջ գաւառում: Այդ շուկաներում շաբթուայ որոշ օրերին վաճառ են հանում հացահատիկներ, կերպաններ, մրգեր և ալիւն, և անշուշտ մեծ փող է չրջում ալիւտեղ:

Գաւառը ներքերում են ցորեն և ալլ հացահատիկներ, աղ, նաւթ, պտուղներ և ալիւն: Հացահատիկները, բացի բրինձից, աղը, նաւթը և պտուղները վաճառում են փողով, իսկ մնացած իրերը փոխանակում են ցորենով, գարիով և կորեկով: Օր. գիւղացին տալիս է երկու քաշ ցորեն և ստանում է մի քաշ բրինձ, կամ մի քաշ խաղողի համար տալիս է 2 քաշ գարի կամ 3 քաշ կորեկ:

Գաւառից քաղաք արտահանում են ցորեն, ալիւր, գարի, գինի, պտուղներ և ալիւն, իսկ անաճնագործական հիւսուածները՝ գորգ և

կապերու: Գորգերը գիւղերումն էլ վաճառում են գորգ հաւաքողները: Հաշ ժողովուրդը իւղի, պանրի և բրդի հարկաւոր քանակութիւնը ձեռք է բերում թուրքերից: Աւետարանոցում և նրա շրջակայ գիւղերում բնակիչները տալիս են սար չող թուրքերին ցորեն, գարի, որոշելով դրանց գինը և պայմանաւորում նրանց հետ—ստանալ տուածի փոխարէն բուրդ, իւղ և պանիր, որոնք նույնպէս կանխօրէն գնահատում են:

ԳԱՂԱՔԻ ԲԻՒԴԺԷՆ

1895 թուին քաղաքն ունեցել է եկամուտ 39,296 ռուբլ 82 կոպէկ, ծախք՝ 33,956 ռ. 90 կ., դրամագլուխ՝ 33,887 ռ. 44 կոպ.: Եկամուտը կազմում են 14% տուրքը քաղաքի անշարժ կաշքերից և լէալական դպրոցի պաշտպանութեան համար ստացուած 7,500 ռուբլը:

1885 թուին քաղաքն ունեցել է մուտք 29,512 ռ.

Ծախք 25,316 "

Դրամագլուխ 19,002 "

Չվճարուած տուրքի փող 26,639 "

Ղ. Տէր-Ղազարեան

ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԳՐԱՐԱՆՆԵՐ

Շուշի քաղաքում եւ Վարանդայում կան հետեւեալ դպրոցները.

	Հիմնադրութեան տարին	Դասարաններ	Ուսուցիչներ	Ս Ո Վ Ո Ր Ո Ղ										Մ	Գ
				Հայ	Ռուս	Վրացի	Փոլիզ	Ազնուական	Հողատերական	Փառապաշտ	Գանձի	Ընդհանուր	Մանկավարժական		
Հայոց թեմական	1843	VI	4 12	550	—	—	—	39 45	322 183	550	547	14843	14843		
Ռէալական. . .	1881	VII	7 16	252 12	5	47	121 8	136 51	316 161	35413	35413				
Փաղաքային . . .	1875	III	— 9	131 4	—	36 44	7 21	29 171	354 10399	8326					
Թուրքերի դպրոց.	1896	I	— 4	—	—	209 53	6 246	4 309	— 2510	2510					
Հինգ միդասեան տղայոց մասնաւոր ուսումնարան.	—	—	— 5	276 2	—	13 7	9 275	— 291	— 10000	10000					
Բալթեր. . .	—	—	11 46	1209 18	5 305	264 75	1070 267	1437 1062	73165	71092					
Օրիորդաց Մարիամեան արքունական ուսումնար.	1894	IV	— 10	137 12	1	— 30	8 212	— 250	— 4610	4610					
Ընդամենը .	—	—	11 56	1346 30	6 405	294 83	1282 267	1687 1062	77775	75602					
Նոր-Փաղար, Մարուշէն եւ Վարադաբուն գիւղերում եկ. ծխ. ուսումն.	1890	I	— 3	267	—	—	— 5	— 262	267	— 1800	1800				

Այս աղիւսակից հետեւում է.

ա. Այժմեան դպրոցների մէջ ամենահինը Հայոց Հոգևոր Թեմական դպրոցն է:

բ. Ամենից շատ աշակերտներ ուսանում են Հոգևոր դպրանոցում:

գ. Արհեստաւոր, հողորական և գիւղական դասակարգերի որդիները առաւելապէս սովորում են Հայոց Թեմական դպրանոցում, իսկ ազնուական դասակարգին՝ ռէալականում:

դ. Ռէալական դպրոցը իւր ամէն մի աշակերտի համար ծախսում է 112 ռ., քաղաքականը՝ 49 ռ., Հայոց Թեմականը՝ 27 ռ., ռուսաց օրիորդաց դպրոցը՝ 18 ռ., Թուրքերինը՝ 12 ռուբլի:

ե. Որովհետև սովորելու չըջանում գտնուողների թիւը չափանիչ է, ուստի չի կարելի հաշուել, թէ սրանց որ տոկոսն է սովորում. միայն ընդունելով, որ մօտաւորապէս բնակչութեան 20% գտնուում է աչդ հասակում, կարելի է ասել, որ հայերից 52, իսկ Թուրքերից 22% է սովորում:

Բ. ԳՐԱԳՐԱՐԱՆՆԵՐ

Շուշում Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան տեղական ճիւղը ունի գրադարան-ընթերցարան, որ հիմնուել է 1889 թուի մարտի 10-ին: Ունի կանոնադրութիւն 14 §§-ից բաղկացած, որը օրինաւոր հաստատութեան է ենթարկուած Հ. Բ. Ընկ. Թիֆլիսի Խորհրդի կողմից:

Գրադարան-ընթերցարանից օգտուելու համար վճարում են. ունեւորները՝ տարեկան 4 ռուբլի, ամսական 5 կոպ., օրական չունեւորները՝ տարեկան 1 ռ. 50 կոպ., ամսական 20 կոպ., օրական 2 կոպէկ: Գրքեր կամ ամսագրեր տուն տանելու համար գրաւական է պահանջւում:

Գրադարան-ընթերցարանը առաջին տարին ունեցել է ընդամենը 587 կտոր գիրք: Հետզհետէ աւելացնելով՝ ալսօր գրադարանն ունի մօտ 4000 կտոր գիրք՝ 6000 ռուբ. արժողութեամբ: Ընթերցարանն էլ շարունակ ստանում է պարբերական հրատարակութիւն. ցարանն էլ շարունակ ստանում է պարբերական հրատարակութիւն. ներհայերէն և ռուսերէն լեզուներով: Առաջին տարում ստացել է 17 պարբ. հրատարակութիւն, իսկ այժմ ստանում է 30: Ունի կահ-կարասիք մօտ 350 ռուբ. արժողութեամբ:

Գրադարանը չունի ձեռագիրների բաժին: Գրքերն էլ միայն հայերէն և ռուսերէն լեզուներով են:

1889 թվի մարտի 10-ից մինչև 1896 թ. լուծուարի 1-ը գրադարանից օգտուել են:

	I տարի 1889	II տարի 1890	III տարի 1891	IV տարի 1892	V տարի 1893	VI տարի 1894	VII տարի 1895	Ընդհանուր գումար
Տարեկան անդամներ.	9	1	4	3	5	6	9	37
Ամսական »	161	216	228	230	233	359	395	1822
Օրական »	270	423	323	306	246	327	344	2239
Նօթ տարուալ ընթացքում օգտուել են .	—	—	—	—	—	—	—	*) 4098
Գրքեր և ամսագրեր են տարուել կարգալու	1834	2631	3353	4202	3506	5371	6723	**) 27620

Նօթ տարուալ ընթացքում ունեցած անդամների թուի՝ 4098-ի վրայ եթէ աւելացնելու լինինք և ընկերութեան լաճախորդ անդամների թիւը, հաշուած միջին թուով տարեկան 50 հոգի, կ'ստանանք 4448 թուանշանը. հետևապէս և գրադարան-ընթերցարանից օգտուողների թիւը տարեկան եղել է, միջին թուով, մօտաւորապէս 635:

Գրադարան-ընթերցարանից օգտուողները բաժանուած են. ըստ ազգութեան՝ հայեր—85%, ռուսներ—8%, թուրքեր—4% և ալլազգիներ 3%: ըստ դասակարգի՝ ուսումնառուներ (ուսանողներ, աշակերտներ և աշակերտուհիներ)—55%, առևտրականներ—25%, աստիճանաւորներ—10%, ուսուցիչներ և վարժուհիներ 7%, արհեստավորներ 3%:

Կանանց բացակայութիւնը նկատելի է. դրանց լաճախորդների թիւը մի շատ աննշան տոկոս է կազմում՝ աչն է 2%...

Աւելի շատ կարդացուել են հետեւեալ հեղինակների աշխատութիւնները, որոնց դնում ենք աչտեղ ըստ առաւելութեան:

*) Այդ գումարի մէջ չեն մտնում ընկերութեան անդամները, որոնցից լաճախորդների թիւը տարեկան մօտաւորապէս 40—60 է հասնում:

**) Այդ գումարի մէջ չեն մտնում ընթերցարանում կարդացուած գրքերը և ամսագրերը:

Հաւերէն՝ Բաֆֆի, Պոօլեան, Արովեան, Շիրվաճաղէ, Մերենց, Աղաբան, Շէքսպիր, Էօթէն-Սիւ, Դիւմա, Ժիւլ-Վերն, Շիլլեր, Պարոնեան, Սոնդովեան, Խրիմեան, Մօլիէր, Շահաղիգեան, Գամառ-Քաթիպա և Լէօ: Ռուսերէն՝ Тургеневъ, Толстой, Жюль-Вернъ, Гоголь, Лермонтовъ, Пушкинъ, Диккенсъ, Достоевскій, Шпилъгагенъ, Гончаровъ, Гаршинъ, Зола, Островскій, Гюго, Додэ, Бѣлинскій, Байронъ, Мольеръ, Шекспиръ, Шиллеръ, Гёте, Сенкевичъ և Чеховъ.

Առաջ բերելով հեղինակների անունները, տեսնում ենք, որ ընթերցողների շրջանը մեծ մասով բեղբարիստ հեղինակների գրքեր է կարդացել՝ միանգամայն անուշադիր առնելով գրականութեան և ալլ ճիւղերին պատկանող գրքերը: Վերջիններում հետաքրքրուողները մի շատ աննշան կօծտինգներ են կազմում:

Ի դէպ, գրադարանը, կարելի է ասել, բաւական հարուստ է գիտական գրքերով:

Պարբերական հրատարակութիւններից (ամսագիրներից) առաւելապէս կարդացուել են՝ հայերէն՝ «Մուրճ», «Փորձ», «Արաքս», «Տարազ», «Հանդ. գրակ. և Պատմ.», ռուսերէն՝ «Вѣстникъ Европы», «Артистъ», «Сѣв. Вѣстникъ», «Русская Мысль», «Книжки Недѣли», «Миръ Божій», «Русское Богатство»:

Նկատի կողմից գրադարան ընթերցարանը աչքան էլ նախանձելի չէ: Նօթ տարուալ ընթացքում մուտք է ունեցել ընդամէնը 1151 թուրքի 92 կոպ., մինչդեռ ծախք ունեցել է 6328 թուրք. 64 կոպէկ: Եւթիցիտը՝ աչն է 5176 թուրք. 72 կոպ. ծածկուել է ընկերութեան վարչութեան ունեցած նկատի միւս աղբիւրներից, անդամակցական վճարներից, նուէրներից, ներկայացումներից և ալլն:

Բացի ընկերութեան գրադարան-ընթերցարանից, Շուշու կլուբը ևս ունի մի հարուստ գրադարան-ընթերցարան, որից նույնպէս բաւական օգտուում են թէ հայերը, թէ ռուսները և թէ թուրքերը:

Ի նկատի պիտի առնենք նույնպէս Հոգևոր թեմական և բնական դպրոցների գրադարանները, որոնցից օգտուում են դոչն դպրոցների աշակերտները, ուսուցիչները և մասամբ՝ կողմնակի անձինք:

Թ ու մ ե ա ն

Գ. ՊԱՐԱՐԱՆՈՒՄ ԶԲՆԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Շուշի քաղաքում եւ գաւառում ստացուել են.

	Արձագանք	Մշակ	Մուրճ	Նոր-Գար	Յաւագ	Երևել	Ուղևորներ	Զինվորներ
1894 թուին. .	25	58	7	82	16	188	412	600
1895 " . .	38	63	5	92	21	219	475	694
1896 " . .	33	59	6	66	18	149	523	672
Ընդամենը .	96	180	18	240	55	536	1410	1966
Միջին թուով .	32	60	6	80	18	179	470	655

Այս աղիւսակից հետևում է.

ա. Շուշում ամենից աւելի տարածուած է «Նոր-Գար»-ը, սակայն հետզհետէ պակասել է:

բ. «Նոր-Գար»-ից չեւոյ աւելի տարածուած է «Մշակը», որ հետզհետէ աւելացել է:

գ. Ռուսաց թերթերը աւելի և աւելի տարածուած են, և մինչև անգամ աւելի քան հազկականը:

դ. Հազար հոգուց միայն 19 հոգի են թերթ ստանում:

Գ. Թ Ո Ց Ր Ո Ն

Շուշում առաջին ներկայացումը տեղի է ունեցել դեռ վաթսուներկան թուականներին, երբ հայրենիք վերադարձած ուսանողները ոչ միայն տղամարդու, այլ և կանանց դեր են կատարել: Այնուհետև թեմական դպրանոցի ուսուցչական խումբը և շրջիկ դերասանները ներկայացումներ են տուել թեմական դպրանոցի դահլիճում, որ բաւական ընդարձակ է: Սակայն թատրոնը աչտեղ կանոնաւորուել և իւր կրթիչ ազդեցութիւնը օր աւուր աւելացրել է, երբ 1891 թուին շինուել է պ. Ն. Խանդամիրեանցի թատրոնական շէնքը:

Սա թէև արտաքուստ և կամ ներքուստ ճարտարապետական և կամ գեղարուեստական մի առանձին ճշանակութիւն չունի, սակայն իւր ընդարձակ դահլիճով, բաւական չարմարաւոր բեմով ու երկար ֆուլկուրով, միանգամայն բաւականացուցիչ է Շուշուայ պէս մի գաւառական քաղաքի համար: Ունի նաև բաւական դեկորացիաներ, մի բաւական ճաշակով նկարուած վարագոյր և պլէն:

Թատրոնի բացման օրից մինչեւ այժմ եղել են.

1891 թուին	13	ներկայացում,	4030	ր. մուտք
92	"	19	"	5100 " "
93	"	20	"	5694 " "
94	"	19	"	4824 " "
95	"	24	"	7014 " "
96	"	24	"	6700 " "

Ընդամենը . .	119	"	33362	ր. մուտք
Միջին թուով .	20	"	5560	" "

Այսպէս ուրեմն՝ տարեկան միջին թուով տրւում են 20 ներկայացում, իւրաքանչիւր ներկայացման տոմսակ է վաճառւում 278 ր., որից դուրս գալով ծախսը, մոտաւորապէս 128 ր., զուտ արդիւնք մնում է 150 րուբլի: Բոլոր տոմսակները ծախուած դէպքում մուտք է լինում 325—350 րուբլի:

Ե. Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ն Ե Ր

Քաղաքումս կալ երկու տպարան. մինը Հայոց հոգևոր տեսչութեան, որ բացուած է Բաղդասար Միտրապօլիտի ջանքով 1830-ական թուականներին: Մամուլը բաւական փոքր է և բազմատեսակ տառեր չունի: Այնքան անկանոն են պահում գործերը, որ հակառակ մեր բոլոր ջանքին, չկարողացանք իմանալ թէ մինչև այժմ աշտեղ քանի գիրք են տպուած:

Միւսը Ա. Մանտեսի-Յակոբեանիին է: Սա բացուած է 1877 թուի նոյեմբերին. ունի բաւական լաւ մամուլ և նոր ձևի տառեր: Մինչև ներկայ թուականը տպուած է 83 գիրք, հետևապէս և՛ տառեկան միջին թուով 4 գիրք, որ շատ քիչ է:

Զ. ՈՃՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հետևեալ աղիւսակը ցոյց է տալիս թէ վեց տարուայ ընթացքում որքան ոճրագործութիւններ են կատարուել Շուշում.

Թուին	Սպանութիւն		Ինքնասպանութ.		Պատահակ. մահ	
	Հայ	Թուրք	Հայ	Թուրք	Հայ	Թուրք
1890	1	2	1	—	—	1
1891	1	3	1	—	2	2
1892	1	7	1	—	1	1
1893	1	3	1	—	2	2
1894	2	5	2	—	—	2
1895	1	4	1	—	2	4
Ընդամենը	7	24	7	—	7	12

Այս աղիւսակից հետևում է.

Հայերի և թուրքերի սպանութեան թուերը չարաբերում են միմեանց, ինչպէս 1:3,5, մինչդեռ աչդ երկու խմբերի թուական չարաբերութիւնը համարեալ հաւասար է 2:1.

Անձնասպանութիւնը բացառապէս հայերին է չափուկ, որ կուլ-տուրական աւելի բարձր կեանքի մի չափանիշ է:

Միւս ոճրագործութիւնները, ինչպէս վիրաւորել, ծեծել և այլն նոյնպէս թուրքերի մէջ են աւելի պատահում:

Հետևեալ աղիւսակում բերուած է Շուշու և Զիբրալիի *) գաւառների աչդ երկու ժողովուրդներից բանտարկուածների թիւը:

Թ ի Վ	Հայեր		Թուրքեր	
	Ա.բ.	Ի.գ.	Ա.բ.	Ի.գ.
1890	92	1	524	2
1891	68	3	651	12
1892	52	2	459	—
1893	98	—	696	5
1894	62	1	369	2
1895	56	3	423	3
Ընդամենը	428	10	3122	24

„Кавказский календарь“-ի 1896 թուի համաձայն այս երկու գաւառների հայերի ընդհանուր թիւն է 94,750, թուրքերինը՝ 91,916: Այսպէս՝ մինչդեռ երկու ազգաբնակչութիւններն էլ համարեա հաւասար են միմեանց, թուրք ոճրագործների թիւը համարեա 7 անգամ աւելի է հաջ ոճրագործների թուից **):

Է. Փ Ո Ս Տ

Պէտք է ասել, որ արդէն քաղաքացիները մեծ կարիք են զգում փոխանակ չաբաթական երեք անգամի, ամենաչն օր փոստ ունենալու և կանոնաւորուած տեսնելու նամակների ցրումը, որ շատ անկանոն կերպով է կատարւում:—Յրիշտ մարդկանց, երեխաների, ծառաների մի ահաղին խմբի հետևողութեամբ հանդիսաւոր կերպով իջնում է փոստատնից դէպի Թոփխանան և մտնելով քաղաքային ժողովարանի բակը, բարձրանում է պատշգամբը, իսկ հետևողները մնում են ներքևում: Յետոյ բարձր ձայնով կարդում է բոլոր լրագիրների և հասարակ նամակների հասցէները և չարտում որ կողմից որ «իմն» է հնչւում: Այսպիսով բացի այն որ շատ նամակներ կորչում են, ալ և բոլորը իմանում են, թէ ովքեր նամակներ ունին:

Հետևեալ աղիւսակը ցոյց է տալիս փոստի գործունէութիւնը, որից հետևողութիւններ հանելը թողնում ենք իրեն ընթերցողին:

*) Այդ գաւառում առանձին բանտ չկայ:

**) Այս տեղեկութիւնները ուրիշ մի քանի տեղեկութիւնների հետ միասին տուել է մեզ բժիշկ պ. Բահաթրեանը, որին խորին շնորհակալութիւն ենք յայտնում:

Փ Ո Ս Տ

	Փոստ		Հասարակ ճանապարհներ			Հատարակ վաթսույթներ (բանդերով)	Պարբ. արտ. հրատար. (հատ)	Աղանդական թղթակ.	Դրամական և արժեքային ծրարներ		Ծանրոցներ (ПОСЫЛКИ)		Վերադիր վճարով				Անցնող թղթակցութ. ընդհանուր արժեքը	Հեռագրի րեներ.					Մոտ ք	Ը ն դ ա մ է ն ը	Ծ ա խ ք		
	Ուղարկուած	Ստացուած	Փ ա կ						Ք ա ն ա կ ը	Արժեքը	Ա ն ա ր ժ է. ք.	Ուղարկուած ծանրոցների մէջ կալին վերադիր վճարով				Մանրաց		Ուրիշ իրեր	Վերադիր վճարների ընդհ. գում.	Սակագրի (ТАРИФЫ)	Արժանական	Անցնող				Ը ն դ ա մ է ն ը	Սակագրի Հեռագր. ներքին թղթակցութ.
			վճարուած	Անվճար (արքուն.)	Բ ա ց							Մանրաց	Ուրիշ իրեր	Վերադիր վճարների ընդհ. գում.													
Ցեղական	1890. . .	—	—	53	36	2	—	—	5	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1) 18399				
	1895. . .	—	—	65	—	—	—	—	16	102	—	—	*)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20527				
Կալուստիկան մէջ																											
Ուղարկուած	1890. . .	—	—	59882	21318	1773	27	—	11861	5737	41145	89866	38	—	—	—	—	7926	565	—	—	99804	2) 7340				
	1895. . .	—	—	125927	2476	3412	276	—	13361	7476	44209	35844	—	91	5	927	—	10204	986	—	—	112240	8162				
Ստացուած	1890. . .	269	264	59586	21438	1791	4292	59893	11652	10430	13450	12652	696	—	—	—	—	8863	256	2,871	13,544	21,208	—	3) —			
	1895. . .	—	—	70265	22076	6014	8227	68399	11335	12652	13771	91437	908	624	412	15162	—	11482	331	2,871	13,544	21,208	—	927	25,739		
Միջազգային																											
Ուղարկուած	1890. . .	—	—	1216	—	29	—	—	367	21	135	35	—	—	—	—	—	355	1	—	—	3293					
	1895. . .	—	—	2072	—	42	7	—	411	212	822	14	—	—	—	—	—	522	4	—	—	5052					
Ստացուած	1890. . .	—	—	1861	—	63	317	12	335	4	31	63	1	—	—	—	—	369	6	—	—	3822					
	1895. . .	—	—	2682	—	116	1730	—	346	5	337	2140	—	—	—	—	—	547	20	—	—	6162					

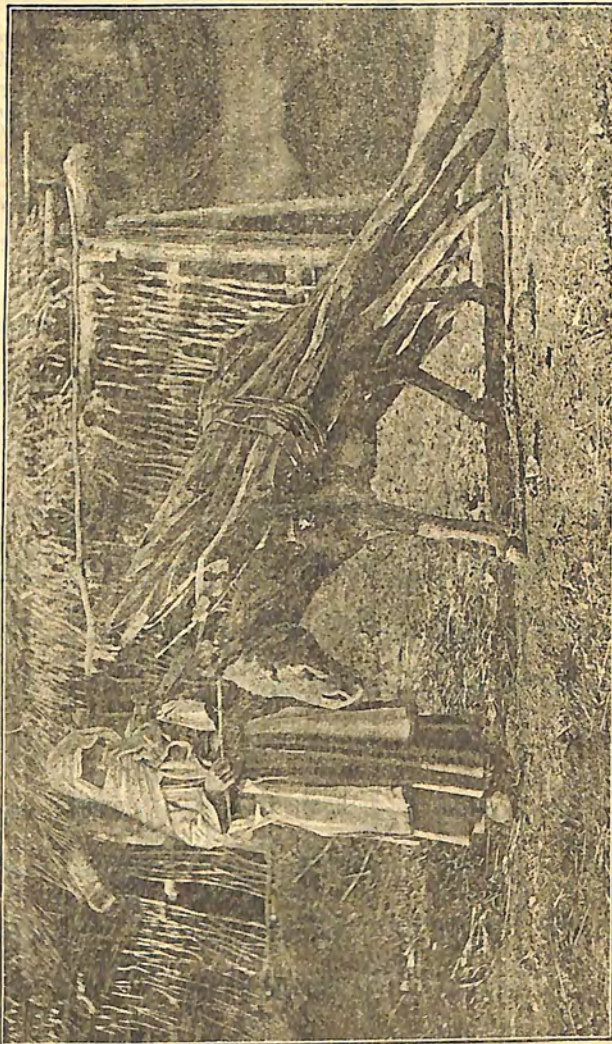
*) Զէր ընդունում.

Բ. ՀԱՂՈՐԳԱՅՈՒԹԻՒՆ

Շուշին փոստային ճանապարհներով կապուած է Գորիսի և Անդրկովկասեան երկաթուղու Բագու-Թիֆլիսեան գծի Եւլախ կայարանի հետ: Շարաթական երեք անգամ օմնիքուա է գնում և գալիս Շուշից Եւլախ, անցնելով ճանապարհը մօտ 11 ժամուաչ ընթացքում:

Քաղաքում կան «Նաղիժ-դա» և «Բոս-սիսկոյէ» հաղորդակցութեան ընկերութիւնների գրասենեակները, որոնք կատարում են ապրանքների տեղափոխութիւնը:

Քաղաքի և գիւղերի, ինչպէս և միմիայն գիւղերի միջև չկան կանոնաւոր ճանապարհներ, և քիչ տեղեր են սալեր բանում: Սովորական գործածական կենդանիներն են՝ էշը, ջորին և ձին:

Վ. Ս. ՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՂՈՐԳԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

Ա. ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԵԱՑ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՕՐՕՐՈՑԻ ՆՇԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Առաջները շատ լաճախ, իսկ այժմ շատ սակաւ է պատահում օրօրոցի նշանադրութիւն, որ տեղական բարբառով «օրօրոցախաղ» է կոչուում: Միմեանց համակրող գերդաստաններ և կամ մի ընտանիք ցանկանալով միմեանց և կամ մի հալալ-ծիծ ուննցող օջախի հետ կարելոյն չափ շուտ բարեկամանալ, ուխտում են միմեանց տալ իրենց սպասելիք որդիները, եթէ նրանք տարբեր սեռի լինին և կամ, եթէ մի-նը արդէն արու գաւաի ունի, խոստանում է նշանադրել նրան միւսի սպասած աղջկայ հետ: Շատ անգամ պատահում է, որ այս ցանկութիւնը ծագում է ծնողների մէջ, երբ տղան արդէն միքանի տարեկան, իսկ աղջիկը միքանի օրական է լինում: Այս ժամանակ տղայի հայրը խաղում է աղջկայ օրօրոցը և կամ եռագոյն մի թել կապում օրօրոցի լըծից և այսպիսով արդէն նշանադրում այդ երկու փոքրիկներին:

Երբեմն էլ պատահում է, որ փոքրիկ տղաները համակրանք են ցոյց տալիս դէպի փոքրիկ աղջիկները և սրանց հայրերը խոստանում են պսակել նրանց, երբ մեծանան:

Այս խոստումից յետոյ այդ փոքրիկները նշանուած են համարւում և տղան պարտաւորւում է իւր մրգից միշտ բաժին հանել իւր փոքրիկ նշանածին:

Անցեալներում և մասամբ այժմս էլ շատ հազիւ էր պատահում, որ փոքրիկ նշանածները հրաժարուէին իրենց ծրնողների խոստումը կատարելուց: Եւ մինչև անգամ եթէ ծրնողներից մինը կամենար յետ կենալ իւր խոստումից, միւսը կարողացածին չափ կ'ստիպէր և կը նախատէր նրանց:

Երբ այդ փոքրիկ նշանած աղջիկը մեռնում էր, յաճախ պատահում էր, որ տղան նրա քրոջ հետ էր ամուսնանում, իսկ եթէ տղան էր մեռնում, սրա եղբայրն էր ամուսնանում աղջկայ հետ:

Շատ անգամ պատահել է, որ հիւանդութեան, ընտանիքի դժբախտութեան և այլ պատճառներով՝ այսպիսի նշանադրութիւնները լուծուել են: Շատ անգամ էլ նշանուածները միմեանց անհամապատասխան լինելով՝ փոխադարձաբար թշուառացրել են միմեանց:

ՇԱԼԱԿԻ ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Երբ երիտասարդը սիրահարուած է և ուզում է խնդրել աղջկայ ձեռքը, բայց ամաչում է, լուռ ու մունջ և գաղթագողի «շալակ» է տանում: Վերցնում է մի քթոց թարմ պտուղներ, խաղող, տանձ, խնձոր, խիար և կամ մի կապոց չոր միրգ և գիշերը տանում նշանածի դռանը կամ դրսում քնած տղամարդու գլխի վերևը դնում: Միքանի անգամ այս կրկնելուց յետ՝ աղջկայ ազգականների մինի միջոցով յայտկրկնելուց յետ՝ աղջկայ ազգականների մինի միջոցով յայտկրկնելուց յետ՝ աղջկայ ծնողներում է, թէ շալակ տանողը ինքն է: Եթէ աղջկայ ծնողները համաձայնում են իրենց աղջիկը տալու, շալակի քթոցի մէջ դնում են «խոնջա» — մի եփած հաւ, միքանի ձու, միքանի գաթայ և մի զոյգ գուլպայ — և ուղարկում տղին՝ հանդը, ուր նա բանեւիս է լինում: Այս լուռ ծիսակատարութիւնից յետոյ աղջիկն ու տղան նշանուած են համարւում:

ԲԱՐԳԵԱՆ ԿԱՄ ԾԱՂԿԱԶԱՐԴԻՆ ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ծաղկազարդին եկեղեցում, նախապէս առնելով աղջկայ ծնողների համաձայնութիւնը, տղայի մայրը կամ մի մօտիկ

ազգական կին Ծաղկազարդի ծառի վրայ վառուող մոմերից վառելով մի խաչաձև մոմ, որի վրայ երբեմն մի արծաթէ մատանի է անցկացրած լինում, տանում և լռելեայն տալիս է իւր ուզած աղջկայ ձեռքը, և կամ նրան մօտեցնելով ծառին, ձգում է գլխին մի կարմիր չարղաթ: Այնուհետև այդ աղջիկը նշանուած է համարւում:

«ՕՃԱԽԻ ՊՍԱԿ»

Դրեթէ ամէն մի գիւղում կայ մի կամ երկու օճախ, որ սրբատեղի է համարւում. եկեղեցի չեղած գիւղում պըսակի խորհուրդը թոնրի և կամ այսպիսի օճախների վրայ է կատարւում: Այսպէս մինչև 1882 թուականը Խերխան գիւղում պսակը Փարամազենց օճախի վրայ է կատարուել, որովհետև գիւղում եկեղեցի չի եղել: Սխտորաշէնում, մինչև այժմս էլ պսակը Սահակ քեօխանց (տանուտէր) և Նըրվերդունց օճախների վրայ են կատարում, որովհետև այժմս վերդունց օճախների վրայ են կատարում, որովհետև այժմս միայն սկսել են եկեղեցի շինել: Բացի սրանից միշտ և բոլոր գիւղերում նորապսակները եկեղեցուց դուրս գալուց յետոյ անպատճառ բոլոր հանդիսականների ընկերակցութեամբ և առաջնորդութեամբ գնում են այդ օճախները համբուրում և ապա գնում իրենց տուն:

Կիւրակի և տօն օրերն էլ շատ կանայք գնում ուխտ են անում այդ օճախների վրայ: Սրանք սովորական «ղարադամի» օճախներից ոչնչով չեն տարբերւում, տնեցիները սովորական ձևով գործածում են այն և յետոյ մօտը մի մոմակալ և մի խնկաման դնում, որ ուխտաւորը կարողանայ իւր բերած մոմը վառել և խուսկը ծխել:

Հաւաքածս տեղեկութիւններից երևաց, որ այս օճախները պատկանում են գիւղի հիմնադիրներին, և կամ գիւղի մէջ ահագին ազդեցութիւն ունեցող մարդկանց:

Յիշենք այս օճախներից միքանիսը. Չանախչի գիւղում. — Մելիք Շահնազարենց օճախը. յայտնի է, որ Մելիք Շահնազարը գիւղի տէրն է եղել:

Գ. ձարտար գիւղում, Խոճանց և Միրզաբէկանց և Տողցունց (Տող գիւղից գաղթածների) օճախները:

Հիրհերում Զալունց օճախը: Ասում էին թէ Զալին է հիմնել այս գիւղը և նրա տոհմից են միքանի սերունդ շարունակ տանուտէրներ եղել:

Ծովատեղ գիւղում—Բղերանց օճախը: Սա գիւղի մեկէք՝ Մեւրիք Փարսազանեաններից է:

Սարուշէնում—Քեօխանց օճախը (Միրզաբէկեան Ղազարամանի):

«Թ Ո Ն Ր Ի Պ Ս Ա Կ»

Սրանից մի 10—20 տարի առաջ դեռ ևս գործադրում էր թոնրի պսակը. սա գլխավորապէս տեղի էր ունենում 1) երբ գիւղում եկեղեցի չէր լինում, 2) երբ եկեղեցում ննջեցեալ էր լինում, *) 3) երբ ամուսնացողները այրիներ էին **) 4) երբ չհասուլթիւն կար և 5) երբ հարսնացուն բարոյական կեանք չէր ունեցել:

Ժողովուրդը սուրբ է համարում թոնիրը: Գրեթէ բոլոր գիւղերում թոնիր շինելիս կանչում են քահանային, որ օրհնում է թոնիրը և միքանի տեղ մեռնոն քսում:

Թոնրի պսակին թոնրի վրայ շուրջանակի մոմեր են վառում: Հարս ու թագուոր գալիս երեք անգամ պտտում են թոնրի շուրջը և կանգնում նրա արևմտեան կողմը, երեսները դէպի արևելք դարձրած: Ապա չոքում և երեք անգամ համբուրում են թոնիրը: Այնուհետև քահանան կատարում է

*) Շօշի գիւղում մէկին պսակել են թոնրի վրայ, որովհետև եկեղեցում ննջեցեալ է եղել, ևետոյ ծնողները դժգոհ լինելով՝ կրկին նոյն օրը եկեղեցի են տարել և նորից պսակի ծէսը կատարել տուել: Երեք տարուց ևետոյ այդ երիտասարդը մեռել է: Նրա վաղաճասմանի պատճառը պսակի միջոցին եկեղեցում եղած ննջեցեալը համարելով, չուսահատութեան մէջ են ընկել և թաղել երիտասարդին իւր հարսանեաց շորերով: Միքանի օրից էլ նրա կինն է անձնասպանութիւն գործել և հարսանեական շորերով թաղուել:

**) Գոնավարդ գիւղում Մարտիրոս անունով մի ալրի կոչը մարդ թոնրի վրայ պսակուելիս ընկել է թոնիրը:

պսակադրութիւնը և նորապսակները կրկին համբուրելով թոնիրը վերադառնում են, շատ անգամ մինչև թոնրատնից դուրս գալը յետ յետ գնալով՝ որպէս զի մէջքերը չդարձնեն դէպի թոնիրը, մեղք համարելով այդ: *)

ԱՌԵՒԱՆԳՄԱՄԲ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Գեռ մինչև այսօր էլ յաճախ պատահում է, երբ մի երիտասարդի մերժում են տալ իւր սիրած աղջիկը, որի պատճառը սովորաբար երիտասարդի ստոր գերդաստանից, կամ աղքատ լինելն է լինում, վերջինս հաւաքելով իւր միքանի մտերիմ ընկերները՝ փախցնում է աղջկան: Շատ անգամ առնելով աղջկայ համաձայնութիւնը և ժամադիր լինելով նրա հետ, երիտասարդը ձիու գաւակն է առնում աղջկան, որը իւր հետ առած է լինում իւր բոլոր զարդերը, և փախչում: Եթէ աղջկայ ծնողները չուտ են իմանում այս, իսկոյն միքանի ձիաւորներ հետևում են նրանց և եթէ հասնում են, տեղի է ունենում մի կատաղի կռիւ, որի ընթացքում երբեմն մարդիկ էլ են սպանւում: Եթէ չեն կարողանում աղջիկը յետ խելի, տղան տանում է նրան մի ուրիշ գիւղ իւր մի բարեկամի տուն: Անմիջապէս աղջկայ հայրը յայտնում է մարմնաւոր և հոգեւոր իշխանութիւններին, որոնք աղջկան կանչում հարցաքննում են: Եթէ աղջիկը խոստովանում է, որ իւր ազատ կամքով է փախել երիտասարդի հետ, նրանց թոյլ են տալիս պսակուելու, իսկ եթէ ոչ, բաժանում են նրանց, աղջկան վերադարձնում հօրը, իսկ տղին պատժում պետական օրէնքներով:

Երբեմն պատահում է, որ երիտասարդը փախցնում է աղջկան, առանց նրա համաձայնութիւնը առնելու. այսպիսի դէպքերում հազիւ է պատահում, որ աղջիկը չը զիջէր երիտասարդի և նրա բարեկամների աղաչանքներին՝ յայտնելու թէ իւր կամքովն է փախել: Փախցրած և վերադարձուած աղջիկը հասարակութեան մէջ յարգանքով պայելելով՝ թշուառ

*) Թոնրի վրայ կնուծք ևս կատարում են. տես Տղաբերք:

Այսպէս ուրեմն՝ երբ ծնողներն ընտրում են մի աղջիկ, առաւելապէս նրա ընտանիքի և մանաւանդ մօր բարոյական լատկութիւնները նկատի առնելով, մի կնոջ ուղարկում են աղջկայ մօր մօտ խնամախօսութեան: Այս կիներ գովելով երիտասարդի ընտանիքը, օձախը, և երիտասարդի աշխատութիւնն ու կտրիչութիւնը — «կտրիել (կատարեալ), ռաշիտ (բաշ) տղայ ա» — առաջարկում է տալ իւր աղջիկը նրան:

Աղջկայ մայրը ժամանակ է խնդրում ամուսնու և մանաւանդ իւր եղբօր հետ խորհրդակցելու, միանգամայն խոստանալով աշխատել չափողացնելու:

Միքանի օրից աղջկալ մայրը լալտնում է իւր համա-
ձայնութիւնը և կամ մերժում: Համաձայնած՝ գէպքում ա-
մուսնացող երիտասարդը իւր եղբօր կնոջ հետ, առնելով մի
հասարակ, 20—60 կոպէկանոց մատանի, գնում է աղջկալ
տունը: Փոքր ինչ խօսակցութիւնից յետոյ աղջիկը, իւր երե-
սը քողով ծածկած, թէյ է բերում: Երիտասարդի հետ կեած
կինը աշխատում է բանալ աղջկալ երեսը և տեսնել նրա գե-
ղեցկութիւնը. ապա համբուրում է ճակատից և բերած մա-
տանին դնում մատը: Այս ծէսը տեղական բարբառով «բէհ
(առհաւատչեալ) տանել» է կոչւում: Յետոյ ընթրիք են տա-
լիս ու մի մի զոյգ գուլպալ նուիրում փեսացուին ու կնոջը,
որոնք որոշելով նշանադրութեան օրը՝ վերադառնում են տուն:

Նշանադրութիւնը գլխաւորապէս տեղի է ունենում մեծ պատին, իսկ հարսանիքը Նաւասարդից մինչև մեծ պատ և առաւելապէս Բարեկենդանին: Հարսանիքի պատրաստութիւնը սկսւում է չորեքշաբթի տղայի, իսկ հինգշաբթի՝ աղջկայ տանը: Հարսանիքը իսկապէս տւում է եօթը օր, չորեքշաբթի օրից մինչև երեքշաբթի, միայն բուն հարսանիքը կատարւում է երեք օրուայ ընթացքում, ուրբաթ, շաբաթ և կիրակի: Այս օրերն անելու գլխաւոր պատճառն այն է, որ նոյն ուրբաթ օրը պատուայ կերակրներ մատուցանելով, աւելի քիչ կը ծախսեն և երկրորդ՝ «կանջը» կ'ընկնի կիրակի օրը, երբ գեւղացիները բոլորովին ազատ լինելով՝ աւելի մեծ թուով կը հաւաքուին:

ጊፔሊጊቶታቶ

Որոշուած օրը առաւօտեան փեսացուի տնից ուղարկում են աղջկայ տունը մի ոչխար (եթէ միայն հաբուստ են), ճակատը սպիտակ և կարմիր ներկած, պոգերից և վզից խնձորներ և ընկույզի շարուկ ձգած. մի շիշ օղի, մի թունդի գինի, մրգեղէն և շաքարեղէններ: Սրանք տանոցը ստանում է 40—80 կոպէկ նուէր և հիւրասիրում:

Երեկոյեան թէ տղի և թէ աղջկայ ծնողները հրաւիրում են իրենց աղաթարդ բարեկամները: Տղի տանը հրաւիրւում է նախ քահանան, քաւորը և տանուէրը: Մի մի բաժակ օղի խմելուց յետոյ, առաջ են բերում մի խնձոր, մէջը արծաթեայ կամ ոսկէ մատանի և տան կանանց կողմէն մի քանի աբասի խրած: Քահանան առնում է խնձորը, շնորհաւորում, մի աբասի էլ ինքը մէջը խրում և տալիս իւր մօտ նստողին: Սա ևս մի աբասի է խրում, նոյն կերպ շնորհաւորելով: Երբ խնձորը սլտոյտ գործելով՝ աբասիներով լցւում է, դնում են մի չարդաթի մէջ, երկու զոյգ կանաչ կարմիր քօշերի հետ, որոնցից մի զոյգը հարսնացուի, իսկ միւսը նրա մօր համար է լինում, և կապում:

Այս ժամանակ աղջկայ տանից մի տղայ է գալիս և հը-
րաւիրում սրանց բոլորին աղջկայ տունը: Անմիջապէս բոլո-
րը վեր են կենում, ծերունիները վերագստնում են իրենց
տուն, իսկ միւսները գնում են աղջկայ տունը: Փեսա-
ցուն չի գնում հարսնացուի տունը, սակայն այժմ մի քա-
նի գիւղերում սկսել են նրան ևս տանել: Երբ հասնում են
հարսնացուի տանը, տնեցիները ընդառաջ են գալիս և սի-
րով ընդունում:

«Ձեր վոններ գալուքը բարի ինի», ասում է հարսնացուի մայրը փեսացուի մօրը, «ուրախ բարեկամ ընիք»:

— Դեհ մըտալ էնք էս օճախէն մին հափուռ վեղ եօր օնինք, պատասխանում է փեսացուի մայրը, Աստուած տայ անփռշմնելի սովորա (առեւորդ) ինի: Մեր ջհալների կապն էլ էրկան ինի:

թէ հաւանքն աղջկան, սա էլ կարմրելով պատասխանում է. «Նէ ես տեսէ ոչ իրան, ամա մարը շատ թարիփ բրաւ, գէ որ դու, ապէրը հաւանք կացալ, օգալ ըք՝ հի՛նչ բիգի ախիմ»:

Նշանադրութիւնից յետոյ տղի բարեկամները գնում շնորհաւորում են աղջկայ ծնողներին և մի մի ընծայ տալիս հարսնացուին, որ բազկացած է լինում մատանիներից, ասղամանից, հայելուց, սապոնից և այլն: Տնեցիները նրանց լաւ հիւրասիրում և մի մի զոյգ գուլպայ նուէր են տալիս:

Պատահում է, որ միքանի հոգի միասին են գնում: Այս դէպքերում մի բաժակի մէջ գինի են ածում և «Աստուած շնհաւոր անէ» ասելով միմեանց տալիս ու մի մի քսան կուպէկանոց ձգում մէջը: Յետոյ այս բաժակը ուղարկում են հարսնացուին, որ թափում է գինին, վերցնում դրամները, նորից գինի ածում և բաժակի վրայ մի խնձոր դրած վերադարձնում: Այսպիսով նա յայտնում է իւր շնորհակալութիւնը:

ԽՈՆՉԱՍՏԱՆԵԼ

Նշանադրութիւնից մինչև պսակը տեւում է 3 ամսից մինչև մի տարի: Լինում են դէպքեր, որ մինչև 7 տարի էլ է տեւում, երբ փեսացուն բացակայ է լինում: Այս երկար միջոցում աղջկայ և տղի տնեցիները շարունակում են միմեանց հետ երթ ու գալ ունենալ և նշանաւոր տօներին (ազիզ օրերին) միմեանց ընծաներ ուղարկել, որ տեղական բարբառով «խոնչա» է կոչւում: Երիտասարդը թէև մի մի անգամ տեսնում է հարսնացուին, սակայն երբէք միմեանց հետ չեն համարձակում խօսելու:

«Խոնչա» ուղարկւում է տղի տնից աղջկայ տունը առաւելապէս՝ Զատիկին, Զրօրհնէքին, Բարեկենդանին, Վարդավառին և Նաւասարդին: Սրանցից ամենանշանաւորը զատիկինն է, որ «ախար» էլ է կոչւում: «Խոնչան» տանում է տղի տնից մի աղջիկ կամ հարս, լաւ հիւրասիրւում, և ստանալով մի զոյգ գուլպայ նոյն օրը վերադառնում է:

Աղջկայ տնից ևս «խոնչան» ստանալուց յետոյ նրա փոխարէն նուէրներ է ուղարկւում: Եւ ամէն անգամ ստացուած գաթաներից մինը մի լաւաշի մէջ փաթաթած վերադարձնւում է:

Ահա նշանաւոր խոնչաները և նրանց դարձուածքները.

Ա. Ծաղկազարդին փեսացուի տնից ուղարկւում է հարսնացուին հինա, որպէսզի նա իւր ընկերուհիների հետ ալգ գիշերը ձեռքերը հինա դնի: Ժամասացութեան ժամանակ էլ փեսացուի մայրը և կամ մի աղջկան կին բերում եկեղեցում մի չարգաթ (քող) է ձգում հարսնացուի գլխին:

Բ. Զատիկին փեսացուի մայրը անձամբ է տանում «խոնչան», որ բաղկանում է հետեւեալից. 20—100 հատ ներկած հաւկիթ, որոնցից միքանիսը գեղեցիկ կերպով նշխուած են լինում, մի շալ աղլուխ, մի թուռգի գինի, մի շիշ օղի և մրգեղէն (ընդամէնը 4 ռ. արժողութեամբ): Նաև հինգ զոյգ գաթայ և մի խաշած անդէմնը (ոչխարի բուգ):

Փեսացուի մօրը մեծ պատուով ընդունում, 3—5 պահում, շարունակ ուրիշ բարեկամներ էլ հրաւիրում, որպէսզի նա ուրախ ժամանակ անցկացնի, և երբ վերադառնում է, նուիրում են նրան մի շալ արխայուղացու (մօտ 5—8 ռ. արժողութեամբ) կամ մետաքսէ մի շապկացու, (4—8 ռ. արժողութեամբ): Բացի սրանից տալիս են նաև միքանի զոյգ գուլպայ, մի ներկած հաւկիթ, գինի, օղի և այլն:

Գ. Վարդավառին տղի տնից մի աղջկայ կամ մի հարսի ձեռքով ուղարկւում է աղջկայ տունը մի չարգաթ, կամ մի զոյգ չմոշկ (1—3 ռ. արժ.) և մրգեր: Սրան իբրև դարձուածք նոյն և կամ հետեւեալ օրը դարձեալ մի աղջկայ կամ հարսի ձեռքով աղջկայ տնից ուղարկւում է տղի տունը 5—8 զոյգ գուլպայ, միքանի գաթայ, մի աման սեր, մի աման ձուածեղ և մրգեղէն:

Դ. Նաւասարդին տղի տնից ուղարկւում են աղջկայ տունը, մի շալ աղլուխ (1 ռ.), մի թուռգի գինի, մի շիշ օղի, մեխակ և մրգեղէն (ընդամէնը՝ 2 ռ. 50 կ. արժ.), միքանի զոյգ էլ գաթայ: Մեխակը ուղարկւում է, որ հարսնացուն և

իւր ընկերուհիները իրենց համար «վզնոցներ» — մանեակներ — շինեն:

Փեսացուն ևս ամէն անգամ իւր նշանածի տունը գընալիս, նրա համար ընծաներ — շալակ — է տանում, որ գըլխաւորապէս մրգեղէններից և պտուղներից է բաղկանում: Բացի սրանից նա պարտաւոր է ամէն կերպ ծառայել աներոջը, օրինակ օգնել նրան տուն շինելիս, փայտ կրել անտառից, աշխատել նրա այգում, օգնել դաշտային պարապմունքների մէջ և այլն:

ՀԸՂԷ ԿՏՐԵԼ

Հարսանիքից մի ամիս կամ մի քանի շաբաթ առաջ տղի հայրը, կնքահօր և մի քանի ուրիշ բարեկամների հետ գնում է աղջկայ տունը, տանելով իւր հետ մի թունգի գինի, մի շիշ օղի, մի քանի զոյգ գաթալ: Աղջկայ հայրը անմիջապէս կանչում է իւր եղբօրը, մեծ փեսին և մի ուրիշ մարդու: Լինում են և՛ քահանան ու տանուտէրը: Մի կարճ խօսակցութիւնից յետոյ քահանան, և կամ, ինչպէս շատ անգամ, տղի բարեկամներից մին ասում է.

«Ռէ խնամէ, մունք եկալ ընք հըղէ կտրելի, ըսէցէք տեսնանք հինչ էք օգում մըզանայ»:

Խնամին պատասխանում է.

«Ես ոչինչ օգմ չըմ ծըզանայ. եկալ ըք շատ լաւ ըք ըրալ, կերէք, խմեցէք, քէփ ըրէք. հիբը էլ ուզիս ըք, եկէք ձեր հարթնը եր կալիք տարիք»:

Այս ժամանակ մեծ փեսան յանդիմանում է նրան՝ ասելով. «Ապէր, էրկու իրեսանէ մէ կենալ, հինչ որ ինձանայ իք կալալ՝ էն էլ ընտրանայ պիտի ինք օնիս, ես 40 մանէթ նաղդ փուլ ըմ տըվալ, մին մսացուկ ըմ տվալ, 7 խալաթ ըմ տըվալ, դրանք էլ պիտի տայ»:

Աղջկայ հայրը իբր ստիպուած՝ դառնում է տղի հօրը. «Խնամէ, տեսնումըս, ես զատ չըմ օգում, համա փեսաս ինչիմիշա ընում, դէ, դու ըս գիւտիւմ, հինչ օգըմ ըս, տօ ըլի»:

Տղի հայրը պատասխանում է.

«Ռէ մատաղ, իմ անըմըս ու գեօրայ հունց վէր սըզական ա, հունց վէր խալիսէն մհար առաթ ա, ես էլ տլական ըմ»:

Այսպէս շարունակում է խօսակցութիւնը մինչև որ երկար շողոքորթութիւնից ու սակարկութիւնից յետոյ, որ երբեմն մի քանի օր էլ է տևում, որոշում է, որ տղի հայրը տայ աղջկայ հօրը 5—50 ռ. փող, մի եզ, 7—5—3 խալաթ, որից մի ձեռք ալըշի շապկացուն հարսնացուի, երկրորդը՝ սրա մօր, իսկ միւսները սրա բարեկամների համար է: Սըրանից յետոյ էլ փեսացուի կողմն է ձայն բարձրացնում և րանից յետոյ էլ փեսացուի հայրը որոշէ, թէ ինչ է տապահանջում, որ հարսնացուի հայրը որոշէ, թէ ինչ է տալու որպէս օժիտ: Պէտք է ասել, որ հետզհետէ տղի տուածը փոքրանում և հարսի օժիտը մեծանում է. և մինչև անձը փոքրանում և հարսի օժիտը մեծանում է. և մինչև անձը փոքրանում և հարսի օժիտը մեծանում է. և մինչև անձը փոքրանում և հարսի օժիտը մեծանում է.

Սակայն այսպիսի դէպքերը դեռ ևս հազուադէպ են: Ստանդարտ ալսպիսի դէպքերը դեռ ևս հազուադէպ են: Ստանդարտ ալսպիսի դէպքերը դեռ ևս հազուադէպ են: Ստանդարտ ալսպիսի դէպքերը դեռ ևս հազուադէպ են:

Սակայն շատ անգամ գործը այստեղ բաւական քաջքաշում է: Երբեմն չհասութիւնը, երբեմն գործակալի ընչաւում է: Երբեմն չհասութիւնը, երբեմն գործակալի ընչաւում է: Երբեմն չհասութիւնը, երբեմն գործակալի ընչաւում է:

Բայց հոգեւոր իշխանութեան հրամանը դեռ բաւական չէ, որ քահանան կատարէ պսակադրութեան խորհուրդը. հարկաւոր է նաև տանուտիրոջ «տէր-ողորմեան», ուստի և՛ փեսացուի հայրը գնում է նրա մօտ, մի շիշ օղի, 30—40 կ. դրամ տալիս և ստանում այն:

ՏՇՏԸՄԱՂ

Պսակի պատրաստուելով՝ աղջկայ և տղի տնեցիները լաւ մաքրում են տները և սիւնների ճակատները ալիւրով խաշած և նախշում: Ապա տղատէրը չորեքշաբթի, իսկ աղջկայ տէրը հինգշաբթի պատրաստում է հարսանեաց հացը: Մի կին շրջելով բոլոր բարեկամների մօտ, հրաւիրում է գալ տըշտամաղը շնորհաւոր անելու: Ամէն մինը վերցնում է կամ մի կտոր պանիր, կամ իւղ, կամ թել կամ մի քանի ձու, և կամ մի քանի կոպէկ և գալիս հրաւիրողի տունը, շնորհաւորում, օրհնում և բերածը տալիս տլիւր մաղողին:

Երբ մեծամասնութիւնը հաւաքուած է լինում, մի քանի գիւղերում մի պառաւ կին սկսում է մաղել այսպէս. մի մի բուռ ալիւր վերցնելով՝ ածում է մաղի մէջ և ասում. «էս հօրս փայլը, էս մօրս փայլը, և այլն, էս մեռելների օրհնութիւնը ընի էս խէր պընատեղիս վերայ»: Նրանից յետոյ արդէն մաղում է հացարարը: Իսկ մի քանի ուրիշ գիւղերում, օր. Ազնէքում, սկզբում եօթը աղջիկ են մի մի մաղ մաղում և ապա հացարարը՝ այն էլ մինչև մի բուլբլ նուէր ստանալուց յետոյ: Նոյն գերդաստան ամենից պառաւին էլ բերում են, որ նա առաջինը ջուր ածէ: Ալիւրը մաղելուց յետոյ բոլոր հիւրերին ընթրիք են տալիս, որից յետոյ հեռաւոր բարեկամները գնում, իսկ մօտիկ բարեկամներից մի քանիսը մնում են օգնելու: Այդ գիշեր թխում են բաւական թուով գաթայ և հաց: Թխելուց յետոյ մի մի զոյգ հաց են բաժանում բոլոր բարեկամներին:

Առաջները համարեա միշտ, իսկ այժմ միայն մի քանի հարուստ գիւղերում նոյն օրը, կամ ուրբաթ, աղի տնից տանում են աղջկայ տունը մի կենդանի եզ, մսացուք, վզովը մի շարք խնձոր կապած: Առաջից գնում են դաւուլ-դուռնան, իսկ յետեւից եզ մորթողը, դանակը ձեռին պատրաստ: Աղջկայ տան առաջ բաւական ածելուց յետոյ, եզ մորթողը վայր է ձգում եզը և դանակը դնելով վզին սպասում, մինչև որ մի բուլբլ նուէր է ստանում, և ապա մորթում:

Այս եզի կէսը տալիս են աղջկայ տնեցիներին, իսկ միւս կէսը տանում աղի տունը:

Մորթելու ժամանակ փեսացուն և քաւորը դնում են իրենց աջ ոտերը եզի վրայ, իսկ փեսացուի քոյրը կամ մի ուրիշ մօտիկ ազգական բերում է մի կողպէք և արեան տակ բռնելով՝ կողպում, որպէս զի քաջքերը ևս կողպուած մընան և չկարողանան վնասել: Այդ կողպէքը այդպէս կողպած պահում են մինչև թագի վերացումը, երբ նորից հանգիստւոր կերպով բաց են անում:

Նոյն օրը կանայք պատրաստում են մի կամ երկու հաւ փեսի առաջ տանելու: Հաւը մորթելուց և փետրելուց յետոյ գլուխը նորից կարում են վզին. ապա թելի վրայ քիշմիշ անցկացնելով՝ փաթաթում հաւին, այնպէս որ ամբողջ հաւը պատած է լինում քիշմիշով, ապա մէջքին էլ նոյն քիշմիշով մի թամբ շինում, փորոտիքն էլ լցնում են թթուեղէնով:

Աղջկայ տանն էլ պատրաստում են ծառը, յատկապէս փեսացուի առաջ բերելու համար:

Ծառը պատրաստում են աղջիկները. վերցնում են մի փայտ և ամրացնում գոյնգգոյն թելերով զարդարուած մի կտոր տախտակի վրայ: Յետոյ ուրիշ փայտեր են կապում այդ փայտից և սրանց վրայ կապում խնձոր, տանձ, նուռ և այլն: Ծառի ճիւղերը միացնում են միմեանց հետ վերան քիշմիշ և սիսեռ անցկացրած թելերով: Ծառի ծայրին էլ ամրացնում են վերոյիշեալ կերպով պատրաստուած մի հաւ: Ծառի վրայ սովորաբար լինում է մի ֆուռտ քիշմիշ և 5—8 ֆ. միրգ: Ծառը տանելիս տախտակի վրայ վառում են 2 կամ 4 մոմ:

ՔԱՒՈՐ

Գիւղերում քաւորներն մեծ նշանակութիւն ունին: Նրանք ոչ միայն հարսանեաց, այլ և ուրիշ հանդէսների ժամանակ միշտ հրաւիրւում և լաւ հիւատիրւում են: Իւրաքանչիւր գերդաստանի քաւոր է լինում մի ուրիշ գերդաստանի:

նաժ պարելով առաջ են գնում: Երբ հասնում են եկեղեցուն, միքանի մականեր պահապան են կանգնում եկեղեցու շուրջը, որպէս զի թույլ չտան թշնամի մարդկանց եկեղեցու կտուրը քար ձգելու և այսպիսով ամուլ դարձնելու հարսին: Միւսները մտնում են եկեղեցի: Իսկոյն թույլաշին յանձնում է քահանային տանուտիրոջ համրիչը և խնդրում պսակել: Այստեղ էլ թագուորաքոյրերն են հսկում, որ չարամիտ կանայք թել չհանգուստեն և այդպիսով ամուլ դարձնեն հարսին: Քահանան նախ խոստովանեցնում է հարս ու թագուորին և ապա երկուսին միասին չոքեցնելով սեղանի առաջ, իւր շուրջառը ձգում գլխին: Այս ժամանակ թագուորը հանում է իւր գրպանից մի խնձոր, որի մէջ արծաթ դրամներ են խրուած լինում, և ծածկաբար տալիս հարսին: Երբեմն էլ շատանում է միայն մրգեղէն տալով:

Երբ քահանան գինու բոժակը օրհնելով տալիս է թագուորին, առաջ է գալիս հարսնեքոյրը, առնում բաժակը և մնացած գինին խմեցնում հարսին:

Պսակի խորհուրդը կատարելուց յետոյ քահանան ասում է. «Դէհ, թաքաւէրին, թագուհուն սիրողը կէտ տեսնամ»: Ամէնքը մի առ մի մօտենում, համբուրում են թագուորի բռնած Աւետարանը և խաչհամբոյր ձգում: Եւ եթէ մինը չի ձգում, քահանան բարկանում է վերան, գնում սիւների յետևից քաջ տալիս բերում, որ միքանի կողէկ էլ է ձգի:

Երբ տեսնում են, որ այլ ևս ոչ ոք չի մօտենում, շարժւում են դէպի տուն: Սակայն այս անգամ թագուորն ու հարսը միևնոյն կերպ չեն գնում: Դեռ մինչև ամուսնանալը հարսը թագուորին հաւասար էր համարում, ուստի և՛ նրա կողքից էր գնում, բայց այժմ, արդէն ամուսնացած լինելով, ժողովուրդի կարծիքով, նրանից ստոր է, ստիպուած է ամէն բանում նրան հետևելու, ուստի և՛ թագուորը գնում է առջևից, աջ կողմում քաւորը, ձախում՝ փեսեղբայրը, իսկ հարսը թագուորի յետևից, նրա գօտուց ամրացրած թաշկինակը բռնած: Նրա կողքերից էլ գնում են հարսնեքոյրերը:

Եկեղեցուց դուրս գալիս քաւորը հանում է իւր կողքից կապած թուրը և խրում դռնագլխին, որ փեսան ու հարսը տակովն անցնեն և սատանաները չը կարողանան նրանց խփել: Այժմ արդէն մականների ուրախութիւնն իւր գագաթնակէտին է հասնում, պարը, ուռան, հրացանաձգութիւնը քանի գնում սաստկանում են:

Ամէնից առաջ գնացքը ուղղւում է դէպի «օճախ»-ները, ուր հարս և փեսայ երեքական անգամ չոքում և համբուրում են օճախից, խուսկ ծխում, խաչհամբոյր ձգում: Ծանապարհին հարսը կամ փեսի բարեկամները և քաւորանք հրաւիրում են հարս ու թագուորին իրենց դուռը, ուր սրանք կանգնում են, իսկ մականները սրանց առջև պարում: Հրաւիրողը օղի կամ գինի է բաշխում մականներին և մի նուէր տալիս թագուորին կամ հարսին. օրինակ, մի չարղաթ, մի լաչակ ձրգում հարսի գլխին. մի թաշկինակ, կամ մի օսկապ կապում *) թագուորի վիզը: Հեռու բարեկամներն էլ մի մի աման ձուածեղ, հալուա, կարմիր ձու, փլաւ, ընկոյզ, գինի, օղի, և այլն, են բերում, նախ մի մի բաժակ տալիս թագուորին ու քաւորին և մի մի էլ պատրաստած պատառ ներկայացնում նրանց և ապա մնացածը տալիս մականներին:

Միքանի բարեկամ կանայք էլ հարս ու թագուորը իրենց դռնով անցկենալիս՝ կտրից ընկոյզ են շաղ տալիս վերաները: Պիտի երևակայել, թէ ինչպիսի իրարանցում է տիրում մականների մէջ, որ աշխատում են միմեանց ձեռքից խլիլել ընկոյզները:

Վերջապէս գնացքը մի երկու ժամից հասնում է «հարսնեքատունը»—հարսի տունը: Միքանի գիւղերում այս միջոցում մի հաւ են բերում քաւորի տանից: Մի մական այդ հաւը, իսկ մի ուրիշը մի դաշոյն ձեռներին բռնած պարում են: Եւ երբ պարը վերջանում է, քաւորը առնում է դաշոյնը և հորիզոնական կերպով բռնում և հրաւիրում թագուորին: Սա էլ վերցնում է հաւը, գլխից և ոտներից բռնում

*) Օսկապը (ուսկապ) մի ծակ քսան կոպէկանոց է, որ կանանց կարմիր թելով կապում են ուսովը:

նր: Յետոյ թագուորը առաջ է անցնում և քաւորի ու փես-
եղբօր հետ գնում. իսկ հարսը հետևում է նրան, նրա գո-
տուց կապած թաշկինակից բռնած: Մականները սրանց շըր-
ջապատած են լինում և պարելով՝ «ուռա» բղաւելով առաջ
գնում: Երբ մօտենում են տանը՝ թագուորի մայրը մի սկու-
տեղի մէջ երկու լաւաշ հաց և մի փոքրիկ ափսէի մէջ կը-
րակ, վերան խոնկ դրած, պըտըտեցնում է տան չորս ան-
կիւնը, ապա դուրս գալիս և երեք անգամ պտտում թագ-
ուորի ու թագուհու շուրջը: Յետոյ բարձրանում է մի բար-
ձր տեղ և ընկոյզ կամ կաղին շաղ տալիս հարսի գլխին *):
Ապա մօտենում և համբուրում է հարսի ճակատը: Սա էլ
խոնարհում և համբուրում է նրա ձեռքը: Այս միջոցին տա-
նեցիներէից մին իւղի կարասը բերում, ներկայացնում է թա-
գուհուն, և սա միքանի կոպէկ ձգելով իւղի մէջ՝ մատը իւ-
ղոտում, քսում է դռնագլխին և սկեսուրի մազին: Իսկ սկեսու-
րըն ասում է. «Զեռնդ ընի եղի մաշին, քը մատաղ»: Յետոյ
հրաւիրում է ներս, բայց սա չի գնում, մինչև որ կերասարը
գալիս և մի ընծայ է խոստանում: Հարս ու թագուոր մըտ-
նում են ներս և չոքում համբուրում օճախը: Այս ժամա-
նակ հարսը գրպանից խոնկ է հանում և ձգում օճախը:
Իսկոյն տան ծերունին մօտենում և հէնց այդ օճախի մօտ
օրհնում է նրանց **): Յետոյ հարսին տանում կրկին փա-
կում են նոյն կերպ պատրաստուած պուճախում: Անմիջա-
պէս սկեսուրը մի տղայ գրկում, տանում հարսի գիրկն է
դնում, ասելով. «Բարով դու էլ մին տղայ բերես, քը մա-
տաղ»: Հարսը, որ մինչև այդ ժամանակ կանգնած է լինում,
գրկում է երեխային և նստում: Յետոյ գրպանից հանում է
մի զոյգ փոքրիկ գուլպայ և տալիս երեխային:

Միքանի գիւղերում էլ (օր. Ծօշում) պուճախում մի
համետ են գնում և դիտում. եթէ հարսը վերան նստի, դա

*) Ծօշու գիւղում կոպէկանոցներ էլ են շաղ տալիս:

**) Ո՛րքատ նմանութիւն Ետրուսքների սովորութիւններին:

նշանակում է, որ նա յիմար է, իսկ եթէ մօտը կանգնի՝ դա
ապացոյց է, որ խելացի է:

Երեկոյին տեղի է ունենում հարսի տան նման ընթրիք,
որի ընթացքում «ծառեր» են բերում: Գիշերը ուշ հիւրերը
ցրւում են և մնում է միայն փոքրիկ հարսնեղբայրը, որ
քնում է հարսի մօտ և հսկում նրա վրայ: Սա չի թոյլ տա-
լիս, որ հարսի քնած ժամանակ բանան երեսը, տեսնելու
թէ նա ո՛րքան գեղեցիկ է:

ՄԱԾԱՐՔ

Կիրակի օրը գնում ամբողջ գիւղի աղամարդ մեծերին
հրաւիրում են, և այն օրուայ հրաւէրը մածարք է կոչւում:

Կէսօրին մօտ ճաշ են տալիս, որի ընթացքում առա-
տութեամբ բաշխում են գինի և օղի, որ հրաւիրեալների
գլխները տաքանան և զրպանները փոքր ինչ լայնանան:

Երբ հացկերոյթը վերջանում է, թմբկահարը երեք ան-
գամ խփում է թմբուկին և կանչում. «Ա՛ջամհատ, մեր խը-
նամին գինի շատ օնի. հալա քէփը ետնան ա ըննական.
մինչի խոզը ծառը եր ընելը քէփ ինք ըննական. հըմէկ մին
մինչի խոզը մին թագա խաբար ա եկալ, ասիմ»: Մե-
պատառ տալ ըրէք մին թագա խաբար ա եկալ, ասիմ»: Մե-
ծամասնութիւնը լռում է: Սա իսկոյն թմբուկը տանում դը-
նում է տանուտիրոջ առաջ: Այս ժամանակ առաջ է գալիս
թագուորի հայրը կամ մայրը և բերում մի կարմիր մետաք-
սէ մեծ չարսաւ է ձգում թմբուկի վրայ:

Հիւրերը մէկ մէկ, ազգակցութեան և կամ հարստու-
թեան կարգով դրամ են նուիրաբերում յօգուտ թագուորի:
Թմբկահարը առնում է դրամը, ցոյց տալիս բոլորին և բը-
ղաւում. «Ա՛ թագաւորէն ջամհատ»: Զուռնաչին պատասխա-
նում է. — Հրամամ. Թմբկահարը՝ «Ատուածէն հրամանքը քեզ,
(այս ինչը) մեր թագաւորէն սէրին բերալ ա մին հինգ մտ-
նէթ, շէն կենայ, շէն»:

— Շէն կենայ, կրկնում են բոլորը: Սովորաբար ամէն
մինը 20 կոպէկից մինչև 20 ըուբլի նուէր է տալիս: Եւ երբ

մինը աւելի պակաս է տալիս, քան որ թագուորի տնեցիները նրա տնեցիների կանչին տուել են, կռիւ է ծագում: Թագուորի հայրը և կամ բարեկամները նախատում են նրան և ստիպում եթէ ոչ աւելի, գոնէ այնքան տայ: Այս կանչից գոյանում է 50—100 ր.:

Կանչից յետոյ մի սկուտեղի վերայ դրուած երեք բաժակ են բերում և գինի ածելով առաջարկում հիւրերին, որոնք երեք բաժակն էլ միմեանց յետևից խմում են մինը թագուորի, միւսը հարսի և երրորդը քաւորի կենացը: Ով դժուարանում և կամ հրաժարւում է խմելուց, նրան որպէս պատիժ չորրորդ բաժակն էլ են խմեցնում:

ՄԿՐԿՈՉԷՔ

Կիրակի երեկոյեան, բայց առաւելապէս երկուշտբթի առաւօտ, միայն մականները հաւաքւում են թագուորի մօտ և քէփ անում, «ծառի», «լոյս»-երի վրայ եղած մրգեղէնները ուտում, մնացածը իրենց մէջ բաժանում և ապա թագուորի և սրա ծնողաց հետ գնում այդ գերդաստանի ննջեցեալները օրհնել տալիս և վերադառնում: Այս ժամանակ քահանան կատարում է թագի վերացման ծիսակատարութիւնը, որի ընթացքում քաւորը իւր սուրը բռնում է թագուորի ու հարսի գլխին, որպէսզի արգելէ չարերին սրանց խփելու:

*
* *

Այդ օրը, գիշերը թագուորն ու հարսը առաքաստ են մտնում: Հարսնաքուրը պատրաստում է անկողինը, մօտը դնում գինի, միրգ և գինու բաժակով փոքր ինչ մեղր: Քաւորը կտրան և մի կին դռան յետևը թաք կացած են լինում: Խստութեամբ պահանջւում է կուսութեան ապացոյց սաւանը, որ հարսնաքուրը տանում հարսի մօրը և սկեսուրին ցոյց է տալիս: Եթէ հարսը կոյս չի լինում, որ սակաւ է պատահում, շատ անախորժ դէպքեր են տեղի ունենում:

Միքանիսը շատանում են միայն մի լաւ թակելով և բաւական երկար ժամանակ արհամարհելով, ուրիշները ուղղակի վերադարձնում են հօրը, և երկար խօսակցութիւններից յետոյ, գիշանելով հօր տուած նուէրներից, կրկին ընդունում:

Առաւօտեան վաղ տղան վեր է կենում փախչում մի բարեկամի տուն, ամաչելով մինին երևալ: Մի քիչ յետոյ գալիս են մօտ ազգական կանայք «աչքի լոյս», այսինքն շրնորհաւորելու, որ հարսը կոյս է եղել: Չաշին մատուցանում են «քեալլա-փաչա» (ոտ ու գլուխ): Այս ժամանակ մի խնձոր են ման ածում, որի վրայ ամէն մինը մի արծաթ դրամ է ցցում և ուղարկում հարսին: Սա սիրով ընդունում և մինի առաջնորդութեամբ գալիս բոլորի ձեռքերը համբուրում է: Սրանք էլ համբուրում են նրա ճակատը և գոգնակները: Սրանք էլ համբուրում են նրա ճակատը և գոգնակները: Երեկոյեան մօտիկ ազգական տղամարդիկ դառուլ-գուռնի առաջնորդութեամբ թագուորին բերում են տուն, որ ամաչելով մօտենում է ծնողներին և համբուրում ձեռքերը:

Երբ հիւրերն արդէն վերադարձած են լինում, հարսը ջուր է տաքացնում և բերում բոլորի ոտներն աւագութեան կարգով լուանում և փոքր ինչ խոնարհելով՝ համբուրում է, թէև շատերը թոյլ չեն տալիս և մի մի քսան կոպէկանոց ձգում կոնքի մէջ, իբրև հարսին նուէր: Ոտ լուանալիս հարսը զգուշանում է, որ ձախ ոտը առաջ չլուայ, որպէս զի անյաջողութիւնը չպատի:

Միւս օրն առաւօտեան շատ վաղ հարսը վեր է կենում և ամբողջ տունը մաքրում աւելում, աղբը դռան մօտ հաւաքում և իւր քոշերն էլ վերան է դնում: Երբ սկեսուրը վեր է կենում, գովում է հարսի ջանասիրութիւնը և միքանի կոպէկ դնում քոշերի մէջ: Հարսը վերցնում է կոպէկները և նոր դէն ածում աղբը:

Մի շաբթից յետոյ հարսի մայրը կամ հօրեղբօր կինը վերցնում է միքանի գաթայ, մի հաւ, միքանի ֆունտ սապոն, մի սանր, թել, ճաղեր, մի ձեռք հանդերձ և գնում թագուորի տունը «գլխըլլվայ»: Սա լողացնում է հարսին,

լուանում շորերը, այդ գիշեր էլ մօտը մնում և առաւօտեան վերադառնում:

Երբ առաջին անգամ հարսը գնում է աղբիւր ջուր բերելու, իւր հետ ցորեն է տանում և լցնում աղբիւրի ակը: *)

Ե. Լ.

ՏՂԱԲԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Մինչ դեռ կնոջ արգասաւորութիւնը մեծ ուրախութիւն է պատճառում ինչպէս ամուսնուն, այնպէս և ամբողջ գերդաստանին, նրա ամուլութիւնը դժգոհութիւնների և երբեմն ապօրինի կնապահութեան տեղիք է տալիս: Սակայն դեռ այդ աստիճանին չհասած, ամուլ կինը դիմում է «փաճինների» միջնորդութեան և նրանց «գիր անել տալով» յոյս է տածում երեսայ ունենալու: Երբ մարդկային միջոցները անգոր են գտնւում և յաճախ տեսնուող երազները տրամադրում են նրան սրբերի օգնութիւնը հայցելու, վերցնում է մի սպիտակ խոյ և ոտաբութի գիմում սրբի դուռը: Այս տեսակի սրբերից վարանդայում նշանաւոր են Սարիբէկը, Ամարասի Ս. Գրիգորիսը, Սարուշէնի Աւետարանը, Սգնէքի Ս. Յովհաննէսը և այլն:

Մօտենալով սրբի դռանը, ամուլ կինը երեք անգամ չորէնք պտտում է նրա շուրջը և ապա համբուրելով սրբութիւնը, չորած և ձեռքերը գետնին յենած՝ անշարժ մնում է: Այս ժամանակ մի անմեղ մանուկ վերցնում է մի կտոր

*) Այս լոգուածը պատրաստելիս, բացի այն որ ես անձամբ ներկայ եմ գտնուել մի քանի հարսանիքների, այլ և իմ տուած ծրագրով ինձ համար նիւթեր են հաւաքել տարբեր գիւղերից Պ. Պ. Տէր-Սարգսեան, Բալայեան, Իշխանեան, Մելիք Ալլահիբեղեան, Ապրե-սեան, Տէրաթեան և ուրիշներ, որոնց շնորհակալութիւնս եմ լսող-նում:

քար և դնում նրա վզին: Քահանան անմիջապէս ձգում է նրա վրայ իւր շուրջաւը, և աղօթքներ կարդում: Մի կին էլ նրա մօտ հսկում է, որ ոչ ոք չգիպչի նրան և խանգարէ նրա խնդրուածքը:

Կինը ջերմեռանդութեամբ աղօթելուց յետոյ խոստանում է եօթը գիւղ ման գալ, «մատաղ հաւաքել», ոչխար առնել և բերել «նրա ոտքի տակը», եթէ իւր խնդիրը կատարի ու մի որդի տայ:

Եթէ այս միջոցը ևս չի օգնում, գնում երեք անգամ անցնում է տղայ տուող Ծակ քարերից՝ նոյն խնդիրը կրկնելով:

Միևնոյն ժամանակ լսելով կախարդ կանանց, ամուլ կինը փոխում է իր ննջարանը, կարծելով թէ այդտեղ քաջքեր կան, որ թոյլ չեն տալիս որդի ունենալու: Մուլթ ժամանակ տաք ջուր դուրս չի ածում, մուլթ տեղը ջուր չի խմում, որովհետեւ չար սատանան այդպիսի տեղերից պակաս չի լինում: Երբեմն էլ չբերքութիւնը «կոխից» լառաջացած են համարում: Այս պատահում է, երբ նոր պսակուած ժամանակ հարսի մօտ չար և անմաքուր մարդիկ են գալիս: Կոխուած կինը եօթը տարի ամուլ է մնում, և եթէ սրանից յետոյ էլ որդի չի ունենում, այն ժամանակ նրան տանում, սպանուած մարդու գերեզմանի վրայ ջուր են խմացնում, ննջեցեալի տակով անցկացնում, կամ նոր պսակուածների տան կտրով ման ածում և այլն:

Մինչդեռ քաղաքում լղի կնոջ դրութիւնը փոքր ինչ լաւ է, գիւղում սաստիկ աննախանձելի է: Գիւղացի կինը լղութեան նոյն իսկ վերջին օրերում չի ազատում տնային ծանր աշխատանքներից. պատահել են դէպքեր, երբ կինը տղայ է ծնել ծանր կուժը ուսին, աղբիւրի ճանապարհին, և կամ այգում, միայնակ աշխատելիս: Տատմօր օգնութիւնը բոլորին չի հասնում:

Երկունքը սկսուած միջոցին հրաւիրում են տատմօրը և կնոջը առանձնացնում մի սենեակում: Եթէ երկունքը երկար է տևում, սկսուողը փեշը ջուր ածած՝ առաջարկում է

որ սովորաբար ութ օր է տևում, ծննդկանին ջրի փոխարեն գինի, պղպեղով պատրաստված տաք կերակրներ և քաղցրեղեններ են տալիս: Տատմայրն էլ օրը մի անգամ լողացնում է նորածնին և լուանում շորերը:

*
* *

Մկրտությունն նախընթաց երեկոյին ծննդկանի տնից «սեղան» են ուղարկում կնքահօրը, որ բաղկացած է լինում զոյգ թուով գաթայից, երկու զոյգ հացից, մի եփած հաւից, մի գաւ գինուց, մի շիշ օղուց և մի զոյգ գուլբայից: Տանողը միևնույն ժամանակ հրաւիրում է կնքահօրը գալ միւս օրը երեխան կնքելու: Նոյն երեկոյին ուղարկում են նաև քահանային. մի զոյգ հաց, մի զոյգ մոմ, մի գաւ գինի կամ մի շիշ օղի և հրաւիրում գալ երեխան մկրտելու: Միւս օրը տատմայրը վաղ առաւօտեան գալիս է և պատրաստում երեխային եկեղեցի տանելու: Գալիս է և՛ կնքահայրը, իւր հետ բերելով մի զոյգ մոմ, նարօտը և մի գունաւոր թաշկինակ: Գիւղերում սովորաբար եկեղեցումն են մկրտութեան խորհուրդը կատարում և միայն եկեղեցի չեղած դէպքում տանն են մկրտում և համարեա միշտ՝ թոնրի վրայ:

Մինչդեռ եկեղեցում կատարում են մկրտութեան խորհուրդը, տատմայրը մի փոքրիկ շիշի մէջ մեռնաջուր ածած շտապով վերադառնում է տուն և լուանում ծննդկանի ձեռները, որպէս զի նրանք սրբուած լինեն և կարողանան գրկել մեռնուած մանկան: Լուացուած ջուրն էլ ածում է օճախը, իսկ շիշի միջի աւելացած ջուրը տալիս տնեցիներին պահելու, որպէս զի ապագային կարողանան «հարամօտած» ամաններն ու իրերը սրբել: Նոյն միջոցին գալիս են և՛ սանամայրն ու ծննդկանի մայրը: Առաջինը բերում է «ծննդագեւաթ» — մեղրով ու շաքարով պատրաստուած ձուածեղ — ծննդկանի համար, իսկ երկրորդը մի ձեռք հագուստ նորածնի համար:

Վերջապէս քահանան «Լոյս 'ի լուսոյ» շարականը երգե-

լով առաջնորդում է կնքահօրը, որ երեխան բազուկների վրայ առած բերում է տուն և տալիս ծննդկանին: Սա համբուրում է կնքահօր ձեռքը և ապա առնում երեխան: Քահանան իւր «Պահպանիչը» աւարտելուց յետոյ շնորհաւորում է հետեւեալ կերպով. «Շնորհաւոր մկրտութիւն, Աստուած տըռուել է, ամուր ձեռք պահէ, հօրով, մօրով ու բախտաւոր զաւակ լինի. այն հացիցն ուտէ, որ ոչ հատնէ, ոչ պակասէ»: Յետոյ դառնալով ներկայ եղողներին՝ ասում է. «Ես ձեզ համար մի մեռնաթաթախ երեխայ բերի, որով ամենքդ էլ ուրախ էք. դէհ, եկէք տեսնեմ դուք ինձ թնջ էք տալու, որ ես էլ ուրախանամ»: Նախ ծննդկանը, և ապա կնքահայրն ու հանդիսականները համբուրում են խաչը և խաչհամբուր ձգում: Սրանից յետոյ բոլորը նստում են ճաշելու, օրուայ որ ժամանակն էլ լինի, միևնույն է, որից յետոյ արդէն՝ ցըրւում են:

Երեք օրից յետոյ տատմայրը նորից է գալիս և «երեխայի մեռնը վեր առնում»: Գլխի տակը աղօթքներ շնջալով՝ լուանում է երեխայի մեռնը քսած տեղերը մի մաքուր ամանի մէջ, յետոյ լողացնում է նրան մաքուր ջրով, առանց սապոնի, և ջուրը ածում թոնիրը: Սրանից յետոյ արդէն՝ նա իւր վարձն ստանում և գնում է: Այնուհետեւ տնեցիներն են մինչև քառասունքը լրանալը երեխային օրը մի անգամ լողացնում:

Մի քանի օրից էլ ծննդկանն է վեր կենում: Առաջին անգամ ոտը գետնին դնելիս նա երեք անգամ խաչակնքում է երեսը և աղօթքներ շնջում: Սակայն մինչև քառասունքը լրանալը նա տանից դուրս չի գալիս, արեգակի երես չի տեսնում, ոչ լողանում է և ոչ էլ գլուխը լուանում, այլ ամբողջ ժամանակը զբաղուած է նորածնի հոգսով, այսպէս՝ երբ բոլջ ժամանակը զբաղուած է նորածնի հոգսով, այսպէս՝ երբ տան մօտով ննջեցեալ են անցկացնում, իսկոյն ինքը կանգնում և երեխային էլ բարձրացնում է. երբ մի ուրիշ ծննդատան մօտով ննջեցեալ են անցկացնում, իսկոյն ինքը կանգնում և կամ մի կասկածելի անձնաւորութիւն է գալիս ծննդկանի ննջարանը, նա չի թոյլ տալիս նրանց ներս մըտնելու, մինչև որ նորածնին գուրս չի հանել տալիս և ա-

պա ներս բերում: Եւ եթէ նա այդպէս չի վարւում, երեւան «կոխում» է, այսինքն սաստիկ լղարում է և միշտ լալիս է: Այսպիսի հիւանդութիւնից բժշկելու համար նրան լողացնում են կատուի ձագի և կամ հօր գուլպաների վերայ, և եթէ սրանք չեն օգնում, տանում մի սպանուած մարդու գերեզմանի վրայ երեխայի ոտները լուանում են, յետոյ գերեզմանի քարերից մինը վերցնում և երեխայի վրայով երեք անգամ պտտեցնում են և վերջը մի ձու և մի մեխ թաղում գերեզմանի մօտ, որպէս զի հիւանդութիւնը այնտեղ մնայ:

Քառասունքը լրանալիս ծննդկանը լողանում և գլուխը լուանում է ծղօտի վրայ: Յետոյ այս ծղօտը վառում են, որպէս զի քաջքերի հետքերը կտրեն: Ապա նախ օրօրօցը, յետոյ երեխային և վերջը ծննդկանին դուրս են հանում տնից և «արևի երեսն դուրս բերում»: Երեկոյին հաւաքւում են բարեկամներն ու հարևանները և նրան ու երեխային եկեղեցի տանում, ուր քահանան կատարում է քառասունքի ծէսը: Այնուհետև արդէն ծննդկանը ազատօրէն կարող է դուրս գալ տնից:

Երեխայի եղունգները առաջին անգամ ոսկու կամ արծաթի վրայ են կտրում, որպէսզի նրա մատները միշտ ոսկու և արծաթի մէջ լինին:

Եւ երբ երեխայի առաջին ատամները երևում են, մայրը «կճեխաշ» է անում.— եփում է ցորեն, լոբի, նոխուդ (սիսեռ), բակլայ և հետը խառնում կաղին, քիչմիշ, լաբլաբու: Յետոյ նստեցնում է երեխային մի սփռոցի վրայ և առաջը մի գանակ և մի հայելի դնում: Ուրիշ փոքրիկ երեխաներ էլ կանչում նստեցնում է այդ երեխայի շուրջը և պտտրաստուած կճեխաշը ածում ատամ հանող երեխայի գլուխին: Մինչդեռ երեխաները խլխլելով կճեխաշը ուտում են, մայրը դիտում է, թէ իւր որդին նախ գանակը, թէ հայելին է վերցնում, որովհետև եթէ առաջինը վերցնի, ապագայում մի եղբայր է ունենալու, իսկ եթէ երկրորդը՝ մի քույր:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ընտանիքի մէջ ամենից յարգուածը մայրն է: Մօր անմիջական իրաւասութեան տակ է գտնւում ընտանիքի ներքին կառավարութիւնը, ընտանիքի ղեկը: Նա վերին աստիճանի աշխատասէր է և գործունեայ, իւր անձնական օրինակով նա ազդում է ընտանիքի միւս անդամներին վրայ: Մայրը միաժամանակ հրամայում է հարսներին, աղջիկներին, թոռներին և թէ հասակն առած, ամուսնացած որդիներին: Ընտանիքի մէջ ոչինչ ծածուկ չէ նրանից. նրա սուր աչքը տեսնում է ամէն ինչ. նա գիտէ ամէն մի գաղտնիք, բայց և վերին աստիճանի գաղտնապահ է: Նա դէպի իւր ամուսինը շատ զգուշ է և միմիայն ամենակարևոր տեղեկութիւններն է հաղորդում կամ նրա հետ խորհրդակցում: Այդ պատճառով ընտանիքի անդամները իրենց կարիքները կամ սրտի դարդերը համարձակ յայտնում են մօրը, հաստատ հաւատացած լինելով, որ տան միւս անդամները չեն իմանալ այդ:

Հայրը այստեղ համարւում է մի հիւր, կամ աւելի լաւ է ասել, մի մշակ, որ աշխատում է դրսում, լցնում է տունը ամէն տեսակ բարիքներով, այդ բոլորը յանձնում է կնոջը և հաշիւ չէ պահանջում ընտանիքում տեղի ունեցող ծախսերի մասին, հաստատ հաւատացած լինելով, որ կինը աւելի ժլատ է քան ինքը: Սակայն հայրը տան մէջ մի խորհրդաւոր անձնաւորութիւն է, նրա տան եղած ժամանակ ընտանիքում տիրում է սրբազան լուծիւն, հարսերը ծածտանիքում տիրում է սրբազան լուծիւն, հարսերը ծածտանիքում են երեսները, աղջիկները քաշւում են մի անկիւն և իրենց բանին կենում, ամուսնացած տղամարդիկ իսկոյն հեռացնում են իրենցից զաւակներին, որպէս զի հայրը չտեսնէ և նախատի *):

*) Որդին կամ հարսը մեծ ամօթ են համարում հօր ներկայութեամբ երեխային դրկել և գզոյթել, ուստի նրա ներս զաւուն պէս երեխային յանձնում են տան պառաւին կամ աղջկան:

Հօր ու մօր այս յարգանքը տևում է մինչև նրանց ծերութիւնը: Հետզհետէ ծերանալով նրանք կորցնում են և իրենց գիրքը: Որդիներն այլ ևս չեն լսում ծնողներին: Հարսները ջողաբ (խօսքին-խօսք բերել) են տալիս, շատ անգամ ծաղրում, ծիծաղում: Նոյն իսկ ամենաբռնակալ հայրը ծերանալով և ուժից ընկնելով, խոնարհւում, մեղմանում է և ակնածում որդիներից ու հարսներից:

Վարանդեցի հայ կին

Հօրն ու մօրը քիչ ու շատ յարգում են այն ժամանակ, երբ երկուսն էլ կենդանի են: Նրանց կենդանութեան ժամանակ որդիները կամ հարսները ոչ մի գոգոհութեան նշան չեն ցոյց տալիս: Իսկ մէկը կամ միւսը դրանցից պակասելով, կարծես պակասում է և կենդանի մնացածի յարգանքն ու իրաւունքը: Այս է պատճառը, որ ծերունիները

յաճախ կրկնում են «Աստուած, էնքան մեր խեղանք պահիս, չը քորանք ես մեռնիմ, հարսին նան տղի ումուդ չընգնիմ»:

Կինն էլ ասում է ամուսնուն. «Քու շոքը ոչ պըկասի իմ գլխան. թա չէ տղերքդ նան հարսներդ ինձ սաղ սաղ կոլ կտան»:

Աշխատանքի անընդունակ մարդուն տան անդամները հաւասարապէս ատում են, նրա գոյութիւնը ձանձրոյթ է պատճառում ամեն մի անդամին: Մանաւանդ վերջինիս գոյութիւնն անտանելի է, երբ իրենց կենդանութեան ժամանակ ընտանիքի անդամներից մի ջահիլը մեռնում է: Ամէնքը կշտամբում են ծերունուն, ամէնքն էլ վրան գողում են. «Քաւթառ գըլխակեր, էնքան կըննական ըս, որ լոխիս գըլխըներն օտիս ետաւ գիօրբագիօռ ընիս»: Խեղճ ծերունին ակամայից լռում է և ոչինչ չի պատասխանում, կարծես ինքն էլ խոստովանում է, որ շատ է ապրել:

Սովորութիւն կայ, երբ այդ տեսակ երկարակեաց ծերունին մեռնում է և եթէ նրա մահից յետոյ ընտանիքի անդամներից մէկն ու մէկը հիւանդանում է, գնում են մեռած ծերունու գերեզմանը փորում, գլուխը մարմնից բաժանում և աչքի մէջ մի փայտ տնկում, որպէս զի հիւանդն էլ չմեռնի: Ասում են իբրեւ թէ աչքը տան վրայ է գնացել և մինչև ընտանիքի անդամներից մէկին չտանի, չի հանգըստանալ: Գլուխը մարմնից բաժանելով իբրեւ թէ ազատւում են այդ փորձանքից:

Հօր մահից յետոյ ընտանիքի կառավարութեան ղեկը անմիջապէս անցնում է մեծ որդուն. եթէ վերջինս չունի ոչ մի պակասութիւն և շատ փորձուած է, իսկ եթէ անընդունակ է և գիրք չունի թէ տանը և թէ հասարակութեան մէջ, այս դէպքում կառավարութիւնն անցնում է միւս եղբայրներից ամենից ընդունակի ձեռքը:

Ընտանիքի գլուխը հօր մահից յետոյ համարւում է մեծ որդին, թէև չունի այն լայնածաւալ իրաւունքները, ինչ որ հայրն ունէր: Մեծ եղբայրը յարգուած է ընտանիքի անդամներից հաւասարապէս: Նա միմիայն կատարում է թեթև աշ-

փնթփնթում է և զբանով տրտայտում իւր դժգոհութիւնը կամ ուղղակի պատասխանը դարձնում է և սկեսրոջ հայհոյում:

Ընդհանրապէս հարսերը շատ ամօթխած և համբերատար են լինում: Սկեսրոջ անտանելի վարմունքը, զրկանքը, անէծքն ու ծեծը հարսը լռելեայն տանում է և ոչնչով չի փոխարինում, միայն, ինչպէս ասում են, «դանակը ոսկւին» հասնելուց յետոյ, այլ ևս չի համբերում և «ջողաք» է տալիս: Պատճառ որ Վարանդայում աղջիկը շատ շուտ են մարդու տալիս: 13 տարեկան հասակում ամուսնանալը սովորական երևոյթ է այստեղ: Մատաղ հասակում աղջիկը զրկուելով ծնողների խնամակալութիւնից և ընկնելով իրեն բոլորովին անձանօթ մի ընտանիք, կորցնում է իւր ազատութիւնը և համարձակութիւնը: Նա դատապարտւում է լռութեան և անվերջ համբերութեան: Սկեսուրը հայհոյում է, մազերը քաշում, մինչև անգամ ծեծում, հարսը համբերում է և չի համարձակւում ամուսնուն գանգատուել, իսկ եթէ փորձում է գանգատուել, փոխարէնը կամ հայհոյանք և կամ ծեծ է ստանում: Մինչև անգամ, երբ աղջիկը յուսահատուած դիմում է իւր ծնողներին և իւր վիճակի մասին գանգատում, վերջիններս ոչ միայն չեն ուզում լսել նրա գանգատը, այլև նախատելով յետ են ուղարկում սկեսրանց տուն, առարկելով, թէ հարսը պէտք է համբերէ:

Հարսը բացի տեղրկնիկների և տալերի հետ խօսելուց, ուրիշների հետ երկար ժամանակ անխօս է մնում:

Սկեսուրի հետ չի խօսում մինչև երեսայ բերելը *): Կեսրարի հետ մինչև մահը, իսկ եթէ սա ցանկանում է, որ հարսը իւր հետ խօսի, մի ընծայ է տալիս և հետը

*) Պատմում են, թէ Նոյի կինը հարցրել է իւր հարսերին, թէ ինչու թոնիրը չեն վառել. սրանցից մինն էլ պատասխանել է, թէ թոնրի միջից ջուր է դուրս գալիս: Աստծուն շատ անհաճոյ է եղել, որ հարսը համարձակուել է սկեսուրի հետ խօսել, ուստի և՛ հրամայել է, որ տալից ջուրը բարձրանայ և ջրհեղեղ լինի: Պատմող կինը սառտիկ յարձակւում էր շուշեցի հարսերի վրայ, որոնք խօսում են իրենց սկեսուրների հետ:

խօսեցնում, բայց դա լինում է այն ժամանակ, երբ հարսը տղային կամ աղջկանը պսակում է:

Տեղրի հետ մնում է անխօս մինչև 10 տարի և խօսում է միմիայն տեղրի հաճութեամբ. կնքահօր հետ մինչև մահը, կնքահօր կողմի բարեկամներից ամենափոքր երեսայի հետ նոյն իսկ անխօս է մնում:

Գերդաստանի մէջ ամենից շատ կուռւում են տեղրկնիկները:

Կռիւր ծագում է հետեւեալ պատճառներից.

Երբ մէկը իւր երեսայի համար նոր հագուստ է կարում, միւսը ոչ, մանաւանդ երբ հարսներից մէկը երեսայ չի ունենում և պահանջում է, որ նոր կտորից իրեն ևս բաժին տան:

Երբ լուսացքի ժամանակ մէկը շատ լուսացք է անում, միւսը քիչ:

Երբ մէկին շատ են բանեցնում միւսին քիչ:

Երբ մէկը ճակատին ոսկէ դրամներ է շարում, միւսը ոչ:

Երբ տեղրկնիկը ծածուկ մի բան է կատարում և միւսները յայտնում են իրենց ծնողներին: Երբ մէկի օժիտը շատ են բանեցնում, միւսինը քիչ:

Երբ մէկն ունենում է մի կամ մի քանի փեսայ և նրանց ծածուկ ուտեցնում, խմեցնում է:

Երբ մէկի ամուսինը ծածուկ սիրում է տեղրկնիկներից մէկին և ինքն իմանում է:

Կռուելու ժամանակ միմեանց հայհոյում են. «Պոչերդ կտորիմ». «Ծամերդ տըխտակին սանրիմ». «Աչքդ հըրթըլուսին մնայ, ետքդ ճըլկուորին փոսին». «Ծծերաւդ չանգալ ընկնիս». «Քանց ջուր շատ քըրըքար կեաս». «Մին ծըկիս, հըգեր փքիս». «Հանց օրի կեաս, օրին ծննդականը թըմաշա կեայ»:

Ամուսինների մէջ ևս կռիւներ են պատահում, բայց ոչ այնքան ստէպ, սակայն նոյն ծեծը, նոյն կռիւը, նոյն հայհոյանքը տեղի է ունենում և այստեղ:

Առաւելապէս կուռւում են.

Երբ կինը ծածուկ սիրած է ունենում և ամուսինն իմանում է:

Երբ սկեսրոջ հետ «եօլա» չի գնում և սա գանգատում է որդուն:

Երբ աղջկայ ծնողները խոստացած օթիտը չեն տալիս կամ ձգձգում են:

Երբ ամուսինը օտարութիւնից դառնալով իմանում է, որ կինն իրեն դաւաճանել է:

Երբ մարդն ուզում է կնոջ բերած գորգը կամ կապերտը ծախել և պարտքը տալ, կինը հակառակում է և թոյլ չէ տալիս:

Երբ ընտանիքի միւս անդամները շատ են վիրաւորում և վշտացնում կնոջը և վերջինս մի քանի անգամ գանգատում է ամուսնուն և բաւականութիւն չստանալով թողնում, գնում է հօրանց տուն:

Ամուսինը գնում է մի կերպ համոզելու և տուն բերելու, կինը դիմադարձութիւն է անում և չի համաձայնում, այստեղ ամուսինը դիմում է ծեծի և բռնութեամբ տուն բերում:

Աշխատանքն ընդհանրապէս ընտանիքի անդամների մէջ չէ բաժանուած: Բուրդ գզել, մանել, գորգ ու կապերտ գործել, այս և սոյնանման գործեր կատարում են միասին և ոչ ոքի մասը որոշուած չէ: Որոշուած են միմիայն հետեւեալ աշխատութիւնները.

Կերակուր եփելը և հաց թխելը սկեսրոջ պարտքն է, տուն աւելն ու ջուր բերելը աղջիկն է կատարում, տղամարդկանց գլուխն ու ոտները լուանում է հարսներից փոքրագոյնը, խկ կով կթել, խնոցի հարել, խմոր հունցել և այլ նման գործեր կատարում են միւս հարսերը:

Բաց վարանդացի կնոջ գործունէութիւնը դրանով չի վերջանում: Բացի տնային գործեր կատարելուց նա օգնում է նաև իւր տղամարդին դաշտում:

Դիւղացի կինը աշխատանքի տեսակէտից ոչնչով չէ մնացել իւր ամուսնունց: Նա կատարեալ տնտես է տան և

ժրաջան մշակ դաշտում: Տան աշխատանքը վերջացնելուց յետոյ, նա շտապում է դաշտը: Պէտք է տեսնել, թէ ինչպէս նա մանգաղը ձեռին հնձում է արտը և խուրձեր կապում, խուրձերը կրում կալը, աշտն անում, կալը կալում, թեղում, ցորենը շուտում, ջրաղաց տանում, ալիւր պատրաստում: Արաք քաղհանում, խոտը հարում, չորացնում և դիզում: Այդ դեռ բաւական չէ, այգում ևս թութ թափելիս կամ խաղող քաղելիս հաւասար աշխատում է իւր ամուսնու հետ: Մինչև անգամ անտառ է գնում փայտ բերում, պտուղներ ժողովում: Ահագին դաճանակը ուսին տաւորը կամ ոչխարը պահում: Մի խօսքով կինը գիւղացու համար իւր անբաժան ընկերը, իւր աջ կուռն է: Նա մինչև անգամ կուռի ժամանակ ահագին դաճանակը ձեռին պաշտպանում է իւր ամուսնուն: Դաշտային աշխատանքն երբէք չի խանգարում գիւղացի կնոջ իւր տնային գործերը կատարելու: Նա գարուն գիւղացի կնոջ իւր տնային գործերը կատարելու: Նա ալդ բոլոր գործերի համար ժամանակ է գտնում: Ուշ գիւղ բոլոր գործերի համար ժամանակ է գտնում: Երբ աշխատանքից յոգնած հանգերը, մինչդեռ ամէնքն օրուայ աշխատանքից յոգնած հանգիստ են առնում, կինը նստած ճրագի աղօտ լոյսի տակ կամ տղամարդի պատուոտած շորերն է կարկատում, կամ երեխաների համար գուլպայ գործում, պատռածը կարում, կեղտոտ շորերը լուանում, մաքրում:

Եթէ ժամերով որոշելու լինինք նրա աշխատութեան չափը, կարելի է ասել, որ նա ամառը բանում է օրեկան 18 ժամ, և հանգստանում է միմիայն 6 ժամ: Դիւղացի կինը մինչև անգամ չի հանգստանում կիւրակէ և տօն օրերը:

Սակայն այդ բոլոր աշխատանքը նա կատարում է առանց յոգնելու, առանց մի փոքր տրտունջ յայտնելու: Նա գիտէ, որ իւր ամուսինն այդքան աշխատութիւնը միայնակ կրող է, որ իւր ամուսինն օգնութեան է հասնում և ո՞վ չի կարող կատարել, ուստի օգնութեան է հասնում և ո՞վ կարող է ասել, թէ դա մի թոյլ արարած, մի քնքոյշ կին է:

Ամառը մարդու չափ աշխատում է, ձմեռը գորգ ու կապերտ (որ շատ տարածուած է գաւառիս բնակիչների մէջ) է գործում, վաճառում, հարկ ու բեգառը վճարում, տան

կարիքները հոգում: Այսքան մեծ է վարանդացի կնոջ կոչումը և աշխատանքը, բայց և այնպես ոչ մէկը չի գանգատուում, այլ կատարում են միասին և սիրով:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

Բարոյականութիւնը հետզհետէ ընկնում է այս գաւառում: Այժմ շատ գիւղերում, համարեա առանց բացառութեան, բոլորն է դրել այդ վարակիչ ախտը և հետզհետէ տարածւում է շրջակայ բնակիչների մէջ:

Վարանդան, որ սրանից տասնեակ տարի առաջ ներկայացնում էր մի կուսական երկիր, ուր թագաւորում էր բարոյականութիւնն ու անարատ սէրը, այժմ նահապետական այդ պարզ ժողովուրդը սկսել է արդէն անբարոյականանալ: Վարանդացի կիներ, որ գիտէր հաշտուիլ ամէն տեսակ դառն պայմանների հետ և բացի իւր ամուսնուց ուրիշին չէր ճանաչում, այժմ սիրում է պճնուիլ և ջահելներին դուր գալ: Անբարոյականութիւնը տարածուած է գլխաւորապէս Թաղավարդ, Աւետարանոց (Չանախչի), Թաղլար, Գիշի, Նարտար, Քաթուկ և Նախիջևանի գիւղերում: Անբարոյականութեան տարածման գլխաւոր պատճառները կարելի է համարել, նախ՝ պանդխտութիւնը, որ սաստիկ տարածուած է գաւառի բնակիչների մէջ: Գլխաւորապէս պանդխտում են Բագու, Ղազախ, Պետրովսկ և Անդրկասպեան երկիրները: Վարանդացուն տակաւին նոր ծանօթ այդ երկիրները, մանաւանդ Բագուն իւր նաւթահորերով զբաւել և գերել է իրեն: Օտար երկրների հարստութիւնից շլացած, վարանդացին ծախում է իւր եզն ու գոմէշը, այգին ու արտը և դիմում հարստութեան ու ախտերի այդ բոյները: Տարիներով նա քաջքաջւում է այդտեղ, երեսի վրայ թողնելով ջահիլ կնոջն ու երեխաներին: Նա զբաււում է օտար աշխարհի զեղխ կեանքով, ընկնում է այդ հոսանքի մէջ և վերջ է

վերջոյ կամ կուլ է գնում, կամ թէ չոր կմախք դարձած ու զանազան ախտերով վարակուած իրեն դառնում: Խեղճ կիներ տարիներով սպասում է իւր աճուսնու վերադարձին, համբերութեամբ տանում է ամէն տեսակ զրկանք, նա քամում է դառնութեան բաժակը մինչև վերջին կաթիլը, միայն թէ չի ուզում դաւաճանել իւր ամուսնուն, նրան, որի հետ կապել է իւր բաղդը, իւր պատիւն ու կեանքը:

Սակայն բնութեան այս թույլ արարածը երկար չի կարողանում դիմանալ: Շարունակ լուրեր է լսում, իբրև թէ իւր ամուսինը օտար կին է պահում և մտադիր չէ տուն դառնալու, կամ թէ թղթախաղով և արբեցողութեամբ վատնում է իւր վերջին կոպէկը:

Այդ տեսակ անսպաստ լուրերը, ամուսնու անտարբերութիւնը դէպի իւր ընտանիքը, քաղցը և վերջապէս կրքերը դուրս են հանում կնոջ իւր առաքաստից և ձգում փողոց: Անօգնական կիներ որոնում է իւր բաղդը առաջի հանդիպած մարդու մէջ և ակամայից զոհւում....:

Բ. Երկրի դիրքը: Առհասարակ նկատուած է, որ այդ գեղատ տեղերում շատ է տարածուած անբարոյականութիւնը:

Գ. Գործարանները: Սա կարելի է համարել անբարոյականութեան բուն աղբիւրը: Վարանդայի շատ գիւղերում կան մետաքսի գործարաններ, ուր տղայ և աղջիկ թուով մօտ 100 բանում են միասին: Հսկողութիւնն այստեղ շատ թույլ է, մանաւանդ, որ գործակատարները նոյնպէս ջահել և ամուրի երիտասարդներ են լինում:

Ազատ ծնողների հսկողութիւնից՝ աղջիկները ասում, խօսում և կտտակներ են անում տղաների հետ և հետեւանքն այն է լինում, որ ճարպիկ տղաները շատ հեշտուլանքն այն է լինում, որ ճարպիկ տղաները շատ հեշտութեամբ կարողանում են մոլորեցնել աղջիկներին: Գործարանն ունի մի առանձին բաժանմունք, որտեղ բանում են միմիայն պառաւ կանայք: այդ պառաւները նոյնպէս մեծ դեր են խաղում աղջիկների մոլորեցնելու գործում՝ միջնորդի դեր կատարելով:

Գ. Ներկարարները, որոնց խանութը կանաչք ազատ մուտք են գործում:

Ե. Մանրավաճառները, որոնք շարունակ տնէ-տուն շրջում են և առևտուր անում, գլխավորապէս կանանց հետ:

2. Տատմայրները, որոնք միջնորդի դեր են խաղում և շատ անգամ մոլորեցնում կանանց:

Է. Տեղային երաժիշտները:

ℓ. 20r.rr:

Կանայք ևս նպաստում են անընդունակների խնամքին:

Վարանդաշում գլխավորապես ջահել աղջիկներին ամուսնացնում են հասակն առած մարդուն հետ և երբ կինը հասնում է իւր արբունքին, մարդն արդէն ծերացած է լինում և սա պատճառ է դառնում կնոջ շեղուկելու ճանապարհից և սիրելու աւելի ջահելներին:

Գիւղի ջահելները զանազան միջոցներով աշխատում են գեղեցիկ հարսներին ձեռք ձգել, մանաւանդ երբ վերջիններին ամուսինները բացակայում են գիւղից: Ջահելները մի տեսակ պտրճանք և քաջութիւն են համարում, որ կարողացան այս ինչ կնոջն որսալ, նոյն իսկ պարծանքով պատմում են իրենց շրջանում:

Եթէ տղամարդն ուզում է մի հարսի ձեռք ձգել, մի առանձին տեղ հանգիպելիս աչքով է անում *):

Եթէ կինը նոյնպիսի նշանով պատասխանում է, նշանակում է համաձայն է, և անուհետև որոշում են տեսակցութեան տեղը և ժամանակը:

Պատահում է, որ կինն է մոլորեցնում տղամարդին, այս դեպքում կինը նրան ծաղրում, զանազան ակնարկներ է անում, հայհույում է, կամ տեսներիս ճմլկոտում է և կամ թուելով տղամարդի զանազան պակասությունները, նրան բարկացնում է։ Այս տեսակ միջոցներով կինը յայտնում է իւր

**) Աչքով անել՝ հշանակում է ձախ աչքի կոպերը միմեանց մոտեցնել և ապա բանալ, որով արտապատում են իրենց սէրը:*

ցանկութիւնը, եթէ տղամարդին դուր է գալիս՝ առիթ է տալիս շարունակելու և խօսակցութիւնը հետզհետէ փոխւում է սիրային ականարկների և ապա որոշում են տեսակցութեան տեղը: Իսկ եթէ տղամարդին դուր չէ գալիս կնոջ ականարկները, մի սուր նկատողութեամբ վերջ է տալիս խօսակցութեանն և հեռանում:

Տեսակցութեան տեղերը լինում են գետերը, ուր կանաչ գնում են լուացք անելու և երկու սիրահարներ նշանակած տեղը միմեանց հետ տեսակցում են:

Անտառները՝ ուր տղամարդիկ և կանայք գնում են
պտուղներ ժողովելու:

Ուխտատեղիները, ուր մի քանի ընտանիք գիշերում են մի վրանի տակ:

Արտերը, ուր գնում են քաղհանելու:

Զրադացները:

Տեսերը: Այլը կամ ամուսինն օտարութիւն գնացած կանայք սիրածի հետ շատ անգամ տեսակցութիւն են ունենում հէնց իրենց տներում, երբ արգելք չկայ:

Սիրահարական զեպքեր վարանդայում հազիւ են պատահում: Գլխավորապէս սիրահարութիւններ տեղի են ունենում քիչ ու շատ հոգսերից ազատ երիտասարդների և հասակն առած աղջիկների մէջ:

Հասակն առած աղջկաները մէջ.
Երկու սիրահարներ իրենց սէրը թաքցնում են ամէն-
քից, նոյն իսկ իրենց ծնողներէց, որովհետեւ դէպի այդ տե-
սակները ժողովուրդը զգուանքով է վերաբերւում և երես
առած են անուանում: Այդ է պատճառը, որ շատ անգամ
այդ տեսակ սիրահարութեան վերջը եղբրական է լինում:
Պատճառ՝ ծնողները բոլորովին անտեղեակ իրենց աղջկայ
կամ տղայի սիրահարութիւնից՝ նշանում են իրենց ցանկա-
ցած անձնաւորութեան հետ: Որդիները չեն համարձակուում
ցած անձնաւորութեան հետ: Որդիները չեն համարձակուում
իրենց սիրտը բանալ ծնողների առաջ և երբ տեսնում են
այլ ևս հնար չկայ ազատուելու կամ ինքնասպանութիւն են
գործում կամ թէ ծածուկ փախչում են սիրածի հետ:

Տիրահարական զէպքերի լաճախ չկրկնուելու պատճառով

ռը կարելի է համարել նախ այն, որ Վարանդայում աղջրկերքն ամուսնացնում են վաղ: Ամուսնացող աղջիկների ամենամեծ տոկոսը կազմում է 13 տարիքը, իսկ նշան դնում են, ինչպես վերև յիշեցի, աւելի վաղ 6—7 տարեկանում: Պարզ է, որ 12 տարեկան աղջիկը տակաւին տեղեկութիւն չունի կեանքից և չգիտի թէ ի՞նչ է սէրը, ուստի հեռու է նրա մտքից և սիրահարութիւնը:

Տղամարդիկ ևս մանուկ հասակից ծանրաբեռնուած լինելով ընտանեկան հոգսերով, ժամանակ չեն ունենում սիրահարութեան ետեւից ընկնելու:

Երկրի դիրքն ու կլիման ևս անմիջական ազդեցութիւն են ունենում:

Ահագին մինչև երկինք բարձրացող լեռները, թանձր և անմատչելի անտառները, շարունակ մշուշով պատած երկիրը, շարունակ տեղացող անձրևները ազդել են վարանդացու բնակչութեան վրայ. նա դարձել է սառը, մտախոհ, լուրջ և անտարբեր դէպի շրջապատող առարկաները: Մարդը դարձել է իշխող և հրամայող, իսկ կինը հպտակուող և ենթարկուող:

Երբորդ՝ տղաները և աղջիկները միմեանց հետ քիչ յարակցութիւն ունին: Աղջիկը հասնելով 8 տարիքի կտրուում է դրսի ուղիսարհից և փակուում տանը, իսկ դուրս ելնելուց աչքերը գետնին ձգած շտապում է գործին, ճանապարհին տղամարդ պատահելիս կամ փոխում է ճանապարհը և կամ երեսը դարձնելով դէպի հակառակ կողմը՝ քարացած կանգնում է մինչև տղամարդի անցնելը:

Բայց և այնպէս՝ այդ չէ խանգարում աղջիկներին աշխատել երիտասարդներին դուր գալու:

Աղջիկները սկսած ամենահարստից մինչև ամենաաղքատը մաքուր են հագնուում, հագուստներից կախում են գրամներ, մէջքին կապում են արծաթէ քամար, գլխներին ձգում են կարմիր դիպակ (չարդաթ), որպէս զի կարմրութիւնը տալ երեսներին և գեղեցիկ երևան, քայլում են սիգաճեմ, երկար ծամ են պահում և գեղեցիկ հիւսում, գօտին պինդ կապում

են, որպէս զի կուրծքը դուրս ցցուած երևայ: Աշխատում են ամօթխած երևալ և երիտասարդներին տեսնելիս երեսները դարձնում են դէպի պատը և աչքի տակով նայում:

Երիտասարդներն աղջիկներին դուր գալու համար իբրև միջոց գործ են դնում.

1. Երգելը. լաւ ձայն ունեցող և լաւ երգող երիտասարդին աղջկերքը շատ սիրում են:

2. Քաջութիւնը, որ երիտասարդները ցոյց են տալիս ջրիդէի, գօտեմարտի, մահակ կռուի և այլ խաղերի ժամանակ:

Լաւ պարելը, ճաշակով հագնուելը, ուսումն ևս մեծ դեր են խաղում այդ դէպքում:

Ամենից շատ դուր են գալիս աղջիկներին օտարութիւնից դարձած և նոր ձևի հագնուած երիտասարդները. վերջիններս ոչ միայն աղջիկների ուշադրութիւնն են գրաւում, այլ և մայրերի նախանձն են շարժում, որոնք ամէն միջոց գործ են դնում իրենց փեսայացնելու:

Տղայ և աղջիկ միմեանց հետ տեսակցում են.

1. Բինաներում, ուր աղջիկները գնում են կաթ կամ իւղ բերելու, այնտեղ հանդիպում են տաւարածների և միմեանց հետ խօսակցում:

2. Եկեղեցիներում: Վարանդայում ջահել հարսներն ու աղջկերքը տարեկան երկու անգամ են եկեղեցի գնում: Ծաղկազարդին և Ութի-ուրբաթ գիշերը: Այդ երկու անգամ գիւղի աղջկերքը համարեա տոանց բացառութեան գնում են եկեղեցի:

Երկու սիրահարներ այդ գիշեր փոքրիկ երեխայի միջոցով որոշում են տեսակցութեան տեղը և մինչդեռ շարունակում է ժամերգութիւնն՝ աղջիկն աննկատելի կերպով դուրս է գնում եկեղեցուց և շտապում տեսակցութեան տեղը:

3. Արտերում՝ քաղհան անելիս:

4. Այգիներում՝ թուփ թափելիս:

5. Անտառներում՝ պտուղներ ժողովելիս:

6. Միջատեղ, ուր հաւաքում են բաւականին թուով աղջկերք և բուրդ գզում: Մի մհանով գալիս է երիտա-

սարգը և դէպի սիրած աղջիկը զանազան ակնարկներ անելով, յայտնում է իւր սէրը:

7. Փողոցներում պատահելիս աղջիկը կանգ է առնում մինչև երիտասարդի անցնելը, իսկ վերջինս աղջկայ մօտովն անցնելիս մի բան ասում և հեռանում է:

8. Աղբիւրներում. ուր աղջիկները գնում են ջուր բերելու, իսկ երիտասարդները տանում են կենդանիներին ջրելու և այդ ժամանակ միմեանց հանդիպում են և սիրում:

Սիրահարութեան ժամանակ երբեմն զանազան սիրահարական երգեր են յօրինում և երգում, բայց սրանք գրել խաւորապէս լինում են (թուրքերէն *):

Սիրահար երիտասարդը ցանկանալով երկրորդ անգամ սիրած աղջկայ հետ առանձին տեսնուել ու խօսել, իւր բարեկամ մի հարսի կամ աղջկայ յայտնում է ցանկութիւնը: Միջնորդ հարսը մի մհանով վերցնում է որոշուած տեղը, ապա գալիս է տղան և իրեն ձեռքներով գործին բոլորովին անտեղեակ հարցնում է. «Ախչի թօրնը քրիս»: «Հընչիդ ա, քիս

*) Առաջ բերենք այդ տեսակ երգերից մի քանի նմուշներ.

Տ զ ա ն՝

Սարերը ձինը կոխալ ա,

Քարհա, ես հոնց կեամ,

Փողոց, փողոց պղնձի ա,

Քարհա ես հոնց կեամ:

Կտոր, կտոր, լուսնուկեայ ա,

Քարհա ես հոնց կեամ:

Ձեր պառաւը մըրթմըրթում ա,

Քարհա, ես հոնց կեամ:

Ձեր շոնը հաշմաչում ա,

Քարհա ես հոնց կեամ:

Ձեր որձակը ծկլթում ա,

Քարհա ես հոնց կեամ:

Ձեր դիօռնը, ճոճում ա

Քարհա ես հոնց կեամ:

Աղջիկը պատասխանում է.

«Սարերը ձինը կոխալ ա,

Կանանչ թըլա եկ:

ընք սեհը ընելու», պատասխանում է միջնորդը և աւելացնում. «Մի հարս էլ չես պուհրում. թա մեզ նըհետ պերենք էս չիմաններս շոռ ածինք»:

«Դէ հօրա, մին աղջիկ ճարի օղիմ ըլի. բաս հինչիս բարեկամն ըս»:

— Եանի օղըմ ըս պսակուիս, ախչիկ չկայ:

«Բա որ օղիմ վուչ, կասիմ»:

— Դէ օղըմ ըս մեր Մընըշական լաւ ախչիկ չես ճըրըլաւան. եկ լհա օղի. ասում է միջնորդը և ցոյց տալիս ընկերուհուն:

Աղջիկն ամաչելուց սաստիկ կարմրում է և կմշտում հարսի կուռը:

«Ախչի եանի հինչ ըս կօռնըս կմշտում, մեր Գըսպարին անայ լաւ տղի ըս քըննական, հազըր բոյաւ, բուսաթաւ տղայ ա». ասում է միջնորդը և դառնալով տղային աւելացնում: «Աղաթըն ա նըշընծացու տղին ջուրումը բարեղան կնի, իը՞ մին զատ չըս տալիս մեզ»:

Տղան հանում է բերած մրգեղէնը, որ գլխաւորապէս լինում է տանձ, խնձոր, չամիչ, կաղին և կօնֆէտ, տալիս է իւր բարեկամ հարսին և խնդրում, որ ընկերուհու հետ բաժանի:

Միջնորդը մրգեղէնի մի մասը տալիս է աղջկան և աւելացնում. «Ինքաւ ախչի, տեսնըմըս, որ քնաս մեր Գըս-

Փողոց, փողոց պղնձի ա,

Լէն կըրմնջաւն եկ:

Կտոր, կտոր լուսնուկեայ ա,

Ծառէն շոքաւը եկ:

Մեր պառաւը մըրթմըրթում ա.

Ետնուց դըլուաւն եկ:

Մեր շոնը հաշմաչում ա,

Պատառը քցի եկ:

Մեր որձակը ծկլթում ա,

Կոտան քցի եկ:

Մեր դոռնը ճըլվըլտում ա,

Տափանը եղէ, եկ»:

պարին, էգան ստի զատեր կօտիս: Եթէ աղջիկը վերցնում է, արդէն համաձայնութեան նշան է և տղան գոհ սրտով թողնում հեռանում է:

Աղջիկը փոխարէնը նոյն միջնորդի միջոցով ուղարկում է տղային մի զաւուլ (փողի քսակ) մրգեղէնով լցրած, կամ իւր գործած մի զոյգ գուլպայ, իսկ Ձատկին նախած ձու:

Ժողովուրդն ընդհանրապէս յարգում է աղջկայ պատիւը և ոչ մի կերպ թոյլ չէ տալիս նրան անպատուել. նոյն իսկ ամուրի աղաները կոյս աղջիկների հասցէին ոչ մի խօսք չեն արտասանում, իսկ եթէ պատահում է որ տղաներից մէկը յետին մտքով մի որևէ իցէ աղջկայ մասին խօսում է, ընկերները իսկոյն նախատում և լռեցնում են:

Բայց եթէ աղջիկն արդէն խախտել է իւր կուսութիւնը, այնուհետև դառնում է ծաղրի և խօսակցութեան առարկայ: Հասարակութիւնը խիստ դատապարտում է այդպիսիներին, նրանից խոյս են տալիս նոյն իսկ իւր ընկերուհիները և ոչ մի յարաբերութիւն չեն ունենում հետը: Նա դառնում է ընտանիքի նախատինք և գիւղի տղաներից ոչ մէկը չի կամենում հետը ամուսնանալ: Ծնողները վերջապէս ստիպուած ամուսնացնում են կամ այրի մարդու, կամ երկու կին ունեցողի և կամ օտար գիւղացու հետ և իրենցից հեռացնում: Այս բոլորը կատարւում է այն ժամանակ, երբ աղջկայ վարմունքը յայտնւում է, իսկ երբ ծածուկ է մնում, մի մի անգամ անցնում է առանց հետևանքի:

Իսկ եթէ տղան իմանում է, որ կինը նախ քան իւր հետ ամուսնանալը ուրիշի հետ յարաբերութիւն է ունեցել, հետևանքը շատ վատ է լինում, կամ ուղղակի խեղտում, սպանում է, կամ յետ է դարձնում հօրանց տուն, կամ թէ կանչում է ծնողներին և յայտնում աղջկայ դրութիւնը, որից յետոյ տղան կամ բոլորովին մերժում է այդ տեսակ կնոջ հետ ապրել, կամ թէ մեծ փող ստանալով հաշտւում է:

Ա. Բ.

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԺՂԿՈՒԹԻՒՆ

Վարանդան իւր լեռնային մաքուր օդով, բարեխառն կլիմայով, բազմաթիւ յստակ աղբիւրներով և օդը մաքրող անտառներով բաւական առողջարար երկիր է: Սակայն ժողովուրդի տգիտութեան և բժշկական միջոցների բացակայութեան պատճառով՝ մահացութիւնը հասնում է 11⁰/₁₀₀:

Հիւանդութիւնների գլխաւոր պատճառն է կեղտոտութիւնը: Թէև այստեղի գիւղերը՝ գոմերը գիւղից մի փոքր ինչ հեռու, առանձին տեղ լինելու պատճառով աւելի մաքուր են, քան թէ Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Աղէքսանդրապօլի գիւղերը, սակայն և այնպէս՝ շատ հեռու են մաքուր կոչուելուց: Տեղի սղութեան պատճառով տները միմեանց կից շինուած լինելով, մինի կտուրը ծառայում է միւսին որևէ պէս բակ և աղբանոց, իսկ վերջինիս ծովից առատութեամբ լցնում է երկրորդի տունը՝ եթէ միայն դուռը բաց է լինում: Ղարադամների սարսափելի ծուխը, լուսի սաստիկ պակասութիւնը, խոնավութիւնը և կեղտոտութիւնը քայքայում են վարանդեցու երկաթի առողջութիւնը: Բարեբաղդաբար այժմ այլ ևս չեն շինում այդպիսի բնակարաններ և գիւղերը կամաց կամաց ունենում են երկարկանի, պատահաններով տներ, որ տաքանում են թիթեղէ վառարաններով:

Հիւանդութիւնների տարածուելու մի ուրիշ պատճառն էլ այն է, որ սուրբ պարտականութիւն է համարւում անել այն է, որ սուրբ պարտականութիւն է համարւում անել շուշտ այցելել հիւանդին, այնպէս որ անհնարին է լինում նրան առանձնացնել, որի պատճառով և՛ տարափոխիկ հիւանդութիւնները սաստկութեամբ տարածւում են:

Քանի որ քաղաքը զուրկ է հիւանդանոցից ու բժշկանոցից, ինչ կարող ենք ասել գաւառի մասին: Միայն կէս տարի առաջ Աղգամում նշանակուեց մի գիւղական բժիշկ և

բացուեց գիւղական դեղատուն ու մի ապաստանարան: Սակայն այս օգնութիւնը գլխաւորապէս տարածուած է Աղղամի շրջակայ թուրք ազգաբնակիւթեան վրայ, իսկ Վարանդայի հայը դարձեալ մնում է առանց բժշկի և ստիպուած դիմում է սափրիչներին, «սնդիներին» (хныгун), տատմայրերին, կին «հեաքիմներին» և մանաւանդ սուրբ աղբիւրներին, ծառերին, քարերին և «գիր անող» կախարհներին:

Վարանդացու ամենագործածական դեղը «խնոթունն» է, — սրբի մօտից վերցրած հողը և կամ սուրբ ծառի փթած փոշին, որ ջրի մէջ խառնելով ընդունում և կամ քսում է ցաւած տեղը:

Հիւանդութիւնների վերաբերեալ ոչ մի հաւաստի թրւեր չիւնելով՝ կարելի է միայն ասել, որ երեխաների մէջ առաւելապէս տարածուած է ծաղիկ և կարմրուկ հիւանդութիւնը: Ժողովուրդը դեռ ևս լաւ չէ ըմբռնել ծաղիկ կտրելու նշանակութիւնը և թէև տարին մի քանի անգամ ծաղկահատներ շրջում են գիւղերը, սակայն և այնպէս՝ շատ երեխաներ մնում են առանց ծաղիկը կտրելու և զոհ են գնում ծնողների տգիտութեան, որոնք, սակայն, նրանց առողջացնելու նպատակով ամենայն երեկոյ մոմեր են վառում, կիրակի պահում (անգործ նստում), միմեանցից հեռու մնում, միս ներս չբերում և այլն:

Երիտասարդութիւնն էլ վարակուած է վեներական ախտերով, բացի Նոր-Շէն, Հացի և Կաղարծի գիւղերից, ինչպէս վկայում է գաւառական բժիշկը:

Չափահասների և մանաւանդ հնձուորների մէջ տարածուած է տենդ և ջրգողութիւն հիւանդութիւնները:

Քաղաքում կան մի քաղաքի, մի գաւառի, մի զինուորական և երկու մասնաւոր բժիշկներ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՂԵՐ

Ականջի վշվշոց.

Ձուի դեղնուցը քսում են քեչի երեսը և դնում ականջի վրայ:

Աչքացաւ.

Աղջկամօր կաթը կաթեցնում են հիւանդի աչքի մէջ և կարմիրները քսում կոպերը: Ձուի դեղնուցը խառնելով շիբի փոշու հետ, հարում են մինչև սպիտակելը և բամբակի վրայ քսած դնում աչքին:

Անքնութիւն.

Խաչխաչի կեղևը եփում են և ջուրը խմացնում հիւանդին:

Արիւնահոսութիւն քթից.

Շարմահի կոշուած սանրը քերում են և փոշին քիթը քաշում:

Այտուտոյց.

Գինձ, գլխատնի, էմմանի գիւ ծեծում և դնում են երեսին:

Ատամնացաւ.

Սխտոր կամ խորոված ընկուղ են դնում ատամի վրայ: Սև մեխակ են դնում ատամի տակ, կամ մեխակի իւղի մէջ բամբակի թաթխելով դնում են ատամի տակ: Շիբը ալրում են հին բամբակի մէջ և փոշիացնելով՝ բամբակով վերցնում և դնում ցաւող ատամի տակ:

Այրուած մարմին.

Կարագը քսում են ալրուած աեղը և քաթան-հինդի մանրացնում վրան են դնում: Մօլաբաչի կոշուած բոլսի իւղը քսում են ալրուած տեղը: Ձուի դեղնուցով խմոր են չինում, կրակի վրայ չորացնում, և ապա փոշիացնելով ցանում ալրուած տեղի վրայ:

Բարակացաւ.

Մոշի արմատը քերում, ծեծում, օղի քաշում խմացնում են հիւանդին:

Բերանհարկնք.

(Բերանի մէջ լեզուն սպիտակում է և ծածկում սպիտակ բլւտիկներով):

Շիբիւղի մի փոքր կտոր ձգում են բերանի մէջ և պտտեցնելով

լեզուի օգնութեամբ, թողնում մի քանի ժամ. ալդ միջոցին բերանի թուքը չպէտք է կուլ տալ: Շիրէզը աչրում և մանրացնելով խառնում են սարու հարաթիւի փոշու հետ, մատով վերցնում և ածում լեզուի վիրաւոր մասերի վրայ: Քացախ են առնում բերանը, Տառելի ձկան գլուխը աչրում են և փոշին ցանում լեզուի վրայ:

Գլխացաւ.

Քացախ և մանանեխ են քսում: Մէզի մէջ ձու են եփում, դրնում հիւանդի գլխին: Տղրուկներ են կալցնում ճակատից:

Լուծել.

Լուծելու համար վերցնում են սինամաքի (?) կոշտած տերեւը, եփ ածում և ջուրը խմում:

Խաւարսն.

Մուկը աչրում, կարագով չաղախում, դնում են խաւարսնոտ մարմնի վրայ:

Խօլերայ.

Ճմրթում և կռան մեծ ջղից արիւն են տալիս:

Խլուծիւն.

Նաւթի անօթը տաքացնում դնում են ականջին: Նրբեմն էլ խոռն կոշտած բոլսն են խաշում դնում ականջին:

Կատաղած շան կծած.

Կարմիր լոբի և շան մազ են դնում խածած տեղը:

Կողքի ծակոց.

Աղը աղանձում կամ թեփը տաքացնում դնում են կողքին:

Կտրուած մաշկ.

Սարդի ոստալնը ձեծում դնում են կտրած մասի վրայ: Շորը աչրում խանձիլը կապում են վրան: Օճառը և սև նաւթը եփում շորի վրայ քսելով դնում են կտրածի վրայ: Մի քանի տեղերում կըտրած մորթու վրայ դնում են սև-եփնջալ:

Կապոյտ վէրք.

Չամիչ, անախաթուն, լեղակ, աղբի ճիճուն ձեծում կապում են վէրքի վրայ: Կտոց վէրքից սկսում է ժահր թափուել:

Հազ.

Մանիչակի թէյ են խմում: Սերկեիլի կորիզը եփում և ջուրը խմում են: Սալապ կոշտած արմատը չորացնում, աղում և թէյի հետ խառնում, խմում են:

Հարքուխ.

Քթի տակ շոր են ձխում: Քթուի թան են տալիս հիւանդին:

Միզակապուծիւն.

Թեփը խաշում դնում են փորին: Թեփի տեղ գործ են ածում և անլուալ բուրդ: Քարաւուզի արմատը եփում և ջուրը խմացնում են:

Մատնաշունչ.

Մատնաշունչը հասցնելու համար խաշած սոխ կամ անալի խըմոր են դնում:

Մազոլ.

Շիբի և աղի խառնուրդի ջրով լուանում են: Տաւարի լեղին հինալի հետ խառնում քսում են:

Մոլորոր.

Մոլորորից աղատուելու համար մերկանում են, մի ոսկէ դրամ տրորում ջրի մէջ, և ածելով մարմնի վրայ, փաթաթում կարմիր մետաքսէ սաւանի մէջ:

Ոսկրաքեկ.

Կոտրած մասի վրայ տախտակ են դնում կապում, մինչև կոտրած մասերի ձուլուիլը:

Ոտների քրտինք.

Աղաջրով կամ շիբաջրով լուանում են:

Վէրք գնդակի.

Գնդակից ստացած վէրքի վրայ դեղնահող են տալիս:

Տաքուծիւն.

Կատուահողի կոշտած ծառի արմատի կեղևը մաքուր լուանում, քերում, թանձր եփում հիւանդին խմացնում են:

Յաւ տուած մկանունք.

Յաւ տուած մկանունքի վրայ դնում են ձեծած միս: Տաք ջրով միշտ լուանում են:

Փայծաղի մեծանալը.

Էշի կաշի են կապում: Սև կաշաղակը կապում են փայծաղին դրսից:

Փորացաւ.

Տաք աղիւսի վրայ նաւթ են ածում և դնում փորի վրայ:

Փորկապութիւն.

Փորկապութեան համար խմում են նաև ջուր. Հիւն են ուտում:

Օձի թոյն.

Ոձ պահողները կծած տեղը պինդ կապում են, թմբեցնում, չետոյ պատում ամելիով վերքը և միջի թոյնը ծծելով՝ բերանից թափում: Դրանից չետոյ կռօթն կոչուած բոլոր վրան են տալիս կամ մածուն քսում, ժահր հանում է և 8 օրից չետոյ հիւանդը առողջանում: Մածնաթանը ածում են կոնքի մէջ և կծած անդամը դրնում մէջը:

Յ. Տէր Յովհաննիսեան.

ՄԱՀ, ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՅ.

Ժողովուրդը հաւատում է, թէ մարդու մահուան օրը նախապէս որոշուած և գրուած է ճակատին, որ ոչ մի միջոց չի կարող հեռացնել կամ մօտեցնել այն: Այդ օրերի հաշիւը պահւում է երկնքում դարսուած կճուճներով, որոնց մէջ իւրաքանչիւր տարի մի կաթիլ ջուր է կաթում: Երբ կճուճը լցւում է, օրը լրացած է լինում և մարդը մեռնում է: Միւսնոյն ժամանակ ամէն մարդ մի աստղ ունի երկնքում, երբ օրը լրանում է, աստղը ընկնում է և մարդն էլ մեռնում:

Երբ մարդու վախճանը հասնում է, եթէ բարի է՝ բարի, իսկ եթէ չար՝ չար հրեշտակը գալիս է հոգին առնելու: Բարի մարդը շատ հանգստութեամբ, ասելով, ծիծաղելով լանձնում է հոգին հրեշտակին, ստանալով նրանից ծաղկի մի փունջ, իսկ չարը երկար տանջւում է չար հրեշտակի հարուածների տակ: Վերջինս սուրբ խրելով հիւանդի կողքը, ամուր սեղմում է բկից, այնպէս որ նա ոչ մի բան չի կարողանում ասել և իւր «սրտինը սրտումն է մնում»: Մեռ-

նելու րոպէին մեռնողը լսում է իւր ազգական ննջեցեալների ձայնը, որոնք կանչում են. «Ե՛կ, ե՛կ, այստեղ լաւ է»: Ինքն էլ պատասխանում է. «Գալիս եմ, գալիս»:

Երբ մարդը հոգին աւանդում է, բոլոր տնեցիները սաստիկ լալիս են, իսկ փոքր ինչ աւելի սրտոտները դարձնում են մեռելի երեսը դէպի արեւելք, շորերը հանում են, կզակին մի թաշկինակ կապում, ոտների բթամատները բամբակի թելով կապկապում, աչքերը ծածկում, ձեռքերը կրծքին խաչաձև ծալում, վերան մի շոր ձգում և մի հաց դնում սրտին:

Իսկոյն գալիս են ազգականները և ծանօթները, մխիթարական խօսքերով հանգստացնում սգաւորներին. «Աստուած սրտներդ մխիթարի, դուք ողջ լինիք: Բոլորս էլ մեռնելու ենք, Աստուած ննջեցեալի հոգին լուսաւորի, համբերող եղէք» և այլն: Գալիս է և քահանան ու օրհնում ջուրըն ու պատանը: Տղամարդ ննջեցեալին լողացնում են գիւղերում՝ հարեանները, իսկ քաղաքում՝ ժամկոչները: Կին ննջեցեալներին՝ գիւղում հարեան կանայք, իսկ քաղաքում՝ աղքատ կանայք և կամ, եթէ հարուստ է եղել, կոյսերը՝ աղօթքներ մրմնջալով: Լողացնելուց յետոյ ննջեցեալի ձեռքերին մի մի մոմ են դնում, որպէսզի միւս աշխարհում իւր բարեկամ ննջեցեալներին ճրագի լուսով տեսնի: Յետոյ պատանում են սպիտակ կտաւով, փաթաթում մի կապերտում և դնում նաժի մէջ և վերան ձգում դիպարդը:

Տասն տարեկանից բարձր ննջեցեալների համար ութ օր շարունակ մոմեր կամ կանթեղներ են վառում նրանց լողացրած տեղերում, որպէս զի նրանց հոգիների ճանապարհը դէպի երկինք լուսաւոր լինի:

Երբեմն պատահում է, որ հարուստ ննջեցեալների համար դադաղ են պատրաստել տալիս և հետեւելով քաղաքի սովորութիւններին, ծերինը անում են սև, հասակաւորինը՝ կապոյտ, իսկ երիտասարդինը՝ կարմիր, գոյնզգոյն ծաղիկներով զարդարուած:

Նոյն օրը քահանան կատարում է տան կարգը և նն-

շնչում են, թէ ննջեցեալը մեղաւոր էր, Աստուած նրան հողի մէջ էլ մի հանգիստ տեղ չտուեց:

Նախ քան ննջեցեալը գերեզման իջեցնելը, մօտիկ ազգականները գրկախառնում են նաժը, համբուրում ննջեցեալին և լաց լինում: Յետոյ, ննջեցեալին հանում են նաժից և իջեցնում գերեզման: Քահանան օրհնում է հողը մօտիկ ազգականի ձեռքում և ձգել տալիս գերեզմանի մէջ: Անմիջապէս բոլոր լուղարկաւորները մի մի բուռ հող են ձգում ննջեցեալի վրայ՝ ասելով. «Աստուած ճանապարհդ բարի առնի, բարե տար մեր հին ննջեցեալներին»: Յետոյ արդէն գերեզման հատողները ածում են հողը գերեզմանի մէջ և վերան մի թումբ կազմում:

Թաղման ծիսակատարութիւնը կատարելուց յետոյ քահանան ննջեցեալի տնեցիներին կողմից հրաւիրում է յուղարկաւորողներին ննջեցեալի տունը՝ ճաշելու: Այս ճաշը տեղական բարբառով կոչւում է «ժըմահաց» կամ «պատարագ»: Սովորաբար եփում են շիլածաշ. շատ անգամ մորթում են մի եզ և կամ մի քանի ոչխար, թխում են 10—15 փութ հաց, գնում են մեծ քանակութեամբ օղի և գինի: Ոչ միայն եկողներին, այլ և բացակայ անձինքներին և հիւանդներին կերակուրներ են ուղարկում, որպէս զի տեղի չտան ո՛չ մի չարախօսութեան: Ս.հագին բազմութիւնը լռելայն և մեծ ախորժակով ճաշելուց յետոյ, լսում է քահանայի օրհնութիւնը նոյն տան հին և նոր ննջեցեալների հոգու փրկութեան մասին և ապա, մխիթարութիւն բարեմաղթելով տրեցիներին, ցրւում:

Երես օրը, լուսաբացին, ննջեցեալի հայրը և կամ եղբայրը գնում է գերեզմանատուն, համբուրում ննջեցեալի գերեզմանը, և երեք անգամ վայ կանչում, որպէս զի հոգին, որ մինչև այդ կանչը սաւառնում է գերեզմանի շուրջը, անգործութեամբ ուղեորուի դէպի երկինք:

Նոյն օրը, ժամը 10-ին, սգաւորները գնում են գերեզմանատուն «Իքնաւոր»-ը (այգ) կատարելու: Այնտեղ են հաւաքւում և ննջեցեալի ազգականներն ու ծանօթները, մա-

նաւանդ կանայք, բերելով իրենց հետ օղի, գինի և խմորեղէններ:

Քահանան օրհնում է գերեզմանը, իսկ սգաւորները լաց են լինում, ողբեր ասելով: Վերջապէս երբ այլ ևս արցունք չի մնում աչքերում, վեր են կենում, համբուրում գերեզմանը և խաչհամբոյր տալիս: Մի կին ջուր է ածում գերեզմանի վրայ, որից բոլոր սգաւորները խմում են, կրծքերին քրտում, երեսները լուանում, որպէս զի եթէ վախեցած են, վախն անցնի: Յետոյ գերեզմանի հողից վերցնում, սգաւորների «սրտերին» են քսում, որպէս զի «սրտերը հովանան» և այլ ևս երկար չսգան:

Այս ամենից յետոյ բոլորը, թէ տղամարդ և թէ կին, մի մի բաժակ օղի են խմում երկար բարեմաղթութիւններով, ուտում բերած խմորեղէնները և ապա թողնելով մնացորդները գերեզմանի մօտ, վերադառնում սգաւորի տունը ճաշելու: Ճաշից յետոյ կրկին մի քիչ լաց են լինում, ննջեցեալի մասին խօսում և ապա ցրւում:

Հիւրերը հեռանալուց յետոյ տնեցիները ննջեցեալի շորերը մաքուր լուանում են, որպէս զի հոգին մաքուր և անարատ գնայ հասնի իւր տեղը:

Գիւղերում ութ օր շարունակ սգաւորները առաւօտ երեկոյ եկեղեցի են գնում, ժամասացութիւնից յետոյ քահանային հոգոց ասել տալիս: Իսկ քաղաքում քառասուն օր շարունակ կանայք տնից դուրս չեն գալիս: Շատերը նոյն իսկ մի տարի սուգ են պահում և տնից դուրս են գալիս միայն գերեզմանատուն գնալու:

Թաղման վեցերորդ օրը ննջեցեալի ազգական ու հարեան կանայք նորից հաւաքւում են ննջեցեալի տունը և լուանում սգաւորների գլուխները, որ մինչև այդ ժամանակ լուանում են մնում: Նոյն երեկոյին մօտ ազգականներից «սրտանլուայ» են մնում: Նոյն երեկոյին մօտ ազգականներից «սրտանլուայ» է ուղարկւում սգաւորներին: Սգահանը բաղկացած է լինում զանազան տեսակ խմորեղէններից, եփած հաւից, օղուց, գինուց և մեծ սգաւորի համար մի «խալաթից»:

Եօթներորդ օրը, այսինքն «եօթին» ազգականներն ու

հարեանները նորից հաւաքուած են ննջեցեալի տունը և սրգ-
ուորների հետ միասին գնում գերեզմանատուն, քահանային
օրհնել տալիս գերեզմանը, երկար լաց լինում, ողբեր ասում,
և յետոյ վերադառնում տուն, ճաշում: Ծաշից յետոյ քահա-
նան օրհնում է բոլոր հին և նոր ննջեցեալների հոգին և
ստանում 40 կ.—մի ըուբլի վարձատրութիւն:

* *

Առաջ բերենք մի քանի նախապաշարումներ.

Եթէ գիւղում ննջեցեալ լինի, ոչ ոք գլուխ չի լուա-
նալ, ոչ էլ լուացք կանի, վախենալով թէ մի գուցէ, հրեշ-
տակը, որ ննջեցեալի պատճառով գիւղումն է, «կուփէ» (խը-
փէ):

Կնոջ գերեզմանը մի արշին աւելի խոր են փորում, ո-
րովհետեւ կինը խօսք ման ածող է, խռովարար և սատանի
հետ բարեկամ:

Եթէ մի ննջեցեալից յետոյ տնեցիներից հիւանդանում
են, կարծում են, թէ ննջեցեալը իսկապէս մեռած չէ և տնե-
ցիներից եօթը հոգի տանելու է: Որոշելու համար, թէ նըն-
ջեցեալը իսկապէս մեռած է թէ ոչ, գերեզմանի վրայ գարի
են ածում և ձին տանում մօտը, եթէ կերաւ, ալդ ապացոյց
է, որ ննջեցեալը իսկապէս մեռած է: Իսկ եթէ չկերաւ՝ դա
նշան է, որ մեռած չէ: Այս դէպքում բաց են անում գե-
րեզմանը, ննջեցեալի գլուխը ջախջախում, կամ մի մեխ խը-
փում գլխին, մէկն էլ սրտին: Մի քանիսն էլ մեռելի սըր-
տից մի կտոր կտրում և հիւանդին են տալիս, որ ջրով ըն-
դունէ և առողջանայ:

Արևը մայր մտնելուց յետոյ ննջեցեալ չեն թաղում,
ապա թէ ոչ գիշակեր կենդանիները կը հանեն գերեզմանից
և կուտեն:

ՀՈԳԻՒ ԵՒ ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԿԵԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Մարդը տարբերում է կենդանիներից նաև՝ նրանով,
որ սա հոգի, իսկ նրանք միայն շունչ ունին: Մարդու հո-
գին մի լուսաւոր բան է, որ բնակում է մարդու ձախ կող-
մում: Մեռնելիս հոգին դուրս է գալիս բերանից, եթէ ար-
դար է՝ աղանու, իսկ եթէ մեղաւոր՝ սև թռչունի նմանու-
թեամբ: Մի պառաւ պատմում էր, թէ մի ծառի տակ իւր
հիւանդ թոռը խնամելիս, ննջում է և տեսնում մի աղանի,
որ երեսայի բերանից դուրս է գալիս և կանգնում ծառի
վրայ: Արթնանալով նա գտնում է իւր թոռանը՝ մեռած:
Բոլոր երեսանների հոգիները արդար են, իսկ չափահասների-
նը՝ մեծ մասով մեղաւոր:

Հոգին բերանից դուրս գալուց յետոյ մինչև այգը կա-
տարելը սաւառնում է դիտի շուրջը և երբ միւս օրը վաղ
առաւօտեան տան մեծը գալիս երեք անգամ «վայ» է բղա-
ւում, ապահով կերպով սաւառնում է դէպի երկինք: Այս-
տեղ բոլորը թռչունների կերպարտնքով մնում են՝ արդար-
ները՝ մի ծաղկալից, ծառադարձ այգում, մեղաւորները՝ մի
մթին տեղ, իսկ ոչ արդար, ոչ մեղաւորները՝ արդարների
յետեւ: Այստեղից նրանք հսկում են իրենց գերեզմանների
վրայ, շատ անգամ այցելում են իրենց ազգականներին, երե-
ւում են նրանց երազների մէջ: Նաւակատեաց, մեռելոց օրե-
րը իջնում են իրենց գերեզմանների վրայ և սպասում, որ
ընդհանրապէս գան, գերեզմանները օրհնել տան: Եւ
իրենց ազգականները գան, գերեզմանները օրհնել տան: Եւ
եթէ օրհնել են տալիս, իրենք ուրախացած, օրհնում են
օրհնել տողներին և սաւառնում երկինք, իսկ եթէ չեն
օրհնել տալիս, տխուր տրտում, ազգականներին անիծելով՝
բարձրանում են:

Երբեմն էլ պատահում է, որ հոգին դեռ մարդու կեն-
դանութեան ժամանակ թողնում է մարմինը և ինքը գնում:

Այդ թափառման միջոցին մարմինը բոլորովին անզգայ ընկած մնում է, մինչև որ հոգին նորից վերադառնում է: Այսպես մի անգամ Քառասնի գիւղացի Աղաջանը գիշերը գնում է եկեղեցի և գրկելով որդու դագաղը, երկար ժամանակ լաց է լինում և անզգայացած ընկնում վայր: Երբ մի երկու օրից զգաստանում է, պատմում է թէ ինչպես իւր որդու հոգու հետ միասին ինքն էլ բարձրացել է երկինք, տեսել դրախտը, խօսել Աստուածութեան հետ և այլն:

Այստեղ, այս երկնային կայեանում հոգիները անհամբերսւթեամբ սպասում են վերջին դատաստանին, երբ Քրիստոս կը գայ և Գաբրիէլ հրեշտակապետի փողով բոլոր ննջեցեալները յարութիւն կ'առնեն: Այդ ժամանակ կը կախեն արդարութեան կշիռը և բարի ու չար հրեշտակները, որոնք մարդու կենդանութեան ժամանակ նստած բարին՝ աջ, չարը՝ ձախ ուսին, գրում էին նրա գործերը, կը հանեն իրենց մատեանների միջից բարին՝ բարութեան, իսկ չարը՝ չարութեան գործերը և կը դնեն կշռի նժարների մէջ: Եթէ բարութիւնը կշռէ, մարդը կանցնի Քրիստոսի աջ կողմը, իսկ եթէ չարութիւնը՝ ձախ: Յետոյ արդէն աջակողմեանները դրախտ, իսկ ձախակողմեանները դժոխք կերթան:

Դրախտը մի հրաշալի այգի է, լի մշտադալար ծառերով, անուշահոտ ծաղիկներով, քաղցրահամ աղբիւրներով և բիւրաւոր գեղեցիկ թռչուններով:

Իսկ դժոխքը մի մութ խոր անդունդ է, ուր թոնիրներից, խարոյկներից, կուպրի կարասներից ահագին հուր է բարձրանում և տանջում երկաթեայ տրեխներ հազած մեղաւոր մարդկանց:

Հ Ա Ի Ա Տ Ք

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԼԵՈՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Վարանդացին հեռու անցեալում և մեծ մասամբ այժմբ էլ աստուածացրել է ամբողջ բնութիւնը և ծունը դրել նրա առաջ: Քիրս լեռը իւր սպիտակափառ գագաթով նուիրական է եղել նրա համար. շատերը ծունը չոքած աղօթել են նրա առաջ: Դեռ մինչև այժմ էլ Քիրսի աստուածացման վերաբերեալ աւանդութիւններ շրջում են ժողովրդի մէջ և լերան վերայ գտնուող բազմաթիւ ուխտատեղիները խել և լերան վերայ գտնուող բազմաթիւ ուխտատեղիները խել են նրանից նրա աստուածացումը: Խերխան գիւղի Ծժաքաւի աւանդութեան մէջ *) թշուառ կինը Քիրսին է դիմում և խնդրում իրեն քար դարձնել, որ և կատարւում է:

Աշան գիւղի միջ քարը **) դարձեալ մի կին է եղել, որ աւազակներից հալածուած՝ խնդրել է Քիրսին և քար դարձել:

*) Տես երես 189.

**) Տես երես 193.

միայն սա ծակ չէ: Երաշտ ժամանակ բերում ջուր են ածում վերան, կաթնաճաշ եփում, բաժանում, որ անձրև գայ: Մի անգամ մի տղայ ծաղրել է այդ քարը և վեր կացել կանգնել վերան, բայց անմիջապես ոտները կուչ են եկել:

Մի քար էլ Դռնավարգում կայ, որ նույն կերպ անձրև է տալիս: Միայն այս քարը նրանով էլ է նշանաւոր, որ երբ երկար ժամանակ անձրև է գալիս, բերում այս քարի տակ կրակ են վառում և անմիջապես անձրևը կտրւում է:

Հացի գիւղից դէպի արևելք մօտ երկու վերստ հեռաւորութեամբ կայ ժայռից պոկ եկած և առանձին ընկած մի ահագին ժայռ քար, որ մէջտեղից ճեղքուած է: Այս քարը պաշտում են թէ հայերը և թէ թուրքերը: Վերջիններս ասում են, թէ Ալին է թրով խփել և ճեղքել: Այս քարի մօտ մի աղբիւր կայ, որ կոչւում է «Ալի-բուլաղ» (Ալու-աղբիւրը):

Խաչմաչ, Հարաւ և այլ գիւղերում կան քարեր, որոնք պաշտում են միմիայն կայծակի հարուած ստանալու պատճառով:

Քարեր էլ կան, որոնք թէև չեն պաշտում, բայց որոնց մասին պատմւում են դանազան աւանդութիւններ:

Այսպիսիներից նշանաւոր են.

ՈՒՂՏԱՔԱՐԵՐ

Մ. Քիրս լեռան վերայ կան ուղտանման և մարդակերպ քարեր. սրանցից փոքր ինչ հեռու մի ուրիշ քար, որ շատ նման է աւելը թելով մի հարսի: Պատմում են, թէ մի ժամանակ այդ տեղով մի հարս են տարել: Պատահմամբ սրա զգեստի ծայրը պատռուել է և նա առանձնացել է կտրելու: Այս միջոցին մի աղքատ պառաւ կին մօտեցել է հարսին և ողորմութիւն խնդրել, իսկ սա բարկացել է վերան, որ այսպիսի նեղ ժամանակ եկել ողորմութիւն է ուզում: Պառաւն էլ իւր կողմից բարկացել և անիծել է բոլորին, որ քար կըտ-

րին: Եւ այդ օրուանից հարսն էլ, մականներն էլ, ուղտերն էլ քար կտրած մնացած են այնտեղ:

ՅԻՅՔԱՐ

Աշան գիւղից մի փոքր ինչ վերև գտնւում է «Յից քար»: Սա մի ժայռ քար է, որ փոքր ինչ նմանութիւն է տալիս երեխան գրկած մի կնոջ: Ասում են, թէ մի ժամանակ մի հարս, երեխան գրկած գնալիս է եղել, երբ աւազակները յարձակուել են վերան: Սա չկամենալով նրանց ձեռքն ընկնել, խնդրել է Քիրսից և քար դառնել:

ՀՈՎՈՒՒՔԱՐԵՐ

Ա.

Խաղաղի լեռան վերայ կան երկու մարդու, չորս ոչխարի և մի շան քարի արձաններ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի ժամանակ դրանք կենդանի էին. Աստուած ուղարկել է դրանց մօտ իւր հրեշտակին աղքատի շորերով, որպէս զի փորձէ դրանց ողորմածութիւնը: Հովիւները ոչ միայն բան չեն տուել խեղճ աղքատին, այլ և քարկոծել են նրան: Այդ ժամանակ վերջինս անիծել է նրանց և քար դարձրել:

Բ.

Գրիգոր անունով մի ճգնաւոր աւազակներից փախչելով թաք է կենում յետոյ սրա անուամբ կոչուած Լուսաւորչի բերձի մէջ: Մի հովիւ յայտնում է աւազակներին նրա տեղը և սա նախ քան նահատակուիլը անիծում է հովիւին, որ իւր կնոջ և ոչխարների հետ քար է կտրում: Այժմ ցոյց են տալիս հովիւին, նրա կնոջը և ոչխարներին նմանութիւն բերող քարերը:

Գ. ԳԼՈՒՆ.

ԿՐԱԿԻ ՊԱՅՏԱՄՈՒՆՔ

Կրակի պաշտաման վերաբերեալ դեռևս շատ մնացորդներ կան. այսպէս շատ սովորական է կրակով երգուելը. միշտ ասում են՝ կրակը օրհնի, մեղք համարելով ասել կրակը հանգցրու: Եւ գրեթէ բոլոր պառաւները նախ քան կրակ հանգցնելը խաչակնքում են և «Յիսուս ու Քրիստոս» ասում:

Կրակի վրայ ջուր չեն ածում, որովհետև այդպիսի դէպքերում նա ասում է, թէ երբ ես մեռել, որ շիւճաշղ չեմ եփել:

Կրակը չեն ծեծում և ոչ թքնում վերան և կամ ոտը դնում, մեղք համարելով այդ, ինչպէս և՛ չեն անցնում վերայից:

Գիշերները կրակ փոխ չեն տալիս, հաւատալով, որ տընեցիներին մին կը մեռնի:

Կաթի տակից ոչ մի կտոր կրակ չեն վերցնում, որ կաթը չը շաղի (փսորի): Եթէ ստիպուած են վերցնելու, նախապէս կաթի վրայ մի տերև և կամ մի կանաչ բան են դնում:

Եթէ փայտը վառուելիս ձայն է հանում, (վրըթվըրթում է), ասում են. «Աչքը դուրս գալ, մեր մասին խօսող կայ»: Յետոյ կամ մի քիչ մոխիր են ածում, որ դադարի և կամ զանազան անուաններ տալիս, որի ժամանակ որ դադարեց, այդ ապացոյց է, որ նա էր խօսում:

Երեկոյին լողանալիս մի կրակ են ձգում ջրի մէջ, որ չարերը չխփեն և թողնեն փախչին:

Վառած փայտը աջ ու ձախ չեն շարժում, որ իրենց հայրը չմեռնի:

Կրակը հանգցնելիս չեն փչում, մեղք համարելով այդ, այլ մոխիր են ցանում վերան:

Կրակը կայծակից մնացել է կայծքարի մէջ և լետոյ մարդիկ գայլախաղով (չախմախ) խփել հանել են:

Կրակն ու ջուրը քոյր և եղբայր են: Մի անգամ նրանց մէջ վէճ է ծագել, թէ ո՞րն է ուժեղ և վճռել են փորձել: Քոյր կրակը իւր ոյժը ցոյց տալու համար գնացել սարերի խոտը վառել է, իսկ եղբայր ջուրն էլ գնացել բոլորը հանգցրել է: Այն օրուանից նրանք միմեանցից բաժանուել են:

* *

Կրակի պաշտաման հետ կապուած է և օճախի պաշտամունքը: Յայտնի է, որ օճախ բառը ունի և՛ գերդաստան իմաստը: «Մեծ օճախի տղայ է» — սովորական գովասանքն է, որ տրւում է մեծատունների որդիներին: Մեծ օճախից աղջիկ ուղեւը և կամ մեծ օճախին աղջիկ տալը ամէն մի ծնույի տենչանքն է կազմում: Երբ գնում են աղջիկ ուղեւում՝ սովորաբար ասում են. «Մունք եկալ ընք մըն հափուր մոխիր եր օնինք քու օճախէտ, տանինք մեր օճախին նհետ խառնինք»:

Երբ մի ընտանիք գերդաստանից բաժանում է, նոր շինած օճախը առաջին անգամ վառում է գերդաստան մեծը, նոյն գերդաստանի օճախից բերած կրակով:

Երբ նոր հաւեր են գնում, բռնում են օճախի վերայ, և ոտներին ջուր ածում, որպէս զի ընտանեան և չհեռանան այդ օճախից:

Գիւղի հիմնադրի կամ նշանաւոր տան օճախը նուիրական է դառնում ոչ միայն այդ գերդաստան, այլ և ամբողջ կան է դառնում ոչ միայն այդ գերդաստանի հարս և թագուոր եղբայր համար. հարսանեաց ժամանակ հարս և թագուոր եղբայր համար հալով այդ տեղ են գնում համբուրելու: Եկեղեցի չեղած տեղում պսակը այդպիսի օճախի վրայ է կապուած *):

*) Տես երես 115.

Հարսը թէ իւր տնից դուրս գալիս և թէ սկեսրանց տուն մտնելիս համբուրում է օճախները **):

Դ. ԳԼՈՒԽ

ՉՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Վարանդայում դեռ ևս մնացել է ջրի պաշտամունքը: Մեղք են համարում ջրի վրայ թքել և կամ նախատինքով վերաբերուիլ: Նորահարսը առաջին անգամ աղբիւրի մօտ գալով, զոհ է բերում նրան ցորեն: Կիրակի օրերը մոմեր են վառում սուրբ համարուած աղբիւրների առաջ: Առողջութիւն հայցող հիւանդը մոմեր է վառում, աքաղաղներ զոհում, երկրպագում և աղօթում աղբիւրին:

Աղբիւրներից միքանիսը ամենայն տեսակ, իսկ միւսները մի մի որոշ հիւանդութիւնների բուժիչ սրբատեղիներ են համարւում: Առաջիններից նշանաւոր են Շօշու գիւղում, ձորակի մէջ գտնուողը, Վերին Սզնէքում «Կանաչ խաչ» անուն աղբիւրը, Հղորդի գիւղում «Մոշ-աղբիւրը», որ իւր անունը ստացել է մօտի մոշի թփերից և որի մօտ մի մեծ, պաշտօնող կաղնի ծառ կայ. Չանախչի գիւղում՝ «Մեծ աղբիւրը», որի վրայ մի քանի անգամ լոյս է իջել: Ներքին Թաղավար-դում երկու թքեռնի ծառերի տակ պաղպաղող «Կարմիր աղբիւրը», որի մօտով անցնողը պարտաւորուած մի բան է դրնում աղբիւրի քարի վրայ և այնտեղից մի ուրիշ բան վերցնում:

Որպէս մի որոշ հիւանդութեան բուժիչ, նշանաւոր է Գիւնէյ-ձարտարի «Դաւաչիչակ» աղբիւրը: Ղալին-Խութի հըս-կայական ժայռերի գագաթից կաթիլ կաթիլ ջուր է հոսում և հաւաքւում ժայռի մէջ փորուած մի նեղ և երկար փոսի մէջ: Մոլոքոր հիւանդութիւն ունեցողները գալիս այս ջրի

**) Տես երես 137, 139 և 140.

առջև մի զոյգ մօմ են վառում, երկու հաւկիթ և երկու բեւեռ (քուամեխ) թաղում ջրի մօտ, աղօթում և այդ ջրով լողանում են: Եթէ հիւանդը անձամբ չի կարող բարձրանալ այդտեղ, որովհետև սաստիկ զառիվայր է, գալիս են նրա համար ջուր տանելու: Սրանք էլ նոյն կերպ վառում են մոմեր, թաղում հաւկիթ և քուամեխ, աղօթում և բացի դրանցից, վերադառնալիս էլ բոլորովին յետ չեն նայում, և ջրի ամանը երբէք զետին չեն դնում:

Որպէս բոր հիւանդութեան բուժիչ՝ նշանաւոր է Հիւնոտ գիւղի ջրվեժը, որի տակ նստում լողանում են, նախապէս մի զոյգ մօմ վառելով ու աղօթելով:

Միւս գրեթէ բոլոր սուրբ համարուած աղբիւրները բժշկում են ջերմ ու տենդ հիւանդութիւնը: Այսպիսիներից նշանաւոր են. Հղորդի գիւղում «Զրաւոր» (զօրաւոր) աղբիւրը, Փերիճամալ գիւղում «Ծարաւաշուր» աղբիւրը, Շօշկայ վանքի մօտ՝ կաթնանման աղբիւրը, Չանախչի գիւղում «Հոռն-աղբիւրը» և «Բօսին» աղբիւրը, Խաչմաչ գիւղում «Թոխոպլա» աղբիւրը: Այս վերջինս բղխում է մի աւերակ մատրան մէջ: Աւանդութիւնն աւում է, թէ մի կին իւր երեխայի հետ եկած է եղել այս մատուռը աղօթելու: Մօր աղօթքի ժամանակ երեխան շատ լաց է եղել և ջուր խնդրել: Մայրը աղօթքը չընդհատելու համար խնդրել է Աստուծուց, որ երեխայի ծարաւը յագեցնէ: Աստուած լսել է նրա խնդիրը և այդ աղբիւրը բղխել է մատրան մէջ:

Առհասարակ գրեթէ բոլոր սուրբ համարուած աղբիւրների մօտ կան ծառեր, որոնք նուիրական են համարւում: Հիւանդները լողանալուց յետոյ իրենց վերայից մի կտոր են պատառում և փաթաթում ծառին, յուսալով իրենց հիւանդութիւնը այդ շորի հետ միասին թողնել այդ ծառի մօտ: Միքանիսի մօտ էլ, ինչպէս Փերիճամալինը, ծառ չկայ: Այս-Միքանիսի մօտ հանգերձի մի կտոր կապում են մի փոքրիկ քարի վերայ և դնում աղբիւրի գլխին:

Իսկ վերջին Թաղավարդի «Շիշմայ» (ընտիր) աղբիւրի մօ-

տով անցնողը և կամ ջուր խմողը անպայման մի քար է ձգ-
գում աղբիւրի գլխին, հաւատացած լինելով, որ եթէ այդ
չանէ՝ ինքը կամ ազգականներից մինը կը մեռնի:

Ե. ԳԼՈՒԽ

ԾԱՌԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Վարանդայում սաստիկ տարածուած է ծառերի մեծա-
րանքը. համարեա՛ բոլոր գիւղերում կան մի կամ միքանի
ծառեր, որ սուրբ են համարւում, որոնց առաջ մոմեր են
վառում, աքաղաղ և կամ ոչխար մատաղում, նրանց տերե-
ներից գուշակութիւններ անում: Շատ մեծ մեղք է համար-
ւում այդ սրբազան ծառերը և կամ նրանց ճիւղերը կտրտե-
լը, մեղանջողը անմիջապէս պատժւում է: Այսպէս՝ պատ-
մում են, թէ մի մարդ, սրանից 40 տարի առաջ կտրել է
Սարիբէկի ծառից մի ճիւղ, որի պատճառով և՛ անմիջապէս
հիւանդացել, մահիճ է ընկել: Նրա հիւանդութիւնը մինչև
այժմ էլ տևում է. նա այժմ պառկած է մի ջախպի մէջ:
Կինը միշտ հսկում է նրա վերայ և ջախպի կողքից կապած
մի գդալով շուտ շուտ կերակուր տալով նրա բերանը: Այժմ
ամէն տարի մի անգամ նրան ուխտ են տանում Սարիբէկ:

Այս ծառերի ճիւղերը ծածկուած են բազմաթիւ, գոյնը գ-
գոյն շորերի կտորներով, որ ուխտաւորները կտպում են, ի-
րենց հիւանդութիւնն էլ դրանց հետ միասին այդտեղ թող-
նելու յուսով:

Երբ ուզում են գուշակութիւններ անել, առաւելապէս
աղջիկները ճլորթի (ճինճի) են ձգում այդ սրբազան ծառե-
րի վրայ, ինչպէս, օրինակ, շատ յաճախ անում են Նոր-Շէն
գիւղում Սաղունց կաղնու վրայ, և սկսում ճօճալ: Մի որոշ
բան մտները դնելով, նրանք լարում են իրենց բոլոր ոյժը
և ճլորթիով բարձրանալով՝ աշխատում մի տերեւ կտրել և

իրենց հետ բերել (պաշար բերել): Եթէ յաջողում են, դա
ապացոյց է, որ իրենց մտադրած բանը կատարուելու է, լաւ
է և այլն, իսկ եթէ չեն յաջողում, նշանակում է թէ չպի-
տի կատարուի, լաւ չէ և այլն:

Այսպիսի ծառերից միքանիսը պաշտւում են որպէս ա
մենայն տեսակ հիւանդութիւնների բժշկող և ամենայն տե-
սակ խնդիրներ կատարող, իսկ միւսները որպէս մի որոշ հի-
ւանդութեան բժշկող և կամ մի որոշ զօրութիւն ունեցող:

Առաջին տեսակի ծառերից նշանաւոր են.

Ա. Սխտորաշէն գիւղի այգիների մօտ գտնուող ահա-
գին չինարի ծառը, որի շրջապատը 25 մետր է: Սրա բունը
բոլորովին դառարկ է և տասնեակ մարդիկ պաշտպանւում
են դրա մէջ անձրևի և ուրիշ ժամանակ: Առաւելապէս Համ-
բարձման օրը շրջակայ գիւղերից մեծ բազմութիւն է գալիս
այստեղ, մոմեր վառում և կաթով ճաշ (կաթնապուր) եփում
բաժանում իրբւ մատաղ:

Բ. Վերին Թաղավար գիւղից արեւմտահարաւ անտառա-
պատ բլրի վրայ գտնուող «Պըրեւճառ» (բարեւճառ) ուխ-
տատեղու ծառերը:

Գ. Սարիբէկի երեք հաստաբուն թեղի ծառերը:

Դ. Հին Դրախտիկից հիւսիս մի բլրակի վրայ գտնուող
«Կախան» ուխտատեղու ծառերը:

Ե. Գիւնէյ-ձարտար գիւղի «Կոհակ» կամ «Յակովիկ» ուխ-
տատեղու ճապիկի ծառերը:

Զ. Հին Քեթուկ գիւղի Գիգաւոր (գօրաւոր) ուխտա-
տեղու երկու ահագին կաղնու ծառերը:

Է. Հարաւ գիւղի «Զրաւոր» (գօրաւոր) անունով հինա-
ւորաց կաղնին:

Ը. Նոյն գիւղի հարաւային կողմում մի վերստ հեռա-
ւորութեամբ «Ջամալի խաջ» անունով թեղի, հացի, կաղնու
ծառերը:

Թ. Ղաւախան գիւղի թեղի և ընկուզի ահագին ծա-
ռերը:

Ժ. Սղնախ գիւղի «Խնձորախաջ» կաղնին: Սրա մասին

պատմում են, թե մի ժամանակ խնձորենի է եղել: Մի օր մի թուրք ճիպոտով խփել է, որ խնձորենի թափէ, իսկոյն և եթ կաղնու է փոխարկուել:

ԺԱ. Միբիշալու գիւղի տնճրի ծառը, որ մի բունի վրայ բուսած չորս ահագին ծառեր են: Պատմում են, թե Սուսանենց տնից մինը կտրել է այս ճիւղերից մինը և անմիջապէս մեռել: Նրա տունն էլ կամաց կամաց քանդուել է և սերունդը ոչնչացել: Եւ այժմ գիւղի կանայք անիծելիս ասում են. «Սուսանենց օճախի օլինը գայ գլխուտ»:

ԺԲ. Աւղուր գիւղի արեւմտահարաւային կողմում, բլրակի վրայ «Մաթիկ բաբայ» կոչուած կաղնի և այլ ծառերը:

Այստեղ ամէն մի անցորդ դնում է իւր ձեռնափայտը մի խողոջաւոր կաղնու մէջ, յուսալով փայտի հետ իւր ցաւն էլ այնտեղ թողնելու: Զոհ մատուցանողները գործ են ածում այդ փայտերը մատաղներն եփելու:

ԺԳ. Նոյն գիւղում, մի ուրիշ բլրակի վրայ գտնուող «Ծառեխ» անունով ուխտատեղու կաղնու, բոխու և այլ ծառերը:

ԺԴ. Նոր-Շէնի Սաղունց կաղնին:

ԺԵ. Գիշի գիւղի «Ոսկի-խաչ» անուն ահագին կաղնին:

ԺԶ. Գիւնէյ-ձարտարի Շմանէքի մօտի թիքեռնը ծառը: Ասում են, թե քահանան կտրել է դրա մօտ եղած միւս ծառը, որի պատճառով և՛ հիւանդացել և երեք օրից յետոյ մեռել է:

ԺԷ. Սգնէք գիւղի «Կաղնի խաչը»: Սա մի ահագին կաղնի է, որի մօտ մի խաչ քար կայ:

ԺԸ. Նոյն գիւղի «Կանաչ խաչը»: Սա էլ մի քարակոյտ է, շրջապատուած ընկուզենի և ուռի ծառերով:

ԻԹ. Դռնավարդ գիւղի «Խաչին հարթ» անուն սգնի ծառը և այլն:

Միմիայն մի որոշ հիւանդութեան բժշկող և կամ մի որոշ շնորհք տուող սուրբ ծառերից նշանաւոր են հետեւեալները.

Սարիբէկում կայ մի հարիւրամեայ թեղի ծառ, որի բլունի մէջ առիշեղ $1\frac{1}{2}$ մետր երկարութեան մի նեղ անցք է

ձգւում: Միշատամ ունեցողները մօմեր վառելով ծառի առջև, մի ճիւղի վրայ շոր են փաթաթում, անցկացնում անցքի մէջ և ապա հանում և հիւթը քսում մկնատամին: Ասում են թե անմիջապէս լաւանում է:

Քերթ գիւղի մօտ կան չորս ահագին կաղնենիներ, որոնց բնի հողից վերցնում քսում են երեսներին, որ միշատամ անցնի: Սրա ուխտի օրը Աւագ Չորեքշաբթի օրն է, երբ բազմաթիւ մօմեր են վառում և մատաղներ կտրում:

Սարգսաշէնի մօտ մի քրլըւէրդի ծառ կայ, որ կոչւում է «Ըխտըլահագի խաչ»: Հազողները գալիս այս ծառի առաջ մօմեր են վառում և բեւեռներ գամում ծառին, շորի կտորներ կապում, որ այլ ևս չհազան:

Դռնավարդ գիւղում կայ մի խաչքար, շրջապատուած կաղնի ծառերով: Այս տեղը կոչւում է «Գիօրդնուկախաչ» և այստեղ գալիս են ձեռների վրայ «գորդնուկ» ունեցողները բժշկութիւն հայցելու:

Խաչմաչ գիւղի հանդէպ մի բլրակի վրայ գտնուում է «Հարեայ եղջի» անունով մի փոքրիկ մատրան աւերակ, ուր կան վեց ընկուզի և թեղի ծառեր: Սա բժշկութիւն է տալիս յօգացաւի և մէջքացաւի: Սիւնոյն ժամանակ ամէն մի անցորդ նախ ուխտ է անում այստեղ և ապա անցնում: Միւս կողմում էր, թե մի անգամ հարբած լինելով՝ անցել է այդ տեղի մօտով և չէ համբուրել, տուն հասնելուն պէս վիզը ծռուել է, և միայն երկրորդ օրը, երբ մի աքաղաղ է զոհել այդ ուխտատեղուն, ուղղուել է:

Հացի գիւղում «Որդոտէն (հորթերի) խաչ» անունով մի ահագին կաղնի կայ, որ բժշկութիւն է տալիս ջերմ ու տենդ հիւանդութեան:

Փերիճամալ գիւղի «Զրաւար» (զօրաւոր) անունով խողոջաւոր ծառը և Նախիջևանիկի «Քամու-խաչ» անուն բարձր ծառերը ընկմատիգմի բժշկող են:

Գիշի գիւղի մօտ էլ կայ Բրբրջամալ կոչուած ուխտատեղին, որ մի մատրան հիմնադրուած աւերակ է, պատած թեքուն և թեղի ծառերով: Շատ լաց լինող երեխաներին

տանում այդ ծառերի տակ պարկեցնում և մի քար դնում են փորին, ու մոմեր վառում ծառերի առաջ, որ երեխան այլ ևս շատ լաց չլինի:

Նոր-Շէնում մի պռնի ծառ կայ, որի բնի մէջ մի ծակ է գոյացած: Նախապէս մոմեր վառելով, լղար երեխաներին անց են կացնում այդ ծակով, որ գերանան:

Յմեջան գիւղում գտնուում է «Ջեարկեայ մարագ» անունով ուխտատեղին, որ մի շարք մսուրների տեղեր են և միքանի խաչ քարեր: Սրանց մօտ կան շատ ծառեր, որոնց ուխտ են գալիս խուլ մարդիկ, բժշկութիւն հայցելու:

Նախջևանիկում մի նահատակի գերեզման կայ, խաչքարերով և ծառերով շրջապատուած, ուր բերում են խելագարներին, բժշկութիւն հայցելու:

Դռնավարդ գիւղի հանդէպ, մի բլրակի վրայ գտնուում է մի փոքրիկ կաղնի, որ կոչւում է «Մատաղախուտ»: Այստեղ, այս կաղնուն զոհեր են մատուցանում, մանաւանդ երբ մորեք է գալիս: Ասում են, թէ մորեքը գալիս այդ կաղնու վրայ հանգստանում է և երբ մատաղ են կտրում, ուտում և անմիջապէս հեռանում է: Մատաղախուտի մօտ կայ մի հին ամլոցի աւերակ, որ տեղացիները «Կռապաշտի զալա» են կոչում: Աւանդաբար ասում են, թէ այդտեղ բնակող կռապաշտներն էլ այդ մատաղախութիւն զոհեր են մատուցանելիս եղել:

Շուկայ վանքում կան հինաւուրց ծառեր, ուր բերում են թէ հիւանդ և թէ առողջ անասուններ, երեք անգամ պտտեցնում ծառերի և վանքի շուրջը և մահակը կոտրում, որպէս զի հիւանդ անասունները առողջանան, իսկ առողջները պահպանուին հիւանդանալուց:

Դռնավարդ գիւղի արևելեան կողմը կայ մի ճապկի ծառ, որ շատ բարձր է: Հիւանդ անասուններին բերում երեք անգամ պտտեցնում են այս ծառի շուրջը և մահակը կոտրում ծառի տակ, որով և՛ անասունի հիւանդութիւնը այդ կոտրուած մահակի հետ մնում է այդտեղ ու անասունը լաւանում:

Նոյն գիւղում կայ և՛ «Տըվըրախաջ» անուն ուխտատեղին, որ մի խաչ քար է, շրջապատուած բոխի ու տանձի ծառերով: Ամուլ կովերին տանում են այնտեղ, որ ծնի:

Սուրբ համարուած ծառերը չորանալուց յետոյ էլ ժողովրդի համար նուիրական են մնում: Ոչ ոք չի կտրտում, վառում և կամ ուրիշ տեղ տանում այդ փայտերը, այլ շարունակում են մոմեր վառել և աղօթել դրանց առաջ: Եւ երբ սկսում է փթիլ, փոշին ջրի մէջ են ածում և խմում և կամ քսում գորտնուկի (ձեռի հիւանդութիւն) վրայ, որ առողջանայ: Այսպիսի փոշին «խնօթուն» է կոչւում:

Այսպիսի ծառերից նշանաւոր են Սգնէք գիւղի կաղնին, Գիւնէյ-ձարտարի օճիսի մօտինը և այլն:

Միքանի ծառեր էլ, ինչպէս և՛ միքանի քարեր, պաշտւում են լոկ այն պատճառով, որ կայծակի հարուած են ստացել: Ժողովուրդը հաւատում է, որ անձրև կամ կարկուտ գալիս քաջքերը պաշտպանւում են ծառերի կամ քարերի տակ, իսկ հրեշտակները իրենց ձեռքի գաւազանով—կայծակով—խփում են նրանց և հալածում այնտեղից, միայնգամայն սրբելով և՛ ծառը կամ քարը: Այսպիսի ծառերից լիշենք օրինակ Հարաւ գիւղի կենդրոնում, ձորակի մէջ գտնուող կաղնին: Խաչմաջ գիւղում Հարեան եղցու ընկուզենին և այլն:

Միքանի բոյսերի և ծաղիկների մասին էլ կան հետեւեալ աւանդութիւնները.

Բ Ա Մ Բ Ա Կ

Աստուած մարդուն կաւից շինելուց յետոյ, կաւոտ ձեռքերը իրար է քսել և կաւի մնացորդները երկիր թափել, որից բամբակ է բուսել:

Խ Ա Ղ Ո Ղ

Խաղողը յառաջացել է Նոյ Նահապետի մատուցած զոհի ոսկորներից, գետնի մէջ թաղելուց յետոյ:

ՎԱՐԴ ԵՒ ՄԱՆՈՒՇԱԿ

Վարդն ու մանուշակը քոյր և եղբայր են, որ միմեանց միշտ կարօտ են մնում: Եթէ մինը կարողանայ պահել մանուշակին և ցոյց տալ քրոջը՝ ինչ որ խնդրէ, անմիջապէս կը կատարուի:

Զ. ԳԼՈՒԽ

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Ա.

Թ Ռ Զ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ժ ի ծ ե ո ն ա կ.

Վարանդայում թռչուններից ամենից աւելի ծիծեռնակըն է պաշտում: Շատ մեծ մեղք է համարում նրան սպանել և կամ նրա բունը քանդել: Ինչ գանգատում էր մի մարդ, թէ ուզում է տունը քանդել, նորոգել, բայց չի համարձակում, որովհետեւ տան հետ միասին պիտի քանդուի և՛ ծիծեռնակի բունը: Գանգատողը պնդում էր, թէ իւր հարեանի տունը հրդեհ էր ընկել և բոլոր երեխաներին այրել, որովհետեւ տան երիտասարդներից մին անխոհեմութիւն էր ունեցել ծիծեռնակի բունը քանդելու:

Մի կին էլ գանգատում էր, թէ ծիծեռնակը բունը

չինել է օճախի անմիջապէս գլխին, այնպէս որ շատ անգամ կեղտոտում է կերակրները: Ո՛րքան և անախորժ էր այս բանը տնեցիներին, այնուամենայնիւ նրանք չէին համարձակում քանդելու բունը:

Հաւատացնում են, որ շուշեցի Սէյրանենց Սահակը մեղք չհամարելով ծիծեռնակին վնաս հասցնել, մի անգամ բրնձնել է մի ծեծեռնակ և լեզուն կտրել: Եւ այս է եղել պատճառը, որ նրա հինգ որդին էլ համր են ծնուել:

Երբ առաջին անգամ գալիս են ծիծեռնակները, մարդիկ և կանայք նրանց նայելով երեսներին խաչ են հանում. և առհասարակ երբ նրանք ճռուողում են, ասում են, թէ սաղմոս են քաղում, ժամ են ասում, օրհնում են մեզ և այլն:

Այսպէս պաշտելու մասին ասում են, թէ մի անգամ խայթող սողունները հաւաքուել են և խորհուրդ արել, թէ ո՞ր կենդանու արիւնը ամենից քաղցր է, որ առաւելապէս նրան խայթեն: Երկար վիճաբանութիւնից յետոյ մոծակին ուղարկում են, որ գնայ բոլորի արիւնն էլ փորձէ և ապա իրենց տեղեկացնէ: Սա գնում բոլորին խայթում և մարդու արիւնը ամենից քաղցր է գտնում: Երբ վերադառնում է իւր զեկուցումն անելու, ծիծեռնակն իմանալով այդ, յարձակում է վերան և սպանում:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է.

Մուկը ապաստան գտնելով Նոյի տապանում, կրծեց և ծակեց տապանը: Զուրը սկսեց ներս լցուել: Նոյ այս տեսնելով՝ բարկացաւ մկի վրայ, որ գնաց մի անկիւնում թաք կացաւ: Յետոյ Նոյ առաջարկեց կենդանիներին, որ փակեն ծառը, սակայն ոչ ոք չկարողացաւ: Վերջապէս օձը ոլորուելով տարածուեց ծակի վրայ և ծածկեց այն: Երբ ջրհեղեղը լով տարածուեց ծակի վրայ և ծածկեց այն: Երբ ջրհեղեղը անցաւ, Նոյ առաջարկեց օձին վարձատրութիւն խնդրել մատուցած ծառայութեան համար և սա հանելով իւր լեզուն, մարդու արիւնն ուզեց: Այդ ժամանակ ծիծեռնակը, որ Նոյի ոտի վրայ նստած էր, յարձակուեց և օձի լեզուն կծեց: Եւ այս է պատճառը, որ դեռ այժմ էլ օձի լեզուն

միջից կտրուած է: Օձն էլ իսկոյն յարձակուեց ծիծեռնակի վրայ, սակայն կարողացաւ միայն նրա պոչից կծել: Ուստի և՛ նրա պոչը երկուսի բաժանուեց: Օձի խայթած տեղից երկու կաթ արիւն ընկաւ, մինը Նոյի վրայ, որ անմիջապէս ոջիլի փոխարկուեց, միւսն էլ գետին, որ լու դարձաւ և թռաւ:

Ա Ղ ա լ ն ի.

Սա էլ ծիծեռնակի պէս, բայց ոչ նրան հաւտսար, պաշտուում է: Սրան ևս չեն սպանում և կամ վնաս հասցնում: Միայն թէ սրա մասին մի առանձին աւանդութիւն չի պատմւում, տարածուած են միայն ս. Գրքի մէջ պատմուածները:

Կ ա չ ա Ղ ա կ.

Պաշտուող թռչուններից է և՛ կաչաղակը, որի մասին պատմում են, թէ մի անգամ սա մի պառաւի տան գլխին նստած աւետում է նրան, թէ որդին օտարութիւնից գալիս է: Պառաւը առանց հասկանալու նրա աւետիքը, մի կտոր հաց է ձգում նրան: Նա իսկոյն տանում է այդ հացը և տալիս որդուն, որ սաստիկ քաղցած է լինում: Յետոյ վերադառնալով նոյն բանն է աւետում և մի կտոր հաց ևս ստանալով, խեղճ որդուն տանում: Այս բանը միքանի անգամ կրկնւում է, մինչև որ պառաւը ձանձրանալով, մի քար է ձգում դէպի կաչաղակը: Սա էլ վերցնում է այդ, և տանում ձգում որդու գլխին: Որդին իսկոյն և եթ մեռնում է: Պառաւը գալիս է մեռած որդու մօտ և ճանաչում իւր ձրգած քարը: Այնուհետև այլևս քար չեն ձգում կաչաղակին, այլ միշտ հաց են տալիս ու խնդրում. «Բարին մեզ, չալը թշնամուն»:

Պատմում են, թէ մի անգամ մի գիւղացի, մի կաչաղակի ոտներից մի քիչ յարդ է կապել և կրակ տալով՝ բաց թողել: Խեղճ թռչունը իսկոյն այլուել է: Ուղիղ մի տարուց յետոյ այդ միւսնոյն գիւղացու փոքրիկ աղջիկը իւր տատի տանը միայնակ եղած միջոցին, շորերը վառւում են և մինչ-

դեռ նա վազում է տուն, կրակը լափում է նրան: Գիւղացին նոր գգում է իւր արած մեղքը և կրած պատիժը:

ԱԽԱՆԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թռչուններ էլ կան, որոնք թէև չեն պաշտում, բայց որոնց մասին կան հետևեալ աւանդութիւնները.

Ն ո լ կ ո լ (կըկու).

Մի հարս ծառերից մի ճօճք է կապում, դնում իւր միակ երեխային մէջը և ինքը գնում քաղհան անում: Երբ մի քիչ յետոյ վերադառնում է, երեխային այլ ևս ճօճքի մէջ չի գտնում: Յաւից և սկեսուրի վախից թռչուն է դառնում և կուկու *) կանչելով պտրում իւր երեխային:

Խալոպ կամ՝ Սանրակապ (Յուլ-յուլ).

Սա մի հարս է եղել, որ մի անգամ թողել է խմորը կիսատ հունցած և սկսել է մազերը սանրել: Յանկարծ կեսուրը վրայ է հասել, և սա ամօթից ու վախից թռչուն է դառել, սանրը գլխին, և թռել:

Կ ա ք ա լ.

Սա ժամանակով մի հարս է եղել: Մի օր, երբ սա խմոր է հունցել, սկեսուրը բարկացել է վերան, թէ ինչո՞ւ է պինդ հունցել. սա էլ զիմադարձութիւն է արել, ասելով թէ կակուխ է: Սկեսուրը բարկանալով անիծում է հարսին, որ կակուխ է: Սկեսուրը բարկանալով անիծում է հարսին, որ կակուխ է դառնում: Բայց մինչև այսօր էլ նա զիմադարձութիւն է անում սկեսրոջը, անդադար կրկնելով, թէ «Կակուղ ա, կակուղ ա»:

*) Վարանդայի գիւղերում երեխային կուկու են կանչում:

Բ Լ Ե Ո Ւ Լ

Աստուած Ադամին ստեղծելուց յետոյ, երբ տեսաւ, որ միայնակ տխուր է, ասաց նրան, որ իւր համար մի զրոյց-ընկեր ընտրի և նա ընտրեց բուլբուլին: Սակայն այս անգամ էլ բուլբուլի ընկերը միայնակ մնաց և սկսեց տխրել, ուստի և՛ Աստուած ստեղծեց Եւային, և բլբուլին վերադարձրեց իւր ընկերոջը:

Պ Ղ Ո Ւ Ղ Ո Ւ Ա (ԲՈՒԷԾ).

Մի պառաւ ունենում է Պողոս անունով մի հատիկ որդի: Մի անգամ եկեղեցուց վերադառնալով՝ պառաւը երեսփային մեռած է գտնում: Խփելով իւր գլխին, պառաւը խընդրում է Աստուծոց որ իրեն թռչուն դարձնէ, որ և՛ կատարւում է: Եւ այդ օրուանից այդ խղճով պառաւը կանչում է իւր որդուն, Պղղոս, Պուղոս, այն էլ գիշերները, որովհետեւ ոչ հանգիստ և ոչ էլ քուն ունի:

Ա զ Ո Ս Ա

Երբ Կայէնը սպանում է Աբելին, Ադամ սկզբում կարծում է թէ քնած է, բայց երբ յետոյ հաւաստիանում է, որ մեռած է, պատանում է նրան և թաղում: Աստուած խղճում է Ադամին, և ագռաւին ուղարկում, որ ասէ Աբելին, թէ պատանդ մաշիր եկ: Սա էլ գնում է և փոխանակ այդ, ասում է, թէ «տապանդ մաշիր եկ»: Աստուած բարկանում է ագռաւի վրայ և անիծում, ասելով թէ բերանդ զրած եօթը պատառից մինը միայն կուլ գնայ: Եւ այդ է պատճառը, որ մարդիկ այդքան ատում են նրան և որ ագռաւը այնքան անկուշտ է, որովհետեւ եօթը պատառից միայն մինն է կուլ գնում:

Ա Ն Ղ Ղ

Անգղը ամենախմաստուն թռչունն է համարւում, որի համար և՛ նրան չեն սպանում: Նա շատ երկար է ապրում և միայն 700 տարեկան ժամանակն է ձու ածում և ձագ հանում: Պատմում են, թէ շատ հին ժամանակներում Հարուն-Ղարուն մի շատ հարուստ մարդ իւր ահագին հարստութիւնը բարձում է ոչխարների վրայ և տանում մի սարի մէջ թաղում, ոչխարներին էլ մորթում: Սրա թողը իմանալով այդ հարստութեան մասին, կամենում է պտրել և գտնել: Բայց բոլոր միջոցները չի դերեւ են եղնում: Վերջապէս մի իմաստուն մարդ խոստանում է անգղներից իմանալ տեղը և այս նպատակով շատ ոչխարներ մորթել տալիս ու տարածում է մի դաշտի մէջ: Ինքն էլ մի քթոցի մէջ, գոմէշի ստամոքսով ծածկուելով թաք է կենում: Իսկոյն անգղները ամենայն կողմից հաւաքւում ուտում են ոչխարները. երբ կշտանում են, գնում իրենց պապին էլ են բերում, որ նա ևս կշտանայ: Երբ սա ևս կշտանում է, թոռները հարցնում են նրան, թէ ուրիշ անգամ էլ այդպէս կշտացել էր:

Մէկ էլ, ասում է պապը, Հարուն-Ղարունի ժամանակն եմ կշտացել, երբ ոչխարներին բարձեց իւր ահագին հարստութիւնը և տարաւ այ, այն սարի մէջ թաղեց և յետոյ էլ բոլոր ոչխարները կոտորեց:

Իմաստուն մարդը անմիջապէս դուրս է գալիս քթոցից, գնում փորում ցոյց տուած սարը և գտնում անթիւ հարստութիւնը:

Հարուն-Ղարունի ժառանգը առաջարկում է իմաստունին իբրեւ վարձատրութիւն վերցնել հարստութեան մի մասը. սա էլ խնդրում է տալ այնքան, որքան կը կշռի մի մարդու գանգ: Սակայն Հարուն-Ղարունի բոլոր հարստութիւնը չի կարողանում կշռել մի մեռելի գանգ: Այս ժամանակ իմաստունն ասում է, թէ մի բուռն հող ածեցէք նժարի միւտ կողմը և երբ ածում են, իսկոյն կշռում է: «Ահա, տեսնո՞ւմ

էք, ասում է խմաստունը, մարդու աչքը միայն մի բուռն հողը կը կշտացնի. այդ անբաւ հարստութիւնը բաւական չեն նրան, ես էլ բացի այդ մի բուռն հողից, ուրիշ բան չեմ ուզում»:

Զրչրթան կամ չափարծտի.

Մի անգամ Աստուած հրամայել է, թէ ով որ շուտով ինձ մօտ գայ, ես նրան թուշունների թագաւոր կը նշանակեմ: Արծիւը իսկոյն սկսում է թուշել դէպի երկինք, բայց ճանապարհին յօգնում է և ուզում է հանգչել. այս ժամանակ չրչրթան կամ չափարծտին, որ նրա թևի տակ ապաստանած, հանգիստ բարձրանում էր, դուրս է թուշում և գնում Աստծու մօտ:

— Ի՞նչու ես եկել, հարցնում է Աստուած այս փոքրիկ թուշունին:

— «Եկել եմ, որ թուշունների թագաւոր նշանակես ինձ», պատասխանում է չափարծտին:

— Դէ՛հ, որ այդպէս է, ասում է Աստուած, գնա՛ մի ճիպոտ բեր, որ ոչ կարճ լինի, ո՛չ երկար, ո՛չ ծուռ, ո՛չ ուղիղ:

Այդ օրից սկսած նա պտրում է չափարների (ցանկապատ) տակ ճիպոտներ, և երբ գտնում է՝ ասում է.

«Զի՛, չի՛, էս չի՛. էն չի՛»:

Բ.

Մ Ի Ջ Ա Տ Ն Ե Ր

Ա.

Մեղու, շերամ եւ որդան կարմիր.

Յոբ երանելին որդունքը վերցրել դրել է վերքերի վրայ ասելով. «Կերէք, կերէք, Աստուած ձեզ կերակուր է տուել: Որդերն էլ իսկոյն փոխարկուել են մեղուի, շերամի և որդան կարմիրի:

Բ.

Աստծու կողմ.

Աստծու կողմ կամ զատիկ կոչուած միջատը (БОЖЬЯ КО-
РОВКА) սուրբ են համարում և երբէք չեն սպանում:

Գ.

Ձ Կ Ն Ե Ր

Ձկների մասին ընդհանրապէս շատ քիչ աւանդութիւններ կան, երևի մեծ գետեր և լճեր, հետեւապէս և՛ զանազան տեսակ ձկներ չլինելու պատճառով:

Յայտնի է միայն՝

Օ ճ ա ճ ու լ ի ը.

Սա Գաբրիէլ հրեշտակի փողն է համարւում, որ յանկարծ ընկել է ջուրը: Ապացոյց՝ որ նրա վրայ կան 12 ծակի հետքեր: Այս ձկները խմբով են շրջում, սրնգի ձայն հանելով: Ձկնորսներն էլ ականջ են դնում, լսում սրնգի ձայնը և ուռկանը ձգում, որսում:

օձը բոլորովին հեռանում է և կարճ միջոցում այս մարդը աղքատանում և թշուառանում:

Ե.

Կ Ա Թ Ն Ա Ս Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Այս կենդանիների պաշտամունքից բուն Վարանդայում նացել է միայն կատուին վերաբերեալ միքանի սնոտիապաշտութիւններ: Այլպէս՝ կատուն սուրբ է համարւում և նրան սպանողը եօթ եկեղեցի պիտի շինէ, որ կարողանայ այդ մեղքից ազատուել: Եւ եթէ այդ չի կարող անել, մեղքից թեթեւանալու համար գոնէ մի խալուար (ցորեն մաղելու մաղ) պիտի առնէ, յատկապէս գրկիցներին փոխ տալու:

Նրա մասին կան հետեւեալ աւանդութիւնները.

Կ ա տ ու լ.

Ա.

Քրիստոսին փշէ պսակով չարչարելիս, արցունքը յորդութեամբ հոսում էր և նա թաշկինակով սրբում էր: Մինը խլեց նրա ձեռքից թաշկինակը և գցեց աղբանոցը, ուր անմիջապէս կատուի փոխարկուեց:

Բ.

Մի անգամ Քրիստոս իբր մի հասարակ մարդ հիւր է լինում մի տան, մկները շատ նեղում են նրան և տնեցիներին: Այս ժամանակ նա ձգում է իւր թաշկինակը դէպի մրկները, որ կատու դառնալով՝ բռնում է նրանց:

Վարանդայիները պատմում և ուխտ են գնում միքանի կենդանիների պաշտաման տեղեր, որոնք թէև Վարանդայում

չեն գտնւում, սակայն նրան սահմանակից լինելով՝ այնքան էլ հեռու չեն:

Այսպիսի ուխտատեղիներից նշանաւոր են.

Ձանգեղուրի գաւառում, Տաթև վանքի հանդիպակած լեռնաշղթայի մէջ գտնւում է Եզան ուխտատեղին կամ ինչպէս սովորաբար թուրքերէն կոչում են՝ «Օկիւզ—զիարատ»-ը: Սա քարերի մի ահագին կոյտ է. որ օր աւուր աւելանում է, որովհետև ամէն մի անցորդ պարտաւորուած մի քար է բերում ձգում այդ կոյտի վրայ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ այդտեղ թաղուած է մի եզ, որ ինքնակամ և առանց մարդու ճիպոտի այդ տեղի քարհանքից ահագին քանակութեամբ քար է կրել Տաթևի եկեղեցին շինելու:

Այս ուխտատեղին նուիրական է ինչպէս հայերի, այնպէս և՛ թուրքերի համար:

Երբ կենդանիների մէջ տարափոխիկ հիւանդութիւններ են տարածւում, թէ հայերը և թէ թուրքերը բերում են կենդանիներ և այդ քարակոյտի շուրջը երեք անգամ պըտըտեցնում: Եւ եթէ, հիւանդութեան սաստկութեան պատճառով, կենդանիներին բերել չեն կարող, գալիս, այդ քարակոյտի տակից մի բուռն հող են հանում և տանում, աղի հետ խառնում, տալիս հիւանդ կենդանուն: Շատ դէպքեր են պատմում, երբ կենդանիները անմիջապէս լաւացել են:

Խաչէնի Պտկսաբերկ հինաւուրց եկեղեցու մօտ թաղուած է մի արջ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ այդ եկեղեցին շինելիս մի արջ շարունակ քար է կրել շրջակայքից: Երբ եկեղեցին աւարտել են, պակասել է միայն մի մեծ քար և այս արջը երկար որոնելուց յետոյ շատ հեռւում գտել է և շալակած բերել: Երբ վայր է դրել քարը, վարպետը ասել է, որ թոկը կտրելով արջի ուները՝ սաստիկ արիւնոտուել է, վերցնում է թոկը և խփում եկեղեցու պատին: Դեռ մինչև այժմ էլ ցոյց են տալիս այդ արեան հետքերը:

Յետոյ արջը օգնել է վարպետին քարը իւր տեղը դնելու, և երբ ամէն ինչ աւարտել են, շունչը փչել է: Վարպետը մեծ ցաւակցութեամբ ամփոփել է նրա մարմինը եկե-

ղեցու մօտ և վերան քարեր դարսել: Ուխտաւորները մոմ են վառում այդ քարակոյտի վրայ և մատաղներ անում:

Ա ը Զ.

Սրա մասին կայ հետեւեալ աւանդութիւնը.

Արջը ժամանակով մօրդ ջրաղացպան է եղել. երբ շատ գողութիւններ է արել, Աստուած բարկացել է վրան և արջ դարձրել: Եւ ապացոյց սրան՝ երբ սպանում են արջին, սա առաջին թաթերը միմեանց վրայ դնելով՝ խաչում է:

* *

Բոլոր կենդանիները և բոյսերը լեզու ունին և կարող են խօսել: Որպէսզի մարգիկ կարողանան նրանց հասկանալ, պէտք է, որ շահմար օձը իւր լեզուն քաշէ մօրդու բերանը: Այս բաղդին արժանացել են ովջի (որսորդ) Փիւումը և Լորիմանին:

Է. Գ Լ Ո Ւ Խ.

ԼՈՒՍԱՒՈՐՆԵՐԻ ՊԱՅՏԱՍՈՒՆՔ

Արեւ և լուսին. — Վարանդայում դեռ մինչև այժմ էլ ծերունիներ և պառաւներ կան, որոնք պաշտում են արեգակի և լուսին: Մտաւեգամ պատահում է, որ սրանք ծուներ են չօքում նոր ծագող արեգակի և նոր նորող լուսնիակի առաջ և աղօթում նրանց ալսպէս. «Աստուծոյ ցնծուղն տուած ըրիզնակ, այ մօրայ նոր ըլած լուսնինկեայ, իմ երեսս քո ոտանդ տակը, դու իմ խոխէքս պահես և ալին: Լուսնի նորին գրեթէ բոլոր գիւղացիները առաջին անգամ լուսնին նայելիս, միքանիսը բաղդաւոր համարուած երեխայի կամ մօրդ կանց երեսին են նայում, լուսալով, որ այդ ամիս բաղդա-

ւոր կերպով կ'անցնեն, ուրիշներ դրամի վրայ հայեացք ձգելով համբուրում և ճակատին են դնում, լուսալով շատ դրամ շահել այդ ամսում:

Արեւով երգուելը շատ սովորական է՝ «իմ արեւ վկայ, քու կանանչ արեւ վկայ»:

Միհր աստծու պաշտաման մնացորդ՝ խոտի կամ փայտի կոյտեր վառելու սովորութիւնը դեռ մինչև այժմ էլ շարունակում է Վարանդայի գիւղերում, թէև քաղաքում արդէն վերջացել է:

Տեառնընդառաջի երեկոյին նշանուած երիտասարդները ցրտնի ծառի ճիւղեր են բերում և դարսում եկեղեցու գաւթում: Յետոյ եկեղեցու ջահից բերած մոմով վառում են այդ կոյտը, ծուխի ուղղութիւնից գուշակութիւններ անում, նորահարսին, ինչպէս և՛ նորածին երեխային երեք անգամ պըտտեցնում շուրջը: Երիտասարդները թռչում են կոյտի վրայով, ուրիշներ պար բռնում շուրջը:

Արեւի և լուսնի մասին կան յետեւեալ աւանդութիւնները:

Ա.

Ժողովուրդը լուսինն ու արեւը քոյր և եղբայր է համարում: Մի օր քոյր արեւը ասել է, թէ ինքը վախենում է գիշերը մանգալուց և ցերեկն էլ ամաչում երբ իրեն են նայում: Այդ ժամանակ եղբայր լուսինը պտտասխանել է նրան, թէ ինքը գիշերը կը շրջի, թող ցերեկը նա պտտուի, միայն վերցնի մի քանի թուփ ասեղ և խրի իրեն նայողի աչքերը: Եւ այդպէս էլ եղել է: Արեւը նստած մի առիւծի մէջքին, սլանում է երկնամարի վրայով, և երեկոյեան գնում հանգստանում մօր գրկում: Առիւծը իւր վիթխարի թրով պաշտպանում է նրան քաջքերից:

Բ.

Մի օր լուսնի և արեւի մայրը խմոր էր հունցում, որ-

դին, լուսինը, գալիս և խնդրում է, որ իրեն համար էլ մի բլիթ շինի, մայրը բարկանում և խմորոտ ձեռքով խփում է երեսին: Դեռ մինչև այժմ էլ լուսնի վրայ երևում են նրա խմորոտ մատների հետքերը:

Գ.

Մի կին իւր որդու համար գուլբայ էր գործում: Երբ քիչ էր մնացել վերջացնելու, արեգակը ուզում էր մայր մտնի, ուստի մայրը ասաց որդուն, թէ թող մնայ վաղը կը վերջացնեմ: Որդին աղաչում է մօրը, որ այդ օրը վերջացնի: Այդ դէպքում, ասում է մայրը, աղաչիր արեգակին, որ մի քիչ սպասէ: Երեխան դառնում է արեգակին և ասում. «Ձան արեգակ, մի քիչ սպասիր, մայրս վերջացնի զիզի գուլպան», հագնեմ: Արեգակը սպասում է և երբ երեկոյեան ուշ մայր է մտնում, մայրն հարցնում է, թէ ինչո՞ւ այնքան ուշացաւ:

Արեգակը պատասխանում է, թէ մի երեխայ խնդրեց իրեն սպասել, մինչև որ մայրը կը վերջացնէր նրա գուլպան: Արեգակի մայրը բարկանում է և անիծում երեխային, որ ցերեկը մեռնի և գիշերը կենդանանայ, նրա մայրն էլ երբէք չվերջացնի գուլպան: Եւ այնուհետեւ այս երեխան ցերեկները մեռած է լինում, իսկ գիշերները կենդանանում և գալիս է մօր մօտ, խնդրում իւր զիզի գուլպան: Սակայն մայրը երբէք վերջացրած չէ լինում, որովհետեւ գործածը ինքն իրեն քանդում է և խեղճ երեխան ոտաբոբիկ թափառում է:

Դ.

Մի հարսնացու ցանկանալով անշուշտ աւարտել իւր փեսայուհի գուլպան, խնդրել է արեգակից մի քիչ էլ սպասել: Բարի արեգակը կատարել է հարսնացուի խնդիրը և ուշ մայր մտել: Սակայն արեգակի չար մայրը, հարցնելով նրա ուշանալու պատճառը՝ բարկացել է և անիծել հարսնացուին,

տսելով. «Քար դառնայ նա»: Իսկոյն խեղճ հարսնացուն քար է դարձել: Եւ այս օր էլ Նինգի գիւղի մօտ ցոյց են տալիս այդ քար դարձած հարսնացուն:

Երևարում. — Արեւի և լուսնի խաւարումը բացատրում են այսպէս. Քաջքերը կամ սատանաները կտրելով նրանց ճանապարհները, ուզում են վիրաւորել նրանց, իսկ նրանք պաշտպանւում են և վերջի վերջոյ յաղթում:

Խաւարման ժամանակ մեծ սուգ է տիրում գիւղերում. երիտասարդները հրացաններ են արձակում դէպի վեր, մտածելով թէ կարող են քաջքերին խփել, ուրիշներ պղնձեայ սմաններ ձեծելով և զանգերը խփելով ահագին աղմուկ են բաժրացնում, դարձեալ քաջքերին վախեցնելու նպատակով: Իսկ կանանցից շատերը լալիս են ցաւից և երկիւղից:

*
* *

Օր. — Երկնքում կայ երեք թռչուն: Երբ սրանցից առաջինը ձայն է հանում, բացւում է առաւօտը, երկրորդի ձայնելիս դառնում է կէս օր, իսկ երբ երրորդ թռչունն է ձայնում՝ մութը պատում է աշխարհը:

Աստղեր. — Սրանցից ամէն մէկը պատկանում է մի մարդու: Բարեգործ և առաքինի մարդունը պայծառ է լինում, չարագործ և անբարոյականինը՝ աղօտ: Երբ աստղը վալը է ընկնում, և կամ փոխում է իւր ընթացքը, մարդը մեռնում է:

Գիսաւոր աստղեր երևալիս ասում են թէ մեծ աղէտներ է պատահելու, թագաւոր է մեռնելու և այլն:

Յարդ գողի ճանապարհի մասին պատմում են, թէ մի մարդագալ հարս լուանալով իրենց հիւրի ոտները, շատ փափմարդագալ հարս լուանալով իրենց հիւրի ոտները, շատ փափաղիկ է գտել և երբ բոլորը քնել են, զնացել է, որ ուտի, սակայն հիւրը դաշոյնի մի հարուած է տուել նրա ծծին: Իսկոյն կաթը ցայտել է երկինք, և մինչև այժմ էլ իւր հետքը թողել:

Ուրիշներ էլ հաւատացնում են, թէ դա Աստծու արքայութեան ճանապարհն է:

Շատերն էլ պատմում են, թէ մինը (չգիտեն թէ ով) դարման է գողացել և ճանապարհին վայր թափել, որի հետքը մնացել է ու այժմ էլ կոչվում «*դերմանհող*»:

Ամպ.— Սաստիկ սպիտակ և առանձին կանգնած ամպ տեսնելիս ասում են, թէ դա Աստծու միրուքն է:

Իսկ եթէ այս ամպը շատ փոքր է, ասում են դարմանագող է, որովհետեւ դա նշան է, որ քամի պիտի լինի և կալերից դարման գողանայ:

Որոտման մասին ասում են, իբր թէ մի պառաւ մի պարկի մէջ քարեր ածած քաշ է տալիս, որից և՛ յառաջանում է գոռգուռը:

Ոմանք էլ կարծում են, թէ դա յառաջանում է «լըկոծն» քամու սաստիկ շարժումից:

Առաջին որոտման ժամանակ գիւղացիները երկաթ են կծում և քարով իրենց գլխերին խփում, ասելով.

«Քըրըգլօխ, ըրկըթը կեռիկ» և այս այն նպատակով, որ այդ տարի կտրկուտ չգայ:

Որոտ.— Մի բամբակի պառաւ, նստած մի բամբակի ձիու վրայ, ձեռին մի բամբակի մտրակ քշում է երկնքով: Նրա ձիու ոտների տրոփիւնից յառաջանում է որոտը:

Կայծակը հրեշտակների գաւազանն է, որով խփում են ստտանաներին:

Ոմանք էլ կարծում են, թէ երկու հրէշ կայ, որ կըլուում են միմեանց հետ սրերով, այս սրերի փայլից յառաջանում է փայլակը, միմեանց ընդհարումից՝ կայծակն ու որոտը: Եւ կամ երկու վիթխարի գազաններ միմեանց հետ «ղոջի են տալիս», — պոզերը միմեանց խփելով կուլում են, որոնց պոզերի ընդհարումից յառաջանում է կայծակը:

Ուրիշներ էլ պնդում են, թէ երկնքում մի պառաւ մի

թզուկ ծառայ ունի, որ փայտ կոտորելիս կացինը քարին է դիպնում, որից և կայծակ է յառաջանում:

Ծիածանը, — տեղական բարբառով «կանաչ կարմիրը», Աստծու գօտին է համարում: Նրանով գուշակութիւններ են անում, այսպէս՝ եթէ դեղին գոյնը միւսներից աւելի է, այդ նշան է, որ այդ տարին շատ հիւանդութիւններ պիտի լինի. երբ կանաչ գոյնն է աւելի, դա ապացոյց է, որ այդ տարի ցորենը առատ է լինելու, իսկ եթէ կարմիրն է աւելի, գինին է առատ լինելու:

Մի աւանդութիւն էլ ասում է, թէ ծիածանը այն կանաչ կարմիր թելն է, որ բերեց Գասպար թագաւորը, իբրև կնքահայր Քրիստոսի պարանոցը կապելու:

Երկրաշարժի մասին հետեւալ կարծիքներն են տիրում:

ա. Գետնի տակ տալրում է մի եղջերու, որի եղջիւրը վրայ դրուած է մի մեծ կաթսայ, լի մի տեսակ հեղուկով: Երբ հեղուկը տաքանում է, կոտրում է կաթսան և կտորները խփում գետնին, որից և յառաջանում է «ժաժքը»:

բ. Գետնի տակ կայ մի եղ, պոչը դրած մէջքին, երբ շարժում է պոչը և խփում գետնին, երկրաշարժ է լինում:

գ. Գետնի տակ մի ձուկ կայ, երբ մէջքը քոր է գալիս, շարժում է և իւր հետ շարժում երկիրը:

դ. Մի հրեղէն քամի մտնում է երկրի մէջ և շարժում նրան:

ե. «Ըլըկոծն» քամին մտնում է այն ջրի մէջ, որի վրայ գտնւում է մեր աշխարհը և ալեկոծում ջուրը: Ջրի ալեկոծութիւնից շարժւում է և՛ մեր երկիրը:

Ը. ԳԼՈՒԽ

ՔԱՅՔԵՐ ԿԱՍ ՍԱՏԱՆԱՆԵՐ

Դռնավարգի և Քառասնի, ինչպէս և՛ Ագոխի և Թաղարի միջև կան խոր ձորեր, սաղարթախիտ ծառերով ծած-

Կռած: Այս ձորերը կոչւում են «քաջկաձոր» և լի են քաջ-
քերով--սատանաներով:

Չանախչի գիւղում էլ, կուսանաց անապատի մօտ ահագին ժայռի մէջ մի մեծ ճեղքուած կայ: Գիւղացիները այդ ճեղքուածքին «քաջքատուն» են կոչում և հաւատում, թէ քաջքերով լի է: Հազիւ է պատահում, որ գիշերները մարդիկ անցկենային այդ ժայռի մօտով:

Խոր համոզուած լինելով որ քաջքերը գոյութիւն ունին իրականապէս, ժողովուրդը բազմաթիւ արկածներ է պատմում նրանց վերաբերութեամբ, որոնցից առաջ ենք բերում միայն հետեւեալները:

4.

Իռնաժարգ գիւղում Անանեանք նկատում են, որ երեկոները քաջքերը գալիս իրենց ձին հեծնում և սաստիկ տքսու ալն կողմն են քշում, այնպէս որ առաւօտեան ձին սաստիկ յօգնած և քրտնած է լինում: Միւսնոյն ժամանակ հիւսում էին ձիու մագերը և այնպէս թողնում հեռանում: Մի երեկոյ կուպր են քսում ձիու վերայ և առաւօտ տեսնում են մի սև սատանայ կպած ձիուն: Իսկոյն մի ասեղ են շուլուլում նրա մարմնին և վայր առնում նրան: Եօթ տարի շարունակ աշխատեցնում են նրան, միայն միշտ իրեն ցանկացածի հակառակն են ասում, որովհետև քաջքերը միշտ մարդկանց հակառակ են գնում: Այսպէս, օրինակ երբ կամենում էին ասել, թէ գնա ջուր բեր, ասում էին, «Մի գնար և ջուր մի բերեր»: Իսկոյն գնում և բերում էր: Եօթ տարին լրանալիս սատանան դառնում է դէպի Անանեանք և ասում. «Խնջ լիմար մարդիկ էք, եօթ տարի մնացի ձեզ մօտ, չհարցրիք թէ ինչո՞ւ ջուրին չի ծնում, որ ասէի»: Եւ իսկոյն անյայտօնում է:

f.

Ղաւախան գիւղի Ակօր ջանը պատմում էր, թէ մի օր
մի սատանայ խափել է իրեն և տարել սատանաների տունը

ցոյց տուելէ։ Այդ տեղ, ասուժ էր նա, եղել է մի գեղեցիկ մուշ-տակ, մի եաբա (երկժանի) և մի կոյտածուխ։ Երբ նա հետաքրքրուելով հարցրել է, թէ ինչո՞ւ համար են այդ բաները, սատանան պատասխանել է, թէ մուշտակը նրա համար է, որ առաւօտները ձգեն եկեղեցի գնացող ծերունիների վերայ, որպէսզի տաքութիւնից թուլանան և եկեղեցի չգնան. ետ-բան որ ձգեն չարը տեսնող և բարու յետևից գնացող երի-տասարդների պարանոցը, իսկ ածուխը՝ քսեն իրենց աւաճը ուրացողի երեսը։

9.

Մի անգամ Քառասնի գիւղում մի «գուռնաչու» ձայն են տալիս, թէ արի գնանք, հարսանիք կայ՝ սա վեր է կենում և առաջնորդի հետ գնում քաջքաձորը։ Մէկ էլ տեսնում է, որ մի հարսանիք եկաւ, ինքն էլ սկսում է իւր գուռնան ածել։ Քաջքերը երկար պարում են։ Այս ժամանակ գուռնաչին նկատում է, որ կանանց հանգերձները իւր գրկից կանանց շորերին շատ նման են, կամացուկ մի քանիսից մի մի կտոր կտրում է։

Երբ առաւօտեան աքաղաղը կանչում է, բոլոր քաջքերը անյայտանում են և ինքը մնում է այդ ձորում մէն մենակ: Գալիս է տուն, հանում կտորները և տանում դրացի կանանց շորերի հետ բռնեցնում, տեսնում է, որ իսկապէս նրանցից է կտրուած: Պատմում է դէպքը և խրատում որ հանդերձների մէջ կամ նշխարք դնեն և կամ ասեղ շուլուկեն, որ քաջքերը չկտրողանան տանել հագներ:

7.

Ձանաղչի գիւղում Երանից մօտ 50 տարի առաջ, մի գիւղեր մինը ձայն է տալիս Տէր Յովհաննէս քահանային, թէ մինը հոգու հետ է, եկ ճաշակ տուր: Նա էլ վեր է կենում և նրան հետևում: Սա տանում է Քաջքատան վերևը և այն-տեղից վալը գլորելով՝ անյայտանում: Հաւատացնում էին, թէ դա Քաջքատան ուտանաներից է եղել:

Ոչ միայն օրօրոցագողները տանում են փոքրիկ երեխաներին, այլ և պատահում է, որ «հիւրի փարիները» իրենց երեխաները փոխում են սրանց հետ: Փոխուածներն սկսում են լղարիլ և շարունակ լաց են լինում: Այսպիսի դէպքերում տանում երեխային դնում են երկու գերեզմանի միջև և ասում. «Իմը տար, քոնը բեր», հաւատալով, որ «հիւրի փարիները» կը վերադարձնեն իրենց երեխային:

ԾԱՂԻԿ ԵՒ ԿԱՐՄՐՈՒԿ

Ծաղիկն ու կարմրուկը քոյր և եղբայր են, որոնց ման է ածում մի սպիտակահեր պառաւ կին, աջ ձեռով ծաղիկը, ձախով կարմրուկը (պռուկ) բռնած:

Երեխան ծաղկով կամ կարմրուկով հիւանդացած միջոցին, մինչև առողջանալը ձէթի ճրագը վառ են պահում, կամ մոմեր վառում, կիրակի պահում, առաքաստ չեն մըտնում, միս ներս չեն բերում և այլն:

ՄԱՐԴԱԳԱՅԼ

Առաւելապէս կանայք, բայց երբեմն էլ տղամարդիկ գիշերները գալլ են դառնում, գնում երեխաներ գողանում, ուտում և կամ նոր թաղուած ննջեցեալներն հանում լափում: Սրանք ման են գալիս գալլերի հետ միասին, խմբով, և երբ լուսանում է՝ հանում են իրենց մորթին, մարդ դառնում և տանում մորթին մի ապահով տեղ պահում, գիշերը նորից հագնելու և գալլ դառնալու:

Այս պատիժը նրանք ստանում են Աստուծոց իրենց բազմաթիւ մեղքերի համար, ուտելով երկնքից թափուած կարկտանման բանը, որ թափուած է յատկապէս գալլերի համար: Ուտելուց յետոյ անմիջապէս երկնքից մի գալլի մորթի է ընկնում ուտողի վրայ և սա իսկոյն գալլ է դառնում:

Եօթ տարի գալլութիւն անելուց յետոյ, գալլի մորթին ինքն իրեն անյայտանում է և մարդը այլ ևս գալլ չի դառնում:

Պատմում են, թէ երբ կարողացել են մորթին գտնել և կրակը ձգել, մարդը այլ ևս գալլ չէ դարձել, սակայն միշտ մարդագալլերը ահագին խնամքով թաքցնում են իրենց մորթիները:

Առաջ բերենք սրանց մասին եղած աւանդութիւններից գոնէ երկուսը:

Ա.

Դռնավարդ գիւղում մի որսորդ գիշերը նկատում է, որ անտառի մէջ կրակ է արած և մի կին միայնակ միս է խորովում: Կամացուկ առաջ գնալով՝ որսորդը բռնում է կնոջը յետեից, կապում ծառին և շուրջը պտրելով գտնում է մի գալլի մորթի, որ անմիջապէս կրակն է ձգում: Կինը ամէն ճիգ գործ է դնում մորթին ազատելու, բայց չի կարողաճիգ գործ է դնում մորթին ազատելու, բայց չի կարողանում: Առաւօտեան որսորդը բերում է կնոջը Դռնավարդ, նա խոստովանում է, թէ ինքը նուխեցի է և իբրեւ մարդագալլ եկել էր այդ կողմերը: Անմիջապէս իմացնում են ամուսնուն, որ գալիս և նուէրներ տալով տանում է կնոջը:

Բ.

Մի չսնախչեցի որսորդ անտառում գիշերած միջոցին տեսնում է, որ կարկտանման բան է թափուած երկնքից և գալլերը հաւաքում ուտում են: Ինքն էլ վերցնում մինը ուտում է, երբ յանկարծ երկնքից մի գալլի մորթի է ընկնում վերան և ինքն էլ գալլ դառնում ու գնում միտնում գալլերին:

Այնուհետեւ եօթ տարի շարունակ գիշերները գալլ դառած թափառում է և լէշեր ուտում: Եօթը տարին լրացած օրը գալլերի հետ միասին գնում է Արաքսի ափը մի ձիու լէշ ուտելու, բայց այս անգամ սաստիկ դարչում է և մորթին ընկնում է վերայից: Այնուհետեւ այլ ևս գալլ չի դառնում:

ՍՐԲԵՐ

Ս Ա Ր Ի Բ Է Կ

Թուրք քոյր և եղբայր հիւրընկալելով Երուսաղէմից եկող մի վարդապետի, դռան բացուածքից տեսնում են, թէ ինչպէս նա օգի մէջ կանգնած աղօթում է: Այս հրաշքից լսփշտակուած, նրանք ընդունում են քրիստոնէութիւն և մի նորահաւատ ծառայի հետ փախչում Վարանդա: Թուրքերը հետևում են նրանց և նահատակում՝ Շուշուց մօտ 10 վերստ հեռավորութեամբ, դէպի արևելահարաւ, մի լեռան վրայ, ուր այժմ գտնւում է նրա ուխտատեղին: Եղբօր անունը դրուած է եղել Մարտիրոս, բայց սրով նահատակուելու պատճառով վերակոչուել է Սրաբէկ, իսկ ժողովուրդը ազաւաղելով կոչել է Սարիբէկ:

Ձորի մէջ, թփերի տակ գտնւում է ծառայի նահատակուած տեղին, որ նոյնպէս ուխտատեղի է:

Սարիբէկից մի քիչ բարձր գտնւում է քրոջ նահատակութեան տեղին, որտեղ դրուած քարը նորերս տեղափոխել են Սարիբէկ:

Ս. ՂԵՒՈՆԴ ԵՒ ԱՆՆԱ

Մի Ղևոնդ անունով քահանայ իւր քոյր Աննայի հետ գերի է ընկնում կռապաշտների ձեռքը: Մի անգամ, ծնընդեան տօնին սրանք թուլտուութիւն են ստանում փոքր ինչ հեռանալու: Անմիջապէս Ղևոնդը մի ժայռի միջից հանելով իւր թաքցրած քահանայական զգեստը, հագնում է և սկսում ժամ ասել և խաչը ջուրը ձգել Ծկոռի մօտ՝ գետի մէջ: Կռապաշտները իմանում և գալիս են սրանց նահատակելու: Սրանք փախչում են, սակայն Հմբրատեղում (համբուրելու տեղում) Ղևոնդ երեցի ձեռքը վիրաւորւում է և արիւնը հոսում գետին: Այժմ որպէսզի այդ արեան հոսած տեղը ոտնակոխ չլինի, ամէն մի անցորդ մի քար է դնում վերան և համբուրում:

Քոյր և եղբայր վազել են դէպի լեռը, սակայն քոյրը կէս ճանապարհին նահատակուել է, իսկ եղբայրը բարձրացել լեռը, սակայն տեսնելով, որ քոյրը արդէն նահատակուած է, չոքում և աղօթում է, մինչև որ գալիս և իրեն էլ նահատակում են: Յետոյ սրա վրայ մի մատուռ են կանգնեցնում, որ այժմ կոչւում է ս. Ղևոնդեան անապատ կամ Ղոնդիկ *):

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏՆՏԵՍԸ

Մի ժամանակ Էջմիածնում մի տնտես կին կար, որ թէ կաթուղիկոսին և թէ վերջին աղքատին միևնոյն և միաջափ կերակուրներն էր տալիս: Նրա աչքում բոլորն էլ հաւասար էին և ինքն էլ ոչ մի խտրութիւն չէր դնում: Այս բանը այնքան հաճելի էր հաւասարութիւն քարոզող Քրիստոսին, որ նրան հրեշտակի ձեռքով մի խնձոր էր ուղարկել, որից հոտոտելով զուարթանում և գոյնը աւելի կարմրում էր:

Մի անգամ կաթուղիկոսը իմանում է, որ այդ տնտեսը իրեն էլ այնպէս է կերակրում, ինչպէս և՛ վերջին աղքատին, բարկանում և կանչում է նրան իւր մօտ: Երբ կինը գալիս է, կաթուղիկոսը տեսնելով նրա այտերի կարմրութիւնը՝ ասում է. «Ինչո՞ւ ես կերակրի ամենալաւ մասը ինքդ ուտում, երեսդ կարմրացնում, իսկ մեզ համար ամենավատ մասն ուղարկում»:

— Ոչ, պատասխանում է տնտեսը, ես հրեշտակից մի խնձոր եմ ստացել, նա է ինձ ոյժ և կարմրութիւն տալիս: Այս ասելով նա հանում է խնձորը և հոտոտելով՝ աւելի գեղեցկանում ու թարմանում: Կաթուղիկոսը տեսնելով այդ ներողութիւն է խնդրում այդ արդար կնոջից և հրամայում տօնել նրա տօնը: Ահա այս տնտեսի տօնն է, որ մենք մինչև հիմայ էլ տօնում ենք:

ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Յովսէփ իւր կացինը տալով՝ ստանում է Մարիամ կոյ-

սին, որպէս ամուսին: Մի առ ժամանակից լետոյ, երբ Ս. Կոյսը յղանում է, Յովսէփ և ծնողները հալածում են նրան, կասկածելով նրա բարոյականութեան վրայ: Կոյսը փախչում է մի այր, ուր և՛ ծնում է Յիսուսին: Հովիւներն այդ իմանալով՝ վերցնում են մի քիչ աղբ և տանում տալիս նրան, կամենալով այսպիսով նախատել նրան, ապօրինի որդի ունենալու համար: Ս. Կոյսը խաչակնքում է այն, որ իսկոյն ձուլածեղ և հալուայ է դառնում: Հովիւները զարմանում և սկսում են փառաբանել նրա Աստծուն: Մի քիչ լետոյ հասնում են թագաւորից ուղարկուած մարդիկը Յիսուսին սպանելու: Իսկոյն Ս. Կոյսը աղօթում է և յանկարծ մօտի ժայռը երկուսի է բաժանւում և ծածկում Յիսուսին: Սպանիչները չգտնելով մանկան, լետ են դառնում: Այժմ Ս. Կոյսը նորից «Փառք 'ի բարձունս» ասելով հեռացնում է ժայռերը և հանում մանկան:

ԽԱՉԱԿՆՔՈՒԹԻՒՆ

Հայր Յովսէփ իմանալով, որ Մարիամը յղի է, սաստիկ բարկացաւ և կանչեց իւր մօտ նախատելու: Այս ժամանակ նա տեսաւ կոյսի մօտ մի հրեշտակ, որ խաչակնքում էր ասելով. «Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ ամէն»: Յովսէփ զարմանալով, հարցրեց հրեշտակին թէ այդ թնչ է նշանակում: Հրեշտակն էլ ասաց. «Այս աղօթքը ես Աստծու հրամանով սովորեցրի Ս. Կոյսին և այդ դրան է վերաբերում: Երբ «Յանուն Հօր» ասելով ձեռը վերեւ է բարձրացնում, սրանով նա ասում է, թէ այն գաղտնիքը, որ դու հիմայ չգիտես, նախ Հայր Աստուածը իմացաւ. երբ տալիս է Որդւոյ անունը և ձեռը արգանդին դնում, դրանով նա ասում է, թէ լետոյ արգանդի զաւակը իմացաւ այդ: Երբ կրծքի երկու կողմերին է նշան անում, դա նշանակում է, թէ լետոյ այդ իմացան աջ և ձախ ուսերի հրեշտակները, իսկ երբ կրծքի մէջտեղն է դնում ու «Ամէն» ասում, դրանով ուզում է ասել, թէ շուտով կ'իմանայ այդ գաղտնիքը ամբողջ աշխարհը»:

Թ. ԳԼՈՒԽ

ԿԱԽԱՐԴՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՅՀԱԶԱՐԵԱՅ

Ինչպէս Վարանդայի գիւղերի, այնպէս և քաղաքի գրեթէ բոլոր բնակիչները, հայերը և մանաւանդ թուրքերը դեռ ևս բաւական հաւատով են վերաբերում դէպի կախարդութիւնն ու կախարդները: Դեռ ևս բաւական թուով կախարդներ շրջելով գիւղից գիւղ և նոյն իսկ հաստատուելով քաղաքում, կարողանում են միայն այդ արուեստով իրենց ապրուստը հոգալ:

Այսպիսի կախարդներից Շուշում նշանաւոր է Գրիգոր Տէր Բաղդասարեանը, որ յայտնի է «դէր (Տէր) Բալին (Բաղդասարի) տղան» անունով: Սա մի միջհասակ, խոժոռ դէմքով, սև և երեսի կոպիտ գծագրութեամբ՝ քառասնամեայ մարդ է, սուր մտքով ու ճարպիկ ձևերով օժտուած:

Սրան քսան տարուց ի վեր դիմում են տղամարդիկ և մանաւանդ կանայք, մինը իւր կորուստը գտնելու, միւսը որդի ունենալու համար գիր անել տալու, երրորդը իւր ապագան կամ ունենալիք երեխայի սեռը գուշակել տալու, չորրորդը մինի սէրը գրաւելու համար թալիսման գրել տալու, հինգերորդը դիւահար որդու դեերը հալածել տալու և այլն: Ամենայն, բայց մանաւանդ չորեքշաբթի, ուրբաթ և կիրակի օրերը ահագին բազմութիւն լցւում է սրա տունը, որ գրտնւում է թուրքերի թաղի մօտ, ձորակի աջ լանջին: Սա տընւում է թուրքերի թաղի մօտ, ձորակի աջ լանջին: Սա բաղկացած է երկու սենեակից, որոնցից մինը ընդունարանն է, իսկ միւսը՝ արհեստանոցը: Առաջին սենեակի չորս պատն էլ ամբողջովին ծածկուած են պատկերազարդ հանդէսների թերթերով, այնպէս որ՝ այցելուն որ կողմը նայէ՝ անշուշտ պատկեր պիտի տեսնի: Միւսը, արհեստանոցը, մի փոքրիկ սենեակ է, մի մեծ և մի փոքր պատուհանով: Այստեղ պատի

մէջտեղից խփած է մի եղջերուի գլուխ: Իսկ պատուհանների առջև դրուած մի մեծ փայտէ մահճակալ, մի կապերտով ծածկուած: Մահճակալի մի ծայրում ձգուած է մի փոքրիկ ներքնակ, որի վրայ ծալապատիկ բազմում է կախարդը աշխատելիս, իսկ ալցելուները պըպըզում են առջևը, լատակի վրայ և կամ կանգնած մնում: Կախարդի առաջ դրուած է մի մանղալ *), որի կողքին խառն ի խուռն ածուած են բազմաթիւ իրեր: Այստեղ, մի թիթեղի մէջ կայ աղաւնու արիւն, մի շշի մէջ գայլի ուղեղ, մի ուրիշի մէջ արջի ջիղ, թիթեղի կտորներ, վերան զանազան գծեր քաշած, ջոկ-ջոկ թղթերի մէջ փաթաթուած զանազան փոշիներ, վարաղներ, ներկեր, թանաքներ, չորս հինգ հատ գրիչ, գունաւոր մատիտներ և այլն: Սրանցից էլ փոքր ինչ հեռու թափուած է թղթերի մի ահագին կոյտ, վերան մի Վեցհազարեայ, և ուրիշ մի քանի, սրանցից արտագրուած, կախարդական գրքեր և մի ձեռագիր բժշկարան դրուած:

Մենք դիտաւորուծիւն չունինք նկարագրելու, թէ սա ինչ «գրեր» է ննում և կամ թէ ինչպէս է գործում, որովհետեւ ինչպէս հաստատ իմացանք, սա վարում է միանգամայն «Վեցհազարեայ»-ի համեմատ, որը կարող է ձեռք բերել ուսումնասիրողը:

ԴԱՆԱԿ ՔՅԵԼ

Վարանդացիները հաւատում են, թէ երբ մի որևէ կերպով մեղանչեն մի սրբի դէմ, նա կը պատժէ իրենց մի որևէ հիւանդութիւն տալով, որից ոչ մի կերպ չեն կարող ազատուիլ, բայց եթէ այդ միւսնոյն սրբին մատաղ կրտսերելով և աղօթելով: Որպէս զի իմանան, թէ հիւանդութիւնը ո՛ր սուրբն է տուել, որովհետեւ բացի նրանից մի ուրիշ սուրբ, ի պատիւ այդ սրբի, երբէք չի բժշկի նրա տուած հիւանդութիւնը, դանակ են քցել տալիս:

Եօթը տնից մի մի դանակ են խնդրում, ապա բոլորը

^{a)} Կրակարան, որի մէջ բոցավառուած կրակ են ածում:

լաւ մաքրելուց յետոյ դնում են մի աման ջրի մէջ և ամէն մինին մի սրբի անուն դնում: Ամանի շուրջը մօմեր կապը- նելով վառում են և ծուներ դնում աղօթում, որ ժանգո- տուի այն սրբի դանակը, որը տուել է այդ հիւանդութիւնը: Յետոյ այդ ամանը դնում են հիւանդի սնարի մօտ և միւս առաւօտ հանում դանակները նայում, թէ ո՞ր դանակն է ժանգոտուած, որից և՛ իմանում են, թէ որ սրբիցն է, որի դուռը և՛ տանում են հիւանդին և կամ մի քանի բուբլի դնում հիւանդի բարձի տակ, խոստանալով հիւանդի առող-ջանալիս այդ դրամով մատաղ կտրել այդ սրբին:

ԿԵՂ ԶԱՓԵԼ

Կեղ չափեալու շնորհքը տալիս են սրբերը, երբ պատով,
աղօթքով դիմում են իրենց. այսպէս Սարուշէնի Աւետա-
րանը տուել է այդպիսի շնորհք Սգնէք գիւղի Հաւկոռ (Հաւ-
կոռոյ) *) Մկրտիչանց Մերգին կնոջը, Սարիբէկը Մոսունց
Սանդուխտին և այլն:

Սանդուխտին և այլն։
Կեղ չափող կինը սոթքում է իւր ձախ ձեռքը և լետոյ աջ ձեռքով ձախ ձեռի միջամատի ծայրից սկսած երկու կեղ (թիզ) չափում, ապա ասում. Եթէ այս ինչ մարդու խորհուրդը պիտի կտտարուի, երկարի, եթէ ոչ՝ կարճանայ. հուրդը պիտի կտտարուի, երկարի, եթէ ոչ՝ կամ, եթէ կորուստը պիտի գտնուի, երկարի, իսկ եթէ ոչ՝ կարճանայ։ Յետոյ բոլոթ մատը պահում է վերջին կէտում և նորից միքանի անգամ միայն մի կեղ չափում։ Նայելով և նորից միքանի անգամ միայն մի կեղ չափում և կամ երկարեցնում։

ՎԱԽ ՎԵՐ ՔԱՂԵԼ

Նինգի գիւղում ապրում է «Վախ վէր քաղող» Տէր Առաքել Տէր Պետրոսեան անուն քահանան: Սա մի խուլ, սաստիկ հարբեցող և գրեթէ անգրագէտ մի անձն է, որ ոչ

*) Եղբայրները բաժանուելիս հաւերը կշռել և ալնպէս են բաժանել:

միայն ամբողջ Վարանդայում, այլև հեռու շրջակայքում մեծ հուշակ ունի որպէս վախեցած մարդկանց անմիջապէս առողջացնող: Իւր և գիւղի ծերունիների ասելով՝ նրա տոհմը, պապ քահանան և նոյն իսկ պապի պապը «վեր քաղող» են եղել և դեռ կը լինին, որովհետեւ նա սովորեցրել է այդ շահաւէտ արուեստը իւր որդուն, որ երբեմն փոխարինում է իրեն: Գլխաւորապէս ամառը, կիրակի օրերը Շուշուց և շրջակայ գիւղերից հայ և թիւրք դիմում են նրան: Եղել են օրեր, երբ մինչև հինգ հարիւր մարդ համախմբուած են եղել նրա դռանը, խնդրելով իրենց վախը «վեր քաղել»:

Գործողութիւնը շատ պարզ է: Մի երկար կոթաւոր փոքրիկ հալոցի մէջ արճիճ է հալում, հետը փոքր ինչ մոմ խառնելով, և յետոյ՝ մի ջրով լի թաս բռնելով վախեցողի նախ աջ, յետոյ ձախ ականջների և ապա մէջքի և կրծքի առաջ՝ արճիճը լցնում է ջրի մէջ: Միւսնոյն ժամանակ Հայր մեր շշնջում: Արճիճը ջրի մէջ թափուելիս որքան բարձր ձայն հանէ, այնքան աւելի վախեցած է լինում:

ՄՈՒՄ ՀԱԼԻԼ

Վախեցածին գլխաւորապէս բժշկում է «մում հալողը»: Սա երեսը երեք անգամ խաչակնքելուց յետոյ վերցնում է մի ասեղ,—որ սովորաբար իւր վրայ է պահում և երբեք ուրիշի չի տալիս,—և կոխում մեղրամոմի մէջ. յետոյ Հայր մեր շշնջալով և սրբերի անուններ տալով՝ մեղրամոմը դնում է տաքացրած (թաթակիշի) ծհանի կամ մի ունելիքի վրայ. մոմը հալչում և թափւում է տակը բռնած մի աման ջրի մէջ, և մի որևէ ձև ստանում: «Մում հալողը» հանում է ջրից մոմը և նրա ձևից և կամ վերայի գծերից գուշակում, թէ ինչքից է լաւաջացել վախը:

Այս գործողութիւնը երեք անգամ կրկնելուց և գուշակութիւններ անելուց յետոյ՝ մոմը փաթաթում է բամբակի մէջ, թելով կապում և տալիս հիւանդին, որ գիշերը դնի ոտի տակ և առաւօտեան կոնքի տակը դրած լուացուի և

ապա անխօս տանի մի ծառի տակ թաղի ու այդ լուացուած ջուրն էլ վերան ածի:

Միքանիսն էլ բամբակի մէջ մի մեխ են ցցում և թաղում կամ շէմքում և կամ այն մեռելի գերեզմանում, որից, իբր, վախեցել են:

Այն ևս պէտք է ասել, որ «մում հալիլ» կարող են միայն երազով սրբերից այդ շնորհն ստացողները:

ՄՐՏՄՆԱՅ ԲՈՒՆԵԼ

Երբ մի որևէ բանից զգուշելով այլ ևս բան չեն կարողանում ուտել, սրտմնայ են բռնել տալիս, որոնցից Շուշում ամենանշանաւորներն են՝ Մարիամ-պաճին, Անթառանը և ուրիշներ: Սրտմնայ ընկնողը մի ասեղ է խրում կրծքին, և ուշք դարձնելով, որ ասեղը ծուռ կամ կոտրած չլինի, որպէս զի ծուռ կամ թերի կերպով չբռնուի սրտմնան: Յետոյ մի չորեքշաբթի, ուրբաթ և կամ կիրակի օր, առաւօտեան, անօթի դնում է սրտմնայ բռնողի մօտ և խնդրում սրտմնան բռնել: Սա հանում է սրտմնայ ընկնողի կրծքից նրա խրած ասեղը և ձգում իւր ձեռին բռնած կապոյտ պնակի մէջ:

Պէտք է ասել, որ պնակն անշուշտ կապոյտ պիտի լինի և կապտադոյն շերտեր ունենայ, որովհետեւ դրանք նման են սրտմնայ ընկնողի կապուտկած նեարդերին, որոնք կապտել են սատանաների ազդեցութեամբ: Եւ այս սատանաներին միայն ասեղը կարող է հալածել:

Ապա երեք անգամ խաչակնքում է պնակը, ցուցամատը դնում ասեղի վրայ և ստիպելով սրտմնայ եղողին շաբունակ նայել պնակին աղօթում է.

«Գնացի Երուսաղէմ, տեսայ մին ծառնը,
էդ ծառիցը դուրս էկաւ մին ձէօղնը,
Ընդրանից դուրս էկաւ մին ուրիշ ձէօղնը,
Ընդրանից դուրս էկաւ մին ուրիշ ձէօղնը *),

*) Կրկնում է 8 անգամ:

Ութնձի ճեղնիցը կախուեց մին ոչխար,
Մօտըկացի, բռնեցի.
Անդենակ մորթեցի,
Անջուր լուացի,
Անկրակ եփեցի.
Ես կերի սրտմնայ չըլի,
Դու խէ սրտմնայ իս ըլալ:

Յետոյ բարձրացնում է մատը և եթէ սրտմնայ եղած են լինում, ասեղը կպած է լինում մատին: Շարժում է մատը և երեք անգամ թափ տալիս, որ ասեղը ընկնի ջրի մէջ: Ասեղը որչափ ամուր է կպած լինում մատին, այնքան սաստիկ են սրտմնայ եղած:

Այս միւսնոյն գործողութիւնը երեք անգամ կրկնելուց յետոյ, սրտմնայ բռնողը ծածկաբար մի քիչ ջուր է ածում մի բուռը և պնակը տալիս սրտմնայ եղողին խմելու: Եւ մինչդեռ նա խմում է, սա լանկարծ ցնցում է նրա երեսին բռի ջուրը՝ ասելով. «Եդ ա քու դեղդ»: Յետոյ արգէն սըրտմնայ եղողը այդ պնակը, առանց վայր դնելու, միջի ջուրը ածում է մի ամանի մէջ և տանում տուն, քիչ քիչ խմում, մի քիչ էլ լցնում է ցուրտ ջրի մէջ և լուանում ոտներն ու ձեռքերը:

Այդ ջուրը պարունակող ամանը երբէք գետնին չեն դնում, այլ միշտ կախում են և երբ առողջանում են, աւելացած ջուրը ածում են եօթը սև քարի վրայ և կամ մի սովորաբար տանձի, ծառի տակ:

Եթէ մի անգամից չառողջանան, կրկնում են էլի մի կամ երկու անգամ:

ԱԶՔԻՆ ՀԱՏԸ ՎԵՐ ՔԱՂԵԼ

«Աչքին հատ» կոչւում է այն հիւանդութիւնը, որ պատում է աչքի մի մասը՝ սպիտակ թաղանթով: Այս հիւանդութիւնը բժշկելու համար գիմում են որոշ կանանց, որոնք յայտնի են որպէս «աչքի հատը վեր քաղողներ»: Սա վերցնում է 7 ոսպ և 7 բրինձ, երեք անգամ խաչակնքում իւր երեսը, մի ամանի մէջ ջուր ածում, տալիս հատ ունեցողի

ձեռքը և յետոյ Հայր մեր շշնջալով ու սրբերի անուններ տալով տրորում է այդ ոսպերն ու բրինձը հատ ունեցողի աչքերին, թողնելով որ թափուին ամանի մէջ: Ապա մատները թաթախում նոյն ջրի մէջ և երեք անգամ քսում աչքերին: Վերջը այդ ոսպերն ու բրինձը տալիս են հաւերին:

Չ Ո Փ Չ Ի

Սրբերի տուած շնորհներից մինն էլ չոփչութիւնն է: Ստացողը սովորաբար ուշաթափւում է, «շտապում» է, և մի կամ մի քանի օր անզգայ մնալուց յետոյ, ուշքի գալիս և պատմում թէ այս ինչ սուրբը երևեցաւ իրեն և չոփչութիւն անելու շնորհք տուեց: Այսպէս ներքին Թաղավարդ գիւղում մի տասերկու տարեկան ամուսնացած կին «շտապում» է, երեք օր շտապած մնում և ապա յայտնում, թէ Սարուշէնի աւետարանը երևացել է իրեն և չոփչութեան շնորհք տուել: Այժմ դա գիւղի նշանաւոր չոփչին է և տարին մի քանի անգամ էլ «շտապում» է:

Գրեթէ ամէն մի գիւղ ունի իւր չոփչին: Քաղաքն էլ զրկուած չէ գրանցից. նա էլ ունի թաղլարեցի Հիւրին, Նա-նա-խանումը, Շողբըրը, Սառան, Փահլուանին կինը:

Ասում են, թէ շատ անգամ կորիզներ և կամ ոսկոռի կտորներ են մնում երեխաների կոկորդներում, որից և՛ հիւանդանում են: Չոփչին նստեցնում է երեխային իւր ծնկների վրայ և նախ բերանից և ապա քթից բոլոր ուժով փչում: Իսկոյն կորիզը կամ ոսկոռը դուրս է ընկնում բերանից:

ՄԿՆԱՏԱՄԻ ԳԻՐ

Մկնատամը բժշկելու համար, թէ քաղաքում և թէ գիւղերում գիր են անել տալիս: Քաղաքում այսպիսի գիր անողներից նշանաւոր է Տէր Գ. քահանան:

Գիր անողը թանաքով մի գիծ է քաշում վերքի շուրջը և մէջը գրում.

Ա.մ, ամուսն, Արամուն,
Պորպոյ (?), Երկպոյ (?)
Դուք չորացուցէք զմկնատամս:

Այս «գիրը անել են տալիս» առաւելապէս չորեքշաբթի օրերը, մանաւանդ մեծ պասի վերջին, «չիք» չորեքշաբթի օրը:

ԳԵԼԿԱՊ (Կիւլկապ)

Երբ գիւղացիների կենդանիները կորչում են, գալլի և առհասարակ բոլոր գաղանների բերանները կապել են տալիս, որ չուտեն կորած անասունը: Գալլի բերան կապողը սովորաբար մի աղօթք է ասում տմբողջը մի անգամ միայն շունչ առնելով և լետոյ կամ մի բաց դանակ փակում, կամ կացինը մտցնում սանդերքի մէջ, կամ մի թել առանձին և կամ մի դաշոյնի վրայ երեք անգամ հանգուստում:

Ահա մինը այդ աղօթքներից.

«Եւ ի ծովուն խաչ մի կայր,
Եւ ի սուրբ լերինն աչն խաչին
Եօթը թիւ երկաթի,
Ամէն թուի եօթ խորան.
Եւ ամէն խորանի եօթ նարդէոս.
Ծածքն պղնձեղէն,
Եւ քանալին երկաթի.
Կապեալ եմ զգալի բերանն
Եւ զգողի շարժումն.
Եւ զալ գաղանի բերանն,
Որ շրջի ի մէջ գիշերի.
Երեք բեւեռ Քրիստոսի,
Մէկն ի սիրտ սե սատանի,
Մէկն ի բերան գէլ գաղանի,
Մէկն ի շարժումն աւաղակի:

Այսպէս կապելուց լետոյ գաղանները եօթը օր շարունակ ոչինչ չեն կարող ուտել: Պատմում են բազմաթիւ դէպքեր, որոնցից լինենք գոնէ մինը: Խաչմաչ գիւղում գալլի բերանը քահանայի հօրը դաշոյնի վրայ կապել տալուց լետոյ գնում են կորած կովը պտրելու և գտնում են հանդարտ կանգնած մի գալլի մօտ: Գալլը բերանը կապած նալելիս է եղել կովին: Կովի տէրը դաշոյնի վրայից ձգել է գալլ կապի թելը, որպէս զի սպանէ գալլին: Սակայն հէնց

որ թելը արձակուում է, գալլը յարձակուում է կովի վրայ և պատառում նրան:

*
* *

Կորուստը գտնելու համար գալլի շրթունքները և կամ լետին ոտի ճիւղ կրակն են ձգում: Ասում են, թէ գտնողը և կամ գողացողը անմիջապէս կուչ եկած գալլիս է և յանձնում իրը:

Մի աղջկայ ձեռքն ստանալու համար չղջիկի թելը քսում են վրան:

Կաքաւի փետուրները ձգում են գետի մէջ, որ փետուրն որ ջրի ընթացքի հակառակ գնաց, վերցնում պահում են և նրանով կախարդութիւն անում: Բաւական է, որ այդ փետուրը մինին քսեն, նա սաստիկ կը սիրահարուի քսողի վրայ:

Կիւլ թուչունի փետուրները և կամ 4 տերեւանի առուույտ իւր մօտ ունեցողը կարող է աչքակապ կախարդների արածները տեսնել:

ՀԱՒԱՀՄԱՅՈՒԹԻՒՆ

Եթէ կաշաղակը մինի տան վրայ կըչկչայ՝ գուշակում են, որ հիւր կամ տան պանդուխտներից մինը պիտի վերադառնայ:

Եթէ կաշաղակը երեսը դէպի տունը դարձրած կռկռայ՝ գուշակում են, որ լաւ համբաւ պիտի ստանան, իսկ եթէ պոչը դէպի տունը դարձրած լինի, վատ համբաւ պիտի գայ: Ուստի և՛ ասում են. «Թէ խէր ա, տեղդ փոխ տուր, թէ շառ ա, երեսդ շուռ տուր»:

Եթէ ծիտը լողանայ, ագռաւը կռաւէ, կանանչ գորտը (գորտնուկը) կռկռայ՝ անձրեւ կը գայ:

Եթէ բուն գիշերը մինի տան վրայ բուայ՝ այդ տնից մինը կը մեռնի:

Եթէ հաւը աքաղաղի պէս կանչէ՝ տնեցիներէն մինը մեռնելու է. առաջն առնելու համար հաւը դռան շէմքում մորթում են:

Եթէ գիշերը հաւը կամ աքաղաղը անժամանակ կանչեն, այդ նշան է, որ մի չարիք պիտի գայ. իսկոյն մի կրակ են շարժում դէպի հաւաքունը, որ չարը հաւերին գնայ:

Եթէ անցորդի գլխի վրայով ագռաւը կռուայ, սա մի վատ բան է գուշակում և բարձր ձայնով կանչում է. «Ա՛քաշ, խէ՛ր. ա՛ քաշ, խէ՛ր»:

Եթէ շունը ոռնայ՝ տնեցիներէն մին կը մեռնի:

Եթէ կատուն երեսը լուայ, կամ թաթը ականջի տակով անցկացնէ, հիւր կը գայ:

Եթէ կատուն ոտերով չանգռոտէ գետինը՝ անձրև կը գայ:

Եթէ նապաստակ պատահի, անյաջողութեան նշան է, իսկ եթէ աղուէս՝ յաջողութեան:

Ժ. ԳԼՈՒԽ

ՍՆՈՏԻԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աչքով տալ.—Կան մարդիկ, որոնք չար աչք ունին և կարող են աչքով տալ: Եթէ նրանք հաւանում են մի բանի և կամ նախանձում են, իսկոյն աչքով են տալիս և իրը իսկոյն և եթ տրաքւում է:

Եւ որպէսզի աչք չտան, դիմում են հետեւեալ միջոցներին.

ա.—Բռնի ծառը տնկում են բակում, արտում, պարտիզում և այլն:

բ.—Բռնի փայտի մի փոքրիկ կտոր, ուղտի բրդի և աչքահալունքի հետ կարում և կապում են օրօրոցից, ձիու վզից և այլն:

գ.—Մի ամանով ջրի մէջ մի ձու են ձգում և դնում իրի մօտը. աչք տալիս ձուն տրաքւում է:

դ. Եզի, եղջերուի կամ այծեամի գտնուցից վրայ անցկացրած խփում են տան, արտի, այգու մօտ:

ե.—Յայտնի, աչք տուող մարդկանց պատահելիս, մի քարի վրայ թքնում են և շուռ տալիս:

զ.—Ոսկի բղուճի կաշին հանում ուղտի մազով լցնում, կարում են երեսալի ուսին:

է.—Երեսալի օրօրոցից և կամ շորերից կախում են աչքահալունքներ:

Պատմում էին, թէ հայր ու որդի անցնում էին վար տնոյների կողքից: Հայրն ասում է. «Ի՛նչ լաւ եղ է», և ըստաւում է, որ եզը իսկոյն տրաքուի: Սակայն ոչինչ չի պատահում: Զարմացած ուղարկում է որդուն, որ տեսնի, թէ եզի սամին բռնուց է: Որդին գնում տեսնում է, որ լիւրսի բռնուց է և հօր պատուէրով փոխում է: Ամիջապէս եզը տրաքւում է:

«Տեսա՛ր որդի, բռնին էր, որ արգելում էր», ասում է հայրը:

—Ի՛նչ լաւ աչք ունիս, հայրիկ, ասում է որդին, և իսկոյն հօր աչքն էլ տրաքւում է:

Մարմնախաղ.—Եթէ աջ ձեռը քոր գայ, փող կ'ստանայ, իսկ եթէ ձախը քոր գայ՝ փող կը ծախսէ:

Եթէ կզակը քոր գայ՝ հիւր կը գայ:

Եթէ մի տնգամ փունջտան՝ անյաջողութեան նշան է, իսկ եթէ գոլգ՝ յաջողութեան:

Եթէ յօրանջելիս չխաչակնքուին, սատանան կը մտնի բերանը:

Եթէ աջ աչքը խաղայ, յաջողութիւն է գալու, իսկ եթէ ձախը՝ ձախորդութիւն:

Եթէ ականջը կանչէ՝ մինը նրան լիջել է: Եւ որպէսզի իմանան, թէ ով է լիջողը, տալիս են ծանօթների անունները, ում անունն ժամանակ որ ձայնը կտրուեց, նա է:

Եթէ աջ ականջը քոր գայ՝ միւս օրը լաւ եղանակ կ'անի, իսկ եթէ ձախ՝ անձրև կը գայ:

Եթէ մինի ոտի տակը քոր գալ՝ ճանապարհ կը գնայ:

Սեղան.—Եթէ թոնրից դուրս եկած առաջին հացը ուտեն՝ ամուսինը կը մեռնի:

Եթէ հացը գետից անցկացնեն՝ կը քաղցրացնեն:

Եթէ հաց կտրելիս մի կտոր թռչի ընկնի միւս կողմը, յաջորդ տարին սով կը լինի:

Եթէ այրած հաց ուտեն՝ գալից չեն վախենալ:

Եթէ մսի ճիւղ ուտեն՝ մազերը կ'երկարին:

Եթէ ոչխարի ուղեղ ուտեն՝ խելքը կը շատանայ:

Եթէ երիտասարդը կաթսայի տակը սրբէ՝ հարսանիքի օրը ձիւն կը գալ:

Եթէ ափսէն մաքուր սրբեն՝ կնոջ երեսը գեղեցիկ կը լինի, իսկ եթէ չսրբեն՝ չեչոտ կը լինի:

Ով որ մանկութեան ժամանակ աղջկայ հետ միասին մի ափսէի միջից ուտի, գող կը լինի:

Եթէ մթին տեղը ջուր խմեն՝ քաջքերը կը կոփեն: Եւ եթէ ստիպուած են խմելու, կանգնում են շէմքի վրայ և մի ձեռը դնելով պարանոցի ետևը՝ խմում:

Եթէ երեկոյեան սփռոցը թափ տան՝ տան բարաքեաթը կը կորչի:

Թռչուններ.—Եթէ գիշերը աքաղաղները կանչեն, մարդիկ կը խաչակնքեն երեսները և կ'առնեն. Օրհնեալ է Աստուած, որովհետև նախ երկնքի աքաղաղն է կանչում և ապա սրանք, և կամ մարդկանց պահապան հրեշտակները, որ մարդկանց քնելուց յետոյ համբառնում են երկինք, նորից վերադառնում են և միայն աքաղաղներն են տեսնում նրանց:

Եթէ երեխան հաւի գլուխ ուտէ՝ ծնողներից մէկը կը վախճանուի:

Եթէ հաւի սիրտը հում-հում կուլ տան՝ սրտոտ կը դառնան:

Եթէ ձուի կեղևը այրեն՝ հաւը ձուից կը կտրուի:

Եթէ հաւի փետուրը այրեն՝ անձրև կը գալ:

Հաւը թուխս դնելիս շարում են հաւկիթները, մի ձեռում բռնում հաւը, միւսում մի հաւկիթ: Յետոյ այս մի հաւկիթը երեք անգամ սլտեցնում են բոլոր հաւկիթների շուրջը և դնում մէջ տեղը, և հաւը թուխս նստեցնում ասելով.

«Վր'չխարը կէայ սրերաւը,
Տաւարը կէայ լուլերաւը,
Էծերը կէայ հէօլերաւը,
Դու էլ կէաս քու ճտերաւը»:

Եւ կամ՝

«Հոխ ծակ,
Մինը լակ»:

Դորտ.—Եթէ գորտ տեսնեն և ձեռների ու ոտների վրայ չթքեն, ձեռների վրայ գորտնուկ կը բուսնի:

Դայլ.—Եթէ արևով անձրև գալ, գալերը կը ծնին:

Օձ.—Եթէ սխտոր ցանեն բախում և կամ կախ տան դռնից կամ առաստաղից, օձերը չեն կարող մօտենալ:

Եթէ սոխ դնեն գրպաններում և կամ սխտոր քսեն տրեխներին, օձերը կը փախչեն:

Եթէ սպանեն օձը, մինչև արիւստի դուրս գալը չի ստակիլ:

Եթէ սպանած օձը գլուխը դուրս հանած չթաղեն, կը ողջանայ:

Բոյսեր.—Եթէ սոխի կճեպը խնկի հետ կրակը ձգեն, արքայութեան հոտը կը բուրէ:

Եթէ դալար բոյսը այրեն, անձրև կը գալ:

Եթէ մինը ընկուզենի տնկի, 7 տարուց յետոյ կը մեռնի:

Եթէ չիք-չորեքջաթի օրը պտուղ չբերող ծառերին երեք անգամ առանց խօսելու խփեն, պտուղ կը տալ:

Ղարկուտ.—Եթէ մի պառաւ և կամ մի ծեր սուրբ Սարգսի պասի երկուշաբթի օրը ցորեն աղանձէ և կարկուտի ժամանակ շաղ տալ, իսկոյն կարկուտը կը կտրի:

Եթէ վառեն Տեառնընդառաջի մոմերը, կամ չամփուր-
ները խաչաձև դնեն, քսկարենքը (եռոտանին) հակառակ
դարձնեն, գատկի ձուկ կճեպը և կամ նոյն օրուայ մատաղի
ոսկորները դռանը դնեն, կարկուտը կը կտրի:

Եթէ պղինձ կամ կաւէ ամանի կտորներ թակեն և կամ
հրացաններ արձակեն, կարկուտը անձրևի կը փոխուի:

Վլախ.—Վախեցողը բժշկուելու նպատակով գիմում է
հետևեալ միջոցներէ.

1) Վախեցնողի բռից կամ փէշից ջուր է խմում:

2) Մի քանի, որոշ գերեզմանների վրայ կան փոքրիկ
փոսեր, ինչպէս օրինակ Ծովատեղ գիւղի գերեզմանատնում
մի փոքրիկ երեխայի և կամ Նինգի գիւղի վախ բռնող Տէր
Առաքելի հօր՝ նոյնպէս վախ բռնող քահանայի գերեզմա-
նը և այլն: Վախեցողին բերում կռացնում են այսպիսի մի
փոսի վրայ և ծոծրակին այնպէս ջուր տծում, որ փոսի մէջ
լցուի, լետոյ վախեցողը չոքում և խմում է այդ փոսի միջի
ջրից:

3) Մի կաւէ ամանով ջուր դնում են մի կիրակմուտք
օր մի օրև է, առանց հաղորդութեան մեռած՝ ննջեցեալի
գերեզմանի վրայ և հետևեալ օրը մի քանի ումպ խմում
այդ ջրից և ամանը կտորում:

4) Արջի լեզի են խմում:

5) Ննջեցեալից վախեցողին տանում են այն ննջեցեալի
գերեզմանի մօտ, որից վախեցել է, վերցնում են գերեզմա-
նաքարը, մի քիչ քանդում հողը, մի հաւկիթ դնում և մի
մեխով ծակում ու նորից ծածկում: Ապա այդ գերեզմանա-
քարի վրայ մի քիչ ջուր տծում և խմեցնում ու յանկարծ
ջրի ամանը կտորում:

6) Եթէ ննջեցեալից են վախեցել, այգը կատարելիս
յանկարծ հող են տծում վախեցածի պարանոցին:

դ. Եզի, եղջերուի կամ այծեամի գանգ ցցի վրայ տնց-
կացրած խփում են տան, արտի, այգու մօտ:

Ե.—Յայտնի, աչք տուող մարդկանց պատահելիս, մի
քարի վրայ թքնում են և շուռ տալիս:

զ.—Ոսկի բղուճի կաշին հանում ուղտի մագով լցնում,
կարում են երեխայի ուսին:

է.—Երեխայի օրօրոցից և կամ շորերից կախում են
աչքահնուլունքներ:

Պատմում էին, թէ հայր ու որդի տնցնում էին վար
անողների կողքից: Հայրն ասում է. «Ի՞նչ լաւ եղ է», և ըս-
պասում է, որ եզը իսկոյն տրաքուի: Սակայն ոչինչ չի պա-
տահում: Զարմացած ուղարկում է որդուն, որ տեսնի, թէ
եզի սամին բռնուց է: Որդին գնում տեսնում է, որ լիւրա-
ւի բռնուց է և հօր պատուէրով փոխում է: Անմիջապէս
եզը տրաքում է:

«Տեսա՞ր որդի, բռնին էր, որ արգելում էր», ասում է
հայրը:

—Ի՞նչ լաւ աչք ունիս, հայրիկ, ասում է որդին, և
իսկոյն հօր աչքն էլ տրաքում է:

Մարմնախաղ.—Եթէ աջ ձեռը քոր գալ, փող կ'ստա-
նալ, իսկ եթէ ձախը քոր գալ՝ փող կը ծախսէ:

Եթէ կզակը քոր գալ՝ հիւր կը գայ:

Եթէ մի տնգամ փռնչտան՝ անյաջողութեան նշան է,
իսկ եթէ գոչգ՝ յաջողութեան:

Եթէ յօրանջելիս չխաչակնքուին, սատանան կը մտնի
բերանը:

Եթէ աջ աչքը խաղայ, յաջողութիւն է գալու, իսկ եթէ
ձախը՝ ձախորդութիւն:

Եթէ ականջը կանչէ՝ մինը նրան լիջել է: Եւ որպէս
զի իմանան, թէ ով է լիշողը, տալիս են ծանօթների անուն-
ները, ում անուան ժամանակ որ ձայնը կտրուեց, նա է:

Եթէ աջ ականջը քոր գալ՝ միւս օրը լաւ եղանակ կ'անի,
իսկ եթէ ձախ՝ անձրև կը գայ:

Եթէ վառեն Տեառնընդառաջի մոմերը, կամ չամփռերները խաչաձև դնեն, քսկարենքը (եռոտանին) հակառակ դարձնեն, զատիկի ձուկ կճեպը և կամ նոյն օրուայ մատաղի ոսկորները դռանը դնեն, կարկուտը կը կտրի:

Եթէ պղինձ կամ կաւէ ամանի կտորներ թակեն և կամ հրացաններ արձակեն, կարկուտը անձրևի կը փոխուի:

Վախ.—Վախեցողը բժշկուելու նպատակով գիմում է հետևեալ միջոցների.

- 1) Վախեցնողի բռից կամ փէշից ջուր է խմում:
- 2) Մի քանի, որոշ գերեզմանների վրայ կան փոքրիկ փոսեր, ինչպէս օրինակ Ծովատեղ գիւղի գերեզմանատնում մի փոքրիկ երեսալի և կամ Նինգի գիւղի վախ բռնող Տէր Առաքելի հօր՝ նոյնպէս վախ բռնող քահանայի գերեզմանը և այլն: Վախեցողին բերում կուացնում են այսպիսի մի փոսի վրայ և ծոծրակին այնպէս ջուր ածում, որ փոսի մէջ լցուի, լետոյ վախեցողը չոքում և խմում է այդ փոսի միջի ջրից:
- 3) Մի կաւէ ամանով ջուր դնում են մի կիրակմուտք օր մի օրեւ է, առանց հաղորդութեան մեռած՝ ննջեցեալի գերեզմանի վրայ և հետևեալ օրը մի քանի ումպ խմում այդ ջրից և ամանը կոտրում:
- 4) Արջի լեղի են խմում:
- 5) Ննջեցեալից վախեցողին տանում են այն ննջեցեալի գերեզմանի մօտ, որից վախեցել է, վերցնում են գերեզմանաքարը, մի քիչ քանդում հողը, մի հաւկիթ դնում և մի մեխով ծակում ու նորից ծածկում: Ապա այդ գերեզմանաքարի վրայ մի քիչ ջուր ածում և խմեցնում ու լանկարծ ջրի ամանը կոտրում:
- 6) Եթէ ննջեցեալից են վախեցել, այգը կատարելիս լանկարծ հող են ածում վախեցածի պարանոցին:

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՏՕՆԵՐ

Նոր-տարի. — Վարանդայի գիւղերում նոր տարին գրեթէ բոլորովին չի տօնուում: Բագուից վերադարձածները միայն այցելում են միմեանց և իրենց բարեկամներին ու նրանց նոր տարին շնորհաւորում: Շուշում, ընդհակառակը, բոլոր քաղաքացիները միմեանց փոխադարձ այցելութիւններ են տալիս, խմբովին գնում են առաւորդի և գաւառապետի մօտ, նրանց նոր տարին շնորհաւորելու:

Ծնունդ և Զորոհնէք. — Խթման նախընթաց օրը, յունուարի 4-ին, ամեն տուն պատրաստում է «գովլաթ-կըրկենէ», ձիթով կամ բաքմազով պատրաստած մի մեծ կարկանդակ. մէջը մի դրամ, կամ մի լոբի և կամ մի սիսեռ դրած: Այս նշանը կոչւում է «գովլաթ» (բաղդ): Նոյն երեկոյին, ընթրիքից լետոյ տան բոլոր անդամները համախմբւում են և տան փիկինը հանգիստաւոր կերպով կտրում է կարկանդակը, բաժիններ հանելով բոլոր ներկայ և բացակայ անդամներին, ժիններ հանելով բոլոր ներկայ և բացակայ անդամներին, օջախին, օտարին և կենդանիներին: Ուրախութիւնը շատ մեծ է լինում, երբ գովլաթը դուրս է գալիս օջախի բաժմից, որովհետեւ դրանից գուշակում են, որ այդ տարի ամբողջ գերդաստանը, օջախը, բախտաւոր, «գովլըթուոր» պիւր լինի: Իսկ եթէ օտարի բաժնի միջից է դուրս գալիս, ախրում են, համոզուած լինելով, որ տան գովլաթը օտարին է անցնելու: Ուրախանում է նաև այն սնդամը, որի բաժնի միջից դուրս գալով գովլաթը՝ աւետում է նրան ապագայ բախտաւորութեան մասին:

«Դովլաթ» կորիզը ձգում են տան մի անկիւնում, որ միշտ մնայ, իսկ եթէ դրամ է՝ երբէք չեն ծախսում և քրտակի մէջ խնամքով պահում են:

Հետևեալ օրը շատերը ծոմ են պահում: Երեկոյեան «Դանիէլ» տաղը մեծ գովասանքների է արժանանում և իւր ծնողներից նուէրներ ստանում: Ժամերգութիւնից յետոյ շատ շուտով ցրում են տները և ընթրում, ուտելով ձուկ և փլաւ, որը պատրաստում են անպատճառ կարագ իւղով: Ընթրիքից յետոյ գրագէտ երեխաները շրջում են տները և «Աւետիս» ասելով՝ նուէրներ ժողովում:

Գիւղացիները հաւատում են, թէ այս գիշերուտայ ընթացքում գետը մի քանի րոպէ կանգ է առնում, ուստի և՛ առաւօտ շատ վաղ հարսներն ու աղջիկները գնում են գետից ջուր բերելու, յուսալով հանգիպել կանգնած մէջոցին, երբ արուած ամենայն տեսակ խնդիր անմիջապէս կատարւում է: Կէս օրին, երբ քահանան կատարում է Քրիստոսի մըկրտութեան խորհուրդը, եկեղեցու մէջ հրապարակով աճուրդի է դրւում քառորդութեան պաշտօնը և նա է դառնում քաւոր, որը ամենից աւելի է վճարում:

Բազմութիւնը վրայ է թափւում մկրտութեան կաթսայի վրայ և սրուակներով ջուր վերցնում, խմում, ճակատին ու կրծքին քսում, ձեռները, ամանները լուանում և ջուրը լցնում օճախի կամ թոնրի մէջ:

Նոյն օրը, ինչպէս և նախընթաց երեկոյին, քահանան շրջելով տները, օրհնում է և նշխարներ բաժանում, ստանալով 15—20 կոպէկ: Նշխարներից մի կտոր գնում են աղաքսակի մէջ, որ աղը «բարաքեաթով» լինի:

Սուրբ Սարգիս.—Առաջաւորաց պատին վարանդացիները «Խաչին կամ սուրբ Սարգսին պասն» են կոչում: Այս միջոցին շատերը միաժամ են մնում, այսինքն օրը միայն մի անգամ, կէսօրին են հաց ուտում: Շատ յաճախ եկեղեցի են գնում, մոմեր վառում և զգուշանում գլուխ լուանալուց և լուացք անելուց, ոչովհետեւ անողները կուռչին, կտրաբուին:

Ուրբաթ օրը փոխինդ են մաղում, յետոյ շաքարով, կամ մեղրով և կամ բաքմազով շաղախում և փոքրիկ, կոլորակ շինում և բաժանում տան անդամներին: Չափահաս տղաները ու աղջիկները առաջին կծած պատուր բերաններից

հանում, կրկին կոլորում և պահում են իրենց մօտ, որպէսզի հետևեալ առաւօտը վաղ, առանց մի որևէ մարդու հետ խօսելու՝ դնեն կտուրը և զուշակութիւններ անեն: Եթէ թռչունը վերցնի և տանի մի որևէ կտրի վրայ ուտի՝ այն տնից է լինելու հարսնացուն կամ փեսացուն: Իսկ եթէ թռչունը վերցնելով այդ պատառը միւսնայն կտրի վրայ ուտի, այդ նշան է, որ չալիտի ամուսնանան:

Նոյն ուրբաթ գիշերը մի ափսէի մէջ փոխինդ են մաղում, վերան խաչ քաշում, դնում դռան յետևը, մաղը վրան կոնթիւում և մի վառած մօմ մօտը դնում, որպէսզի ս. Սարգիսը իրենց այցելելիս ձիւ պայտի հետքը մնայ փոխինդի վրայ:

Հետևեալ շաբաթ օրը այդ փոխինդով խաչիլ են պատրաստում և ուտում:

Ս. Սարգսի մօտին կան շատ աւանդութիւններ, որոնցից լիչենք մինը:—

Մի անգամ մի աղջիկ իւր ծննդկան մօր մօտից հեռանալով գնում է դրկցի մօտ կրակ բերելու: Վերադարձին դուռը փակ է գտնում և ահանջ գնելով լսում է մի ձայն, որ ասում էր թէ նորածին երեխան մեծանալիս երբ կամենայ ամուսնանալ, ձուկ դառնայ և ջուրն ընկնի: Աղջիկն իսկույն հասկանում է, որ այս ձայնը այն հրեշտակինն էր, որ եկել էր երեսայի ճակատի գիրը գրելու:

Երբ երեխան մեծանում է և հասնում են ամուսնութեան օրերը, այս քոյրը պահում է ս. Սարգսի պատը և ջերմեռանդութեամբ աղօթում նրան, որ փրկէ իւր եղբորը և թոյլ չտայ ձուկ դառնալու: Ս. Սարգիս լսում է նրա աղաչանքը և ինքը գալիս խաչեղբայր է դառնում այդ տղային: Երբ հարսը բերում են, մի գետից կամենում են ամցնել, իսկույն ս. Սարգիսը հեծնում է փեսացուի գաւակը և ամուր գրկում նրան, որ թոյլ չտայ ձուկ դառնալու, սակայն չի լինում. տղան, հէնց որ գետի մէջտեղն են հասնում, ձուկ է դառնում և ընկնում ջուրը: Այսպէս՝ ճակատի գիրը ոչ միայն մարդիկ, այլ և սրբերը, հաստատում է ժողովուրդը, չեն կարող խափանել:

Եւ մինչդեռ կանայք զբաղւում են տան ուտիսաւոր-
ամանները լուալով՝ տղամարդիկ գնում են տանուտիրոջ, քա-
հանայի և մօտիկ բարեկամների մեծ պասը շնորհաւորելու:

Կէս օրին մօտ երիտասարդները ձիեր նստած գօլրս են
գալիս մի հարթ տեղ և մականախաղ (շիլիթ) խաղում:

Երեկոյեան մօտ միայն Խաչմաչ գիւղում մի էշ են թամ-
քում, մի կին նստեցնում վերան, երեսին մուր քսում,
դաւուլ գօլունայի առաջնորդութեամբ շրջեցնում տնէ տուն
և դրամ հաւաքում: Յետոյ այս դրամը պահ են տալիս, որ
գատկին մատաղ անեն: Այս սկերես կինը ներկայացնում է
մեծ պասը և նրան պատուով շրջեցնում են, որպէսզի մեծ
պասը առանց փորձանքի անցնի:

Մեծ պասի առաջին շաբաթը ապաշխարութեան օրեր
համարելով՝ ծանր գործերով չեն զբաղւում. այսպէս՝ կա-
նայք ճախարակ չեն մանում, կար չեն անում, շալ չեն գոր-
ծում և այլն: Երկրորդ շաբաթի առաջի երեք օրն էլ զգու-
շանում են ծանր աշխատանքներից, երկուշաբթին «գալլ
կերածի և կատաղած շան», երեքշաբթին «սել (հեղեղ) տա-
րածի» և չորեքշաբթին «կալծակ խփածի» օր համարելով:
Այնպէս որ՝ եթէ չզգուշանան և երկուշաբթի օր ծանր գործ
անեն, գալլը կուտէ դրանց երեսաներին և կամ կատաղած
շունը կկծէ դրանց և այլն:

Ծաղկազարդ.— Ծաղկազարդ բառը գիւղացիների բերա-
նում աղաւաղուելով դարձել է «Զըրգարդար»: Սույն երեկոյ-
ին շատ գիւղերում աղջիկները ձեռքերին հինալ են դնում,
իսկ տղաները պատրաստում են ճրճուան և չըխչըխկան *):
Պառաւաններն էլ իրենց հարսերի և թոռների համար մոմեր
են շինում, միևնույն մոմի վրայ ուրիշ բարակ մոմեր ամրա-
ցնելով:

*) Սրանցից առաջինը նույն է, ինչ որ ջաւախեցունը, (Աղգ-
Հանդէս բ. եր. 269), երկրորդը մի համեմատաբար երկար տախտակի
երկու կողմերին հաստ թելով ամրացրած երկու փոքրիկ տախտակ-
ներ են, որոնք խփուելով միջի փայտին՝ չըխկ, չըխկ ձայն են հա-
նում:

Երբ այս բոլորը պատրաստում են, փոքր ինչ քնում
են: Կէս գիշերին մօտ երիտասարդները վեր են կենում, բահ
ու թի վերցնում և գնում երկու ուռենի արմատից հանում
և առանց մի ճիւղ կտրելու տանում եկեղեցու բակը: Այս
ժամանակ երեսաներն էլ հաւաքւում են այդտեղ և սկսում
իրենց ճռռանով ու չըխչըխկանով այնպիսի աղաղակ բարձ-
րացնել, որ ամբողջ գիւղն զարթնում է և եկեղեցի շտա-
պում: Երիտասարդները վազում են դէպի քահանայի տան
հերթիկը և շտապեցնում, որ գայ: Քահանան գալիս է, խրի-
ւում են զանգակները և բազմութիւնը միմեանց հրելով
թափւում է եկեղեցի: Ուռենիներից մինը տանում եկեղեցու
մէջ մարդկանց, միւսը կանանց կանգնելու տեղում կանգնե-
ցնում են: Անմիջապէս բոլոր ժամաւորները իրենց ձեռի երկու
զուգ մոմերից մի զուգը ամրացնում են ծառերի ճիւղերին և
վառում: Երեսաներն էլ ծառերը շրջապատած՝ ճրճուան
ածում: Եւ երբ քահանան օրհնում վերջացնում է ուռենին,
անմիջապէս բոլորը լարձակւում են այս ծառերի վրայ, մի
կողմից մոմերը հանգցնում, միւս կողմից ճիւղերը կտրտում
և միմեանցից խլխլում: Այս ճիւղերը տանում տնկում են,
որ շուտով արմատ բռնեն:

Մի ճիւղ էլ կանայք վերցնում պահում են, որպէսզի
խնոցի հարելիս նրա պոն ք-ից (ծակից) կոխեն խնոցու մէջ
և տեսնեն, թէ կարագն արդէն եղել է, թէ ոչ: Այս ճիւղը
կոչւում է «խնցտեսի»:

Ժամասացութիւնը աւարտելուց յետոյ կանայք գնում
են գերեզմանատուն, համբուրում իրենց ննջեցեալների գե-
րեզմանները և մի-մի զուգ մոմ վառում: Այս ժամանակ նոր
սկսում է արշալույսը բացուել և այս բազմաթիւ մոմերը մը-
թութեան մէջ փայլելով մի գեղեցիկ տեսարան են ընծայում:

Չարչարանաց շաբաթ.— Չորեքշաբթի օրը, որ չիք
չորեքշաբթի է կոչւում, Շուշեցիները գնում են Շուշու Քա-
մու խաչը ուխտ: Գիւղերում կանայք գնում են տան կտրին
երկու քար, մինը որպէս բարութեան, միւսը որպէս չարու-
թեան նշանակ: Հետեւեալ օրը մի երեսայի ուղարկում են,

տելիքներ է տանում գերեզմանատուն, ուր իրենց ննչեցեալների գերեզմանների վրայ լաց են լինում և գինի, օղի խմում, իբրև «օղորմածա» և հաց ուտում: Երբ վերադառնում են, մնացորդները թողնում են գերեզմանների վրայ, որպէս հոգեբաժին:

Ձատկից մինչև համբարձում երեկոյեան ժամասացութիւնից յետոյ այլ ևս չեն գործում, որպէսզի «հաւկուր» չլինին, այսինքն չգրկո՞ւն: չիշեւները տեսնելու կարողութիւնից: Երկրագործներն էլ ուրբաթ օրերը հերկ չեն անի, որպէսզի հասկը լաւ բուսնի:

Համբարձում.—Այս օրում բոլոր տներում կաթնապուր են եփում, և բաժանում, որպէս զոհաբերութիւն: Միքանի տներ էլ տանում արտերի մօտ են եփում այս կաթնապուրը և միքանի շերեփ շաղ տալիս արտի շուրջը, որպէսզի նախ հունձը լաւ լինի և երկրորդ՝ կարկուտը չխփի, մորեխը չկտրի և այլն:

Վիճակ հանելու սովորութիւնը չկայ:

Լուսատրչի պատը գալիս է ամառուայ ամենատաք ժամանակ, երբ գիւղացիները սաստիկ զբաղուած են հունձ առնելով: Վարանդացիները այդ պատին «պառաւի պտա» են կոչում և պատմում են, թէ ժամանակով մի պառաւ, այդ շաբթին պտա է պահել, որպէսզի Աստուած հով եղանակ տայ, որ որդին հեշտութեամբ կարողանայ հունձ անել: Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ այդ պատը պահում է ի պատիւ այն պառաւին, որ օրական մի հաց ձգելով Խոր-Վերապի մէջ՝ կերակրել է ս. Լուսատրչին:

Վարդապառ.—Այս տօնին կոչում են «վրդուր»: Ժողովուրդը մեծ մասամբ ուխտ է գնում Սարուշէնի Աւետարանը, Ամարաս, Նինգի գիւղի ս. Գրիգոր Լուսատրիչ, Սարիբէկ և այլն:

Ժողովրդի կարծիքով այս գիշեր բոլոր սրբերի վրայ լոյս է իջնում, և ով որ տեսնի այդ լոյսը՝ ինչ-որ խնդրէ՝ կրկատարուի:

Ոմանք էլ պատմում են, թէ հոգեգալստեան բոլոր

սրբերը բարձրանում են երկինք, իսկ վարդապառին կրկին իջնում իրենց տեղերը, ընդունելով լուսաւոր աստղերի կերպարանք: Եւ ով որ տեսնի նրանց իջնելիս և մի բան խնդրէ՝ անշուշտ կրկատարուի:

Նաւասարդ.—Վարանդացիները տօնում են այս տօնը որպէս տարեմուտ, ինչպէս մեր նախնիքը: Նախընթաց երեկոյին թխում են գաթաներ, կաթնահունց, «անկած» և այլ խմորեղէններ: Պատրաստում են նաև «կորկոտ» *), առաւօտեան ուտելու:

Նոյն երեկոյին, երբ ամենքը իրենց տները քաշուած ընթրում են, բարեկամ մարդիկ, մանաւանդ խնամոնք, քաւորանք, ընկուղ, տանձ, խնձոր կապելով թաշկինակների մէջ՝ տանում են հարսնացուի և կամ բարեկամ մարդկանց հերթիկից ցած ձգում և աննկատելի կերպով հեռանում:

Նաւասարդի առաւօտեան հանում են կորկոտները և ուտում: Յետոյ մի-մի շիշ գինի, միքանի խնձոր առած գնում են շնորհաւորելու տանուտիրոջ և քահանայի նաւասարդը, որոնցից և հիւրասիրում են:

Նստերը ի նշան ուրախութեան ծառերի վրայ կարմիր չորեր, կարմիր կտորներ են ձգում և կարմիր թելերով ճիւղերը կապկապում **):

*) Կորկոտը այսպէս են պատրաստում. մի կաթնալի մէջ գնում են ոչխարի իւղոտ միս, վերան կորկոտ (կծեպը հանած ցորեն) ածում, ապա մի երկրորդ շաբթ իւղոտ միս դարսում, նորից կորկոտ ածում, և այսպէս շարունակ, մինչև որ կաթնալի բոլորովին լցուի: Յետոյ միքիչ աղ են ցանում, ջուր լցնում և ծածկելով կաթնալի բերանը՝ գնում թոնրի մէջ, որ մարմանդ կրակով ամբողջ գիշերը եփուի:

**) Բացի իմ հաւաքած նիւթերից, ինձ համար տարբեր գիւղերից նիւթեր հաւաքեցին և պ. պ. Ալլահվերդեան, Վարդապետեան, Յովհաննիսեան և ուրիշներ, որոնց շնորհակալութիւն եմ յայտնում:

etiam in his, quod ad deum pertinet, non est
aliquid, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum

etiam in his, quod ad deum pertinet, non est
aliquid, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum

etiam in his, quod ad deum pertinet, non est
aliquid, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum

etiam in his, quod ad deum pertinet, non est
aliquid, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum

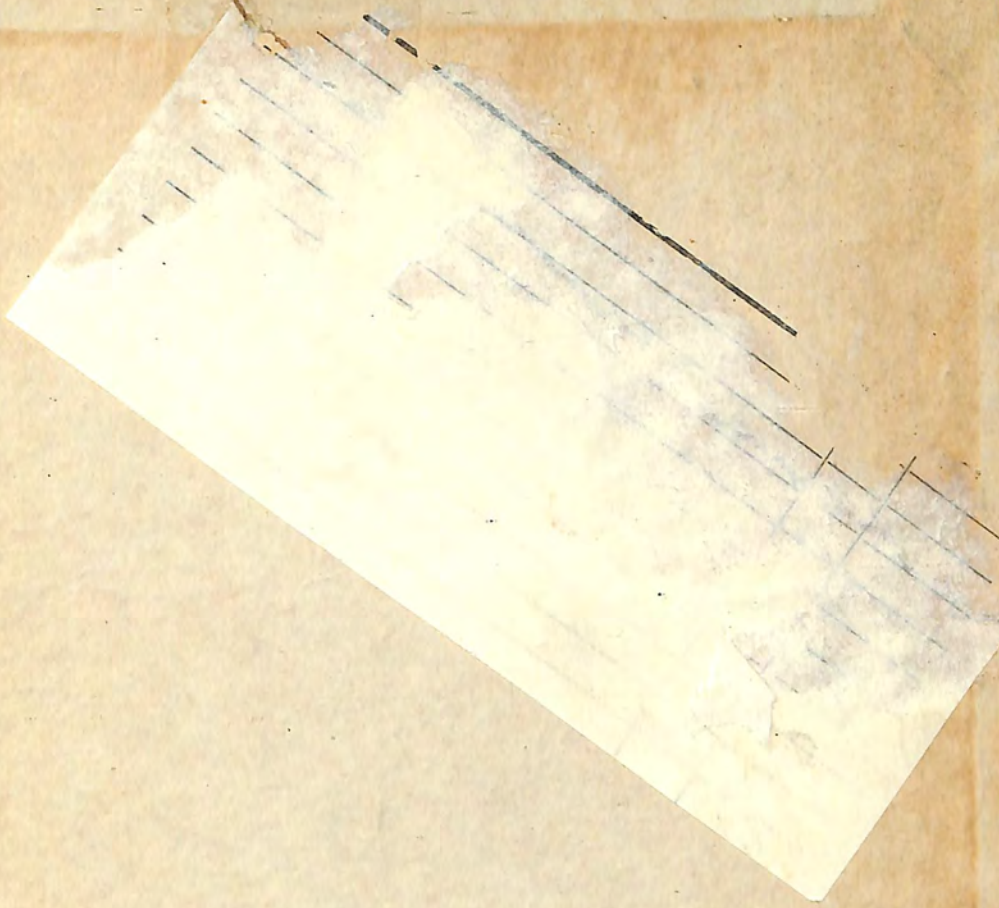
etiam in his, quod ad deum pertinet, non est
aliquid, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum

etiam in his, quod ad deum pertinet, non est
aliquid, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum

etiam in his, quod ad deum pertinet, non est
aliquid, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum

etiam in his, quod ad deum pertinet, non est
aliquid, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum

etiam in his, quod ad deum pertinet, non est
aliquid, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum
est, quod non sit deum, sed deum

2013

21270

